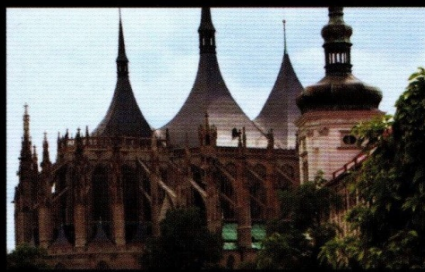

VLASTIMIL VONDRUŠKA

ŽIVOT VE STALETÍCH

15. STOLETÍ

LEXIKON HISTORIE

MOBA

KRAJINA A LIDÉ

SÍDLA A STAVBY

INTERIÉR A BYDLENÍ

VÍRA A CHRÁM

ODÍVÁNÍ A MÓDA

KRÁŠLENÍ A HYGIENA

OBSTARÁVÁNÍ POTRAVIN

KUCHYNĚ A STOLOVÁNÍ

SUROVINY A ŘEMESLA

OBCHOD A DOPRAVA

VZDĚLANOST A PÍSEMNICTVÍ

VÁLEČNICTVÍ A ZBRANĚ

SPRAVEDLNOST A NÁSILÍ

ZÁBAVA A SLAVNOSTI

RODINA A DĚTI

LÁSKA A EROTIKA

STÁT A NÁROD

VLASTIMIL VONDRUŠKA

ŽIVOT VE STALETÍCH

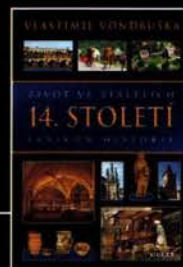
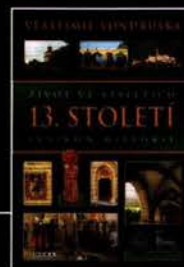
15. STOLETÍ

LEXIKON HISTORIE

Bohatě ilustrovaný sedmidílný Lexikon historie představuje život v českých zemích v době feudalismu od počátků českého státu až do zrušení nevolnictví. Na rozdíl od jiných historických monografií se lexikon věnuje netradičnímu pohledu na proměny běžného života vládnoucích vrstev, duchovenstva i prostého lidu. Každému století je věnován jeden díl, který se snaží ukázat souvislosti životního stylu s přírodními i materiálními podmínkami ve společnosti a rovněž s celkovým lidským naturelem.

Lexikon vychází nejen z tradičních písemných pramenů, ale využívá i experimentální historickou archeologii, poznatky moderních analýz hmotných dokladů a výsledky dalších společenských věd. Nejde tedy o klasickou učebnici, ale o moderní příručku v duchu 21. století.

JIŽ VYŠLO

www.mobaknihy.cz

Vlastimil Vondruška
ŽIVOT VE STALETÍCH
15. století
Lexikon historie

Odpovědná redaktorka Olga Poulová
Grafická úprava Marcela Knapová, Doksy
Obálka Marcel Bursák/OPT MOBA
Tisk Finidr, s. r. o., Český Těšín

Vydala Moravská Bastei MOBA, s. r. o., Brno
www.mobaknihy.cz

(c) Vlastimil Vondruška, 2012
(c) Ilustrace Kamila Skopová, 2012
(c) Foto Vlastimil Vondruška, 2012
(c) Foto Petr Kříž, 2012
(c) Grafická úprava Marcela Knapová, 2012
(c) Moravská Bastei MOBA, s. r. o., Brno 2012

Vlastimil Vondruška

ŽIVOT VE STALETÍCH

15. století

Lexikon historie

KRAJINA A LIDÉ

KLIMA

Nepríznivé změny klimatu, které zasáhly Evropu na počátku 14. století, intenzivně pokračovaly ještě v průběhu celé první poloviny 15. století. Teprve ve druhé polovině 15. století se klimatické podmínky do jisté míry stabilizovaly, ale počasí bylo stále chladné a deštivé. Zklidněná situace vydržela téměř do konce 16. století, kdy přišlo další prudké zhoršení. Ono zhoršení si ovšem nesmíme představovat jako pouhým okem viditelné globální ochlazení, neboť z hlediska statistických hodnot nebylo veliké (snížení průměrné teploty se oproti předchozímu století pohybovalo kolem 0,5 °C). Problémem bylo něco jiného, a to obrovská nestabilita počasí. Evropu sužovaly dlouhé a nesmírně mrazivé zimy, které střídala deštivá a velice horká léta (právě proto průměrné teploty o reálném stavu mnoho nevypovídají). V jedné z německých kronik se píše, že v roce 1423 „Severní a Baltské moře zamrzlo..., z Lübecku až do Gdaňska se chodilo po zamrzlém moři“.

Právě tyto výkyvy počasí přinášely dramatické zhoršení životních podmínek obyvatel celé Evropy. Zemědělská výroba vycházela z tradičních postupů, a i když došlo v průběhu 14. století k řadě dílčích agrotechnických změn, nebylo středověké zemědělství schopno za stávajících klimatických výkyvů zajistit dostatek produkce. Během dlouhých a mrazivých zim vymrzaly osevy na polích, kvůli velkému množství srážek byla pole podmaččená, a když na jaře sníh roztál, bahnatá půda se nedala obdělávat a během deštivého léta bylo zničeno i to málo, co po zimě zůstalo. Proto docházelo k periodickým hladomorům a s tím spojeným hlubokým sociálním otřesům. Pokud se někdy středověk označuje jako věk hladu, pak to neplatilo ani tolik pro předchozí staletí, jako pro 14. a první polovinu 15. století.

V českých zemích byla z hlediska nestability počasí nejhorší léta 1416 až 1446 (nikoli náhodou spadá právě do této doby husitská revoluce). Periodické výkyvy vyvrcholily v třicátých letech 15. století (mezi lety 1431 až 1436), kdy nastalo sedm let nesmírně chladných roků, provázených dlouhými mrazivými zimami s množstvím sněhových srážek a krátkých chladných lét s bouřkami s deštěm. Situaci v českých zemích komplikovala ještě morová epidemie. Celoevropský hladomor, který ve třicátých letech 15. století propukl, se dá svým rozměrem a katastrofálními důsledky přirovnat k nejhoršímu hladomoru z let 1315 až 1322. Právě v souvislosti s hladomorem v letech 1433 až 1438 je třeba interpretovat poslední etapu husitských válek (rozpad polního vojska na soupeřící oddíly jednotlivých hejtmanů, spanilé jízdy za účelem opatření zásob, růst drancování). Válka a hladomor zpusťovaly zemi do té míry, že jedinou cestou k obnově života bylo ukončení válečného konfliktu

Andělská Hora - pohled z hradu

a likvidace husitských polních vojsk, která odmítala složit zbraně (válka byla jejich jediným zdrojem obživy). Proto se proti nim postavili všichni bez rozdílu vyznání (strana papežská i umírnění kališníci).

Ke stabilizaci klimatu došlo až ve druhé polovině 15. století. I když jsou i v té době zachyceny dílčí lokální neúrody, až do konce 15. století české země nezažily další katastrofální hladomor podobný tomu z konce husitské revoluce. Počasí nadále zůstávalo mírně chladné, ale bez dramatických výkyvů.

POČET OBYVATEL

Počet obyvatel českých zemí se od poloviny 14. století nezvyšoval, ale zdá se, že zpočátku ještě neklesal, protože přirozené krátkodobé úbytky, způsobené hladomory a morovými epidemiemi, se do jisté míry vyrovnávaly porodností a také příchodem německých kolonistů. Ke zvratu došlo až v posledních dvou desetiletích 14. století (zlomem byla pravděpodobně morová epidemie v letech 1380 až 1381), kdy začal počet obyvatel země klesat a strmý úbytek populace pokračoval i v první polovině 15. století. Vliv na nepříznivý demografický vývoj měla úmrtí v důsledku hladomorů (způsobených nejen neúrodami, ale také nutností živit početné husitské vojsko), morové epidemie, válečné ztráty a rovněž emigrace (část německých měšťanů alespoň dočasně opustila Čechy). Zatímco pro předchozí staletí máme k dispozici alespoň obecné zprávy, které umožňují přibližné odhady počtu obyvatel, pro dobu husitských válek jsme zcela bez informací. Autoři, kteří se zabývají historickou demografií, se proto pohybují spíše v rovině spekulací. Většina se shoduje na tom, že v průběhu první poloviny 15. století přišly české země téměř o 50 % veškeré populace. Celkový pokles obyvatelstva mezi lety 1400 až 1500 dosáhl zhruba 30 % (což je úbytek vyšší, než byl v době třicetileté války).

Podle odhadu Z. Boháče měly kolem roku 1400 samotné Čechy zhruba 2 miliony obyvatel, Morava 1 milion, Slezsko rovněž 1 milion a Lužice 200 tisíc, celkový počet obyvatel zemí Koruny české byl asi 4,2 milionu. Mnohem střídmější odhad pro stejný rok uvádí F. Šmahel, podle kterého byl celkový počet obyvatel všech zemí jen asi 2 miliony (tedy poloviční, což se spíše blíží reálné skutečnosti).

Další údaje, které už vycházejí z dobových odhadů, pocházejí zhruba z poloviny 16. století. Podle Z. Boháče měly Čechy spolu s Moravou asi 3,8 milionu obyvatel, ovšem tento výpočet se zdá nadsazený. Blíže pravdě bude odhad Z. Miky, podle kterého měly Čechy 1,3 až 1,5 milionu a Morava kolem 600 tisíc, dohromady tedy něco přes 2 miliony obyvatel.

Pokud srovnáme všechny uvedené údaje, pak lze soudit, že po skončení husitských válek klesl počet obyvatel Čech výrazně pod milion obyvatel a počet obyvatel Moravy se pohyboval snad kolem 300 až 400 tisíc. Celkový počet obyvatel zemí Koruny české určitě nepřekročil počet 1,3 milionu.

Při předpokládané rozloze zemí Koruny české asi 135 tis. km² klesl v průběhu první poloviny 15. století průměrný počet obyvatel na 10 až 15 osob na 1 km². V téže době klesl ovšem počet obyvatel i v západní Evropě (odhaduje se, že po skončení stoleté války připadalo ve Francii, nejlidnatější zemi tehdejšího křesťanského světa, na 1 km² jen asi 20 až 25 obyvatel).

Nárůst populace byl v dalších letech velice malý, a proto české země dosáhly počtu obyvatel z doby před husitskými válkami nejspíše až koncem 16. století (kdy zemi vzápětí zdecimovala třicetiletá válka).

Celkový úbytek počtu obyvatel v průběhu 15. století se samozřejmě promítl i do poklesu počtu obyvatel měst a také do částečného vyhladění venkova. Po polovině 15. století zanikla řada vesnic, zvláště ty, které byly v průběhu husit-

Nakažení morem - iluminace v bibli z počátku 15. století

ských válek, a na Moravě také válek s uherským vojskem, vypálené a vydrancované. Opuštěny však byly i vesnice, které ležely v méně příznivých podmínkách (trpěly nedostatkem vody či kvalitní ornou půdou). I když neexistuje přesný soupis vesnic zaniklých v 15. století, jejich počet čítal mnoho set (jen na Českomoravské vrchovině jich bylo zjištěno asi 70). Venkovské obyvatelstvo se z okrajových oblastí stahovalo do okolí měst, kde mělo lepší příležitost prodat svou úrodu.

Pokles obyvatel poznamenal i městský život, i když zřejmě úbytek nebyl tak dramatický jako na venkově. Podle odhadu měla Praha v roce 1400 asi 30 tisíc obyvatel, v roce 1450 jen 25 tisíc. Podobně na tom byla moravská města. Brno v roce 1400 mělo 6500 až 8100 obyvatel, v roce 1450 4600 až 5800 obyvatel, Jihlava v roce 1400 4600 obyvatel, v roce 1450 2300 až 3000 obyvatel. Podle odhadů žilo na počátku 15. století asi 80 % veškeré populace na venkově, městské obyvatelstvo tvořilo 15 až 17 %, šlechta zhruba 3 až 5 % a něco přes 1 % připadalo na duchovenstvo. Ve druhé polovině 15. století se celkový počet obyvatel země snížil, ale ztráty městské populace byly zacykleny rychleji. Podle odhadů mohl dosahovat podíl městské populace 20 až 22 % veškerého obyvatelstva, zatímco podíl venkovské populace klesl a pohyboval se kolem 75 %. Klesl i podíl duchovenstva.

MOROVÉ EPIDEMIE

Českými zeměmi neproběhlo v žádném století tolik morových epidemií jako ve druhé polovině 14. a v první polovině 15. století. Ovšem stejné to bylo v celé Evropě (ta mezi lety 1348 až 1450 přišla podle odhadů o 30 až 40 % veškerého obyvatelstva). Nikdy dříve ani později neměly morové epidemie na svědomí tolik životů (v přepočtu k celkovému počtu obyvatel).

Katastrofální morová epidemie v polovině 14. století (která jednorázově zahubila možná až 18 milionů lidí, tedy více než čtvrtinu populace západní Evropy) se českým zemím prakticky vyhnula (s výjimkou jižní Moravy a části Slezska). Abychom si mohli udělat představu o rozsahu této katastrofy, jen pro srovnání, během velkého moru přišla západní Evropa o 25 % populace, zatímco během druhé světové války „jen“ o 5 %.

Zatímco se velký mor českým zemím vyhnul, podstatně katastrofálnější důsledky měla morová epidemie v letech 1357 až 1363 a především další v letech 1380 až 1382, která měla na svědomí desítky tisíc životů. Odhaduje se, že mohla zahubit až 15 % obyvatelstva.

Počet epidemií v českých zemích byl v 15. století obrovský. Důvodem bylo nejspíše právě ono studené a vlhké počasí, umocněné špatnými hygienickými podmínkami a podvýživou obyvatel. Nutno ovšem dodat, že ne všechny epi-

demie, které se v kronikách označují jako morová rána, byly ve skutečnosti epidemií dýmějového nebo plicního moru. Jako mor se nazývaly epidemie všech nakažlivých nemocí, především časté epidemie tyfu, šířeného vojsky, stejně jako na konci 15. století první epidemie syfilis.

Většina zaznamenaných epidemií nezasáhla naštěstí celou zem, ale omezila se jen na určitý kraj. Až na výjimky si jednotlivé „morové rány“ nevyžádaly najednou tolik lidských životů jako epidemie v letech 1380 až 1382. V písemných pramenech najdeme zmínky o morové epidemii v roce 1401, 1403-1406, 1414-1415, 1420-1421, 1424 (zahubila zřejmě i Jana Žižku před Příbyslaví, který „roz nemohl se nemocí smrtně od hlíz“), 1425 („kolem sv. Václava přišel tak veliký mor na lidi, že nestačili kopat hroby a dělali společné šachty“), 1433-1434, 1436-1439 (pravděpodobně největší v tomto období, odhaduje se, že jen v Čechách zemřelo více než 50 tis. lidí), 1444-1445, 1451, 1456-1457, 1463-1464, 1482-1483 (jen v okolí Prahy asi 30 tis. mrtvých), 1488 a 1495-1497. Celkový počet morových epidemií dosáhl v českých zemích v 15. století neuvěřitelného rozsahu, protože podle pramenů řádily v součtu celou třetinu století.

Morové epidemie máme zachyceny i později, objevovaly se v pravidelných dvacetiletých cyklech. Po třicetileté válce postupně mizí (české země ovlivnil nejvíce vídeňský mor v roce 1679). Naposledy zasáhla morová rána Evropu v letech 1720 až 1721.

DŮSLEDKY POKLESE OBYVATELSTVA

S poklesem počtu obyvatel docházelo ke koncentraci pozemkového majetku v rukách zámožných šlechticů a měšťanů. Podobný jev lze, i když v omezené míře, sledovat i na venkově, kde zámožnější a schopnější rolníci rozšiřovali půdu svých usedlostí (někdy přebírali pole statků, kde všichni obyvatelé vymřeli). Dělo se to vždy se souhlasem vrchnosti, pro kterou bylo důležité, aby pole nezapustla. Hospodáři však tuto půdu nezískávali do svého vlastnictví, ale jen formou pronájmu. Přibrat nová pole si však mohl dovolit jen ten hospodář, který měl početnější rodinu, protože by je jinak nedokázal obhospodařovat a jen by z nich platil rentu. Pouze malá část venkovských hospodářů dokázala tuto půdu udržet dědičně. Podíl statků, které v 16. století vlastnily více než jeden lán polí, se v zemském průměru pohyboval jen kolem 1 %. Velké statky se nacházely především v úrodnějších krajích kolem velkých měst, kde se dala produkce dobře prodat.

Dalekosáhlé důsledky mělo průběžné snižování počtu obyvatel v oblasti daňové, hospodářské a peněžní. Výrazné snížení populace totiž znamenalo mnohem méně pracovních sil a současně prudký pokles počtu lidí, kteří odváděli rentu feudálním vrchnostem (šlo o pravidelné peněžní poplatky). V dnešní době se nedostatek příjmů řeší zvýšením daní, ale ve středověku to tak jednoduché nebylo. Platy, které byly smluvně dohodnuty při zakoupení usedlosti, byly totiž chápány „na věčné časy“. A tento princip se dodržoval celá staletí (ještě v urbářích po třicetileté válce jsou zapsány platy, jejichž výše odpovídá emfyteutické smlouvě ze 13. století). Faktický výnos příjmu vrchností z renty od poddaných byl navíc snižován poklesem reálné hodnoty peněz. Někdy až dramatické snížení svých příjmů musely feudální vrchnosti řešit jinými způsoby. Jen mizivá část z nich se pokoušela o zavádění nových platů a poplatků (pokud by byla zátěž poddaných velká, prostě by z panství odešli). Část chudnoucích rytířů si najímala družiny ozbrojenců, s nimiž na cestách přepadala kupce a drancovala městské statky (rozšířená forma tzv. opovědnictví). Většina šlechticů se však v průběhu druhé poloviny 15. století vydala jinou cestou - po vzoru klášterních a městských panství začali i oni na svém majetku hospodařit. Ještě na konci husitských válek jich mnoho nebylo, protože stále přetrvávaly tradiční předsudky, že rytíř má bojovat a ne orat půdu,

ale již koncem 15. století existovala poměrně početná vrstva šlechticů hospodařících ve vlastní režii (zvláště vlastníci velkých panství). V této době vznikají poplužní dvory, rybníky, vrchnostenské pivovary, pily, valchy, mlýny, olejny, hamry a další podniky.

Vrchnostenské podnikání se často dostávalo do ekonomického střetu s obchodními zájmy královských měst, kterým panovníkova privilegia zaručovala monopol pro vlastní podnikání. Konkurenční boj mezi šlechtou a královskými městy neustále rostl a na počátku 16. století vedl až k domácí válce.

Pokles počtu obyvatel vedl také ke změně chování vrchností vůči svým poddaným. Protože vládl nedostatek pracovních sil a „daňových poplatníků“, snažily se vrchnosti zabránit, aby poddaní opouštěli jejich panství (v této době nebyli ještě připoutáni k půdě nevolnickými zákony jako v době po třicetileté válce). Poddaní byli osobně svobodní a v případě, že se jim hospodářsky nedařilo, mohli odejít za lepším živobytím (často odcházeli do měst, ale někdy i na jiné panství). Právě ve druhé polovině 15. století začala řada vrchností (zvláště na Moravě) usilovat o právní připoutání svých poddaných k půdě formou příkazů a zákazů, které někteří feudální majitelé vydávali zpočátku jen pro svá panství (zde začíná proces znevolňování venkovského obyvatelstva). Jenže druhá polovina 15. století byla dobou, kdy v důsledku husitských válek neobyčejně vzrostlo sebevědomí prostého lidu. Násilné připoutání k půdě mělo ve většině případů mizivý efekt, protože pokud poddaní chtěli odejít, odešli. A na jiném panství je rádi přijali.

Uvážlivější vrchnosti proto postupovaly zcela opačně - nabízely poddaným na svém panství různé výhody, aby si je nejen udržely, ale aby nalákaly i další rodiny z okolí. Jednou z pobídek bylo rozšiřování dědických práv k selské usedlosti, aby v případě úmrtí příbuzných v přímé linii (tedy dětí majitele) zůstal statek v rukách ostatních členů rodu. Poddaní měli právní jistotu a vrchnost záruku, že bude na usedlosti neustále někdo hospodařit. Tato praxe se však záhy setkala s nepříznivým ohlasem méně progresivní šlechty, která se snažila prostřednictvím zemských stavů podobným krokům zabránit. Argumentovala tím, že neustálé zvyšování výhod pro poddané snižuje rentabilitu vrchnostenského hospodaření (klesalo množství poplatků, které museli poddaní za podobné jednorázové výhody platit) a současně se neúměrně posilovalo sebevědomí poddaných. Protože však bylo těžké udržet poddané na panstvích zákazy, rozhodly se zemské stavy bránit jejich svobodnému pohybu opačnou cestou - již roku 1380 (po velké morové epidemii) vyšel na Moravě poprvé zákaz, aby vrchnosti přijímaly na svých statcích poddané z cizích panství. V českých zemích začaly obdobné zákazy vycházet ve druhé polovině 15. století (motiv zpracovaný v opěře Dalibor). Přes tyto zákazy však byla mobilita poddaných až do třicetileté války poměrně značná a přes sněmovní zákazy celkem tolerovaná.

NÁRODNOSTNÍ VÝVOJ

Často se v historických studiích, které se zabývají významem husitství, objevuje tvrzení, že jednou ze zásluh tohoto hnutí bylo počestění měst a obecně posílení českého živlu v zemi. To však není přesné. K počestování měst totiž docházelo již v průběhu 14. století, neboť už tehdy se zvyšoval podíl českého obyvatelstva. Do měst neustále přicházeli za obživou lidé z venkova, kteří hovořili převážně česky. Tato vnitřní migrace obyvatelstva narostla ve druhé polovině 14. století, kdy se část západní Evropy vyliidnila v důsledku černého moru a noví němečtí kolonisté přestali do Čech proudit. Zdá se proto, že již před husitskými válkami byl v řadě měst podíl českého obyvatelstva značný, a někde dokonce dominantní, s výjimkou oblastí, kde se i venkovské obyvatelstvo, obklopující městské aglomerace, skládalo z původních německých kolonistů (podstatná část Moravy, jižní Čechy, podhorské krajiny na severu

a západu Čech). Odhaduje se, že na přelomu 14. a 15. století tvořilo německé etnikum v Čechách jen asi 15 % populace. Vyšší bylo v některých okrajových částech zemí Koruny české - v Horní Lužici 40 % a v Dolním Slezsku 50 %, zato v Horním Slezsku a Dolní Lužici, stejně jako na Moravě, mělo dominantní postavení slovanské obyvatelstvo. Souhrnné odhady pro celé země Koruny české uvádějí, že v součtu tvořilo asi 60 % obyvatel české etnikum, 22 % německé, 14 % polské a 4 % lužickosrbské.

I když se podíl českého obyvatelstva ve městech v průběhu 14. století zvyšoval, z hospodářského a mocenského hlediska si města navenek stále udržovala německý ráz, neboť Němci tvořili vrstvu nejbohatších patriciů, která ovládala obchod a finančnictví. I na radnicích se však postupně a plíživě prosazoval český živel (z let 1370 až 1419 se dochovalo asi 1000 česky psaných městských listin).

Přes existenci dvou ambiciózních etnik vládla mezi nimi ještě na konci 14. století tolerance. Národnostní rozpory se před husitskými válkami objevovaly spíše ve sféře učených polemik o reformu církve, než aby měly nacionalistický náboj. Většina sporů se odehrávala na půdě pražského vysokého učení, na venkově až do husitských válek nic podobného neexistovalo. V předhusitské Praze se díky kontaktům společnosti s univerzitním prostředím záhy vykristalizovaly dva tábory. Reformní reprezentovali čeští univerzitní mistři, česká šlechta z okolí Václava IV. a někteří čeští měšťané. Tábory konzervativní, který hájil tradiční hodnoty a legitimitu moci, reprezentované autoritou papeže a císaře, se skládal z německých univerzitních mistrů a německých patriciů. Ještě na počátku 15. století byla konzervativní skupina vlivnější a ovládala mocenské pozice v Praze. Reformní tábor však získal významný vliv na krále Václava IV. (který se cítil osobně poníženy tím, že byl v německých zemích zbaven hodnosti římského krále). Česká reformní skupina postupně posilovala své pozice.

Po vydání Dekretu kutnohorského navíc opustilo Prahu asi 900 německých univerzitních mistrů i se svými žáky. Pražský německý patriciát zůstal ve svém zápase osamocený. Na přelomu let 1407 a 1408 získali po zásahu Václava IV. poprvé ve staroměstské radě převahu čeští konšelé, což byl zásadní mezník v národnostním vývoji země.

Ideologickou platformou národního citění v době před husitskou revolucí se stala obhajoba Viklefa a českého krále Václava IV., kterou přednesl na výroční disputaci (zvané quodlibet) na počátku ledna 1409 mistr Jeroným Pražský. Ve své řeči brojil proti tomu, aby bylo „svatosvaté Město pražské“ spolu s českým národem podezíráno z kacířství. Argumentoval tím, že dosud nikdo nikdy neslyšel, aby byl nějaký Čech z kacířství obviněn a upálen (na rozdíl

Panna Maria - Mistr reliéfu
Oplakávání Krista ze Zvíkova,
konec 15. století

od kacířů německých). Bylo tedy zřejmé, že se cizáci „pokoušejí navléci na nejvěrnější muže našeho českého svátého národa plášť“ určený heretikům. Jedinou odpovědí muselo být heslo „bojuj za vlast!“⁴⁴.

Právě zde se rodil husitský mesianismus, přesvědčení, že Češi jsou Bohem předurčení k tomu, aby očistili původní smysl evangelií. Protože byla reformace záležitostí české části obyvatel, přinášela s sebou tato idea i protiněmecký postoj, který podtrhl Jeroným Pražský na základě Pulkavovy kroniky tvrzením, že latinský název Bohemia pochází od slova Bůh, neboť Češi jsou národem vyvoleným.

Jakousi právní tečkou sporu o Dekret kutnohorský byla obhajoba panovníkova rozhodnutí ve spisu Defensio mandati, jehož autorem byl vynikající právník Jan z Jesenice. V něm prohlásil, že český panovník má výlučné právo vládnout v Českém království, a proto je povinen dbát především prospěchu českých obyvatel a nikoli cizinců. V jiném spisu nazval též autor německé mistry a žáky doslova spiklenci proti králi.

Pocit důležitosti vlastního etnika vedl posléze k nesnášenlivosti vůči cizincům. Právě národní aspekt revoluce byl jedním z hlavních důvodů, proč husitství zpočátku podporovali i umírnění čeští měšťané, pro něž to bylo mocensky výhodné. Hned na začátku husitské revoluce ovládlo české etnikum asi polovinu královských měst (kromě Prahy ještě Beroun, Domažlice, Hradec Králové, Klatovy, Kourim, Litoměřice, Louny, Mělník, Nymburk, Písek, Plzeň, Poličku, Rakovník, Slaný, Stříbro, Zatec). Ještě výrazněji posílil český živel v poddanských městech ve vnitrozemí (Český Brod, Mladá Boleslav, Příbram, Rožmítal pod Třemšínem a řada dalších). Všechny údaje však vycházejí jen z rozboru situace uvnitř města samotného, údaje o etnickém složení předměstí chybějí. Pokud by byly k dispozici, je možné, že by obraz posilování českého živlu byl ještě výraznější.

Národní požadavek se objevil i v podmínkách, které měl splnit Zikmund Lucemburský, pokud se chtěl ujmout českého trůnu. Dokument sestavila v září 1419 utrakvistická šlechta a města. Kromě tradičního požadavku, aby „cizozemci světští neb duchovní v nižádné úřady neb důstojenství nebyli dopuštěni“⁴⁴, objevuje se nově požadavek, aby „po městech Němci nebyli posazeni na úřad, kdežby Čechové mohli a uměli vlásti; a aby soudové a žaloby v jazyku českém po Čechách se dály, a Čechové aby prvně hlasy všude po království a po městech jměli“⁴⁴.

K vyhocení národnostní situace došlo v Praze na počátku roku 1420, kdy císař Zikmund vyhlásil ve Vratislavi proti českým kacířům křížovou výpravu. V té době většina zámožných německých katolíků Prahu ze strachu před husity opustila (asi 400 rodin se uchýlilo na Pražský hrad, Vyšehrad či do pevných tvrzí v okolí města). Jejich domy vzápětí radikální stoupenci utrakvistické obce zabavili. I zde se však znovu ukázalo, že spor byl více mocenský a náboženský než etnický. V Praze totiž zůstala řada Němců, kteří se přihlásili ke kalichu, a s těmi jednala obec slušně. Na Starém Městě byl pro německé řemeslníky vyčleněn kostel sv. Ducha v blízkosti masných krámů.

Současně je třeba konstatovat, že vztahy obou etnik byly mnohem složitější, než se z jednoduchého pohledu moderní doby zdá. V rovině náboženské totiž husitství usilovalo o nápravu celé církve, bez ohledu na etnické rozdíly křesťanů. Rozhodující autoritou byl princip víry, která byla nadřazená zájmům národů. Husitským myslitelům nezáleželo na tom, jaké národnosti člověk je, ale zda si počíná jako správný (věrný) křesťan. Ovšem v rámci reformy byl husitským kazatelům jednoznačně bližší český lid, a to z logického důvodu společného původu a jazyka. Naproti tomu německý lid se podle kazatelů spíše přidržoval „zkažené církve“⁴⁴. Teprve v průběhu husitské revoluce se poměrně liberální hledisko stíralo (západní Evropa vytrvale husitství odmítala, tupila ho a snažila se ho zničit). Pomalu se začalo vytvářet povědomí o propojení náboženské příslušnosti s národním vědomím.

Praha - průčelí Staroměstské mostecké věže

Počestění měst v průběhu husitské revoluce, o kterém se zmiňují doboví kronikáři, proto nebyl ani tak proces kvantitativní, jako spíše kvalitativní, protože ve městech se změnila majetková poměry (čeští kališníci sebrali majetky německým patricijům) a také podoba městské správy (jako konšelé začali být na radnici dosazováni téměř výhradně Češi). V té době se čeština stala ve městech úředním jazykem.

Husitské války samozřejmě německý živel v českých zemích nezlikvidovaly. Německí patricijové, vyhnání z husitských měst, utekli do západních a jižních Čech a do Kutné Hory, mnozí se stáhli na Moravu nebo do Slezska, a tam všude německý živel posílili a byli hlavní silou boje proti kališníkům.

Ve druhé polovině 15. století se situace částečně uklidnila. Na dlouhou dobu se stabilizovalo jazykové rozdělení země na část, kde převažovala čeština, a na menší enklávy, kde dominovala němčina. Ve městech, kde radnice ovládli čeští měšťané, přetrvávaly často protiněmecké nálady i ve druhé polovině 15. století. Čeští konšelé často bránili tomu, aby si domy ve městě zakupovali Němci. Obdobně postupoval český zemský sněm ovládaný umírněnými kališníky. Aby si mohl urozený cizinec (zde míněn obvykle Němec) zakoupit panství v Čechách, stanovil sněm jako jednu z podmínek znalost českého jazyka. Jistá míra nevraživosti mezi Čechy a Němci tedy přetrvávala i po skončení husitských válek.

ŽIDÉ

Druhou velkou etnickou minoritou byli v českých zemích Židé. Jejich postavení bylo právně zakotveno v majestátu Statuta Judeorum, vydaném Přemyslem II. Otakarem. Tento dokument ve větší či menší míře respektovali všichni čeští panovníci až do konce 18. století. Privilegium Statuta Judeorum chránilo Židy jako královský majetek (za útok na ně byly proto stanoveny přísné sankce), současně jim zaručovalo náboženskou svobodu a správní autonomii v rámci obcí, kde se usídlili. Za tuto toleranci (v rámci křesťanské Evropy vysoce nadstandardní) museli Židé platit. Vysoké částky odváděli obvykle každému novému panovníkovi při nástupu na trůn za obnovení platnosti privilegií (ovšem to dělala i královská města a cechy, nikoli jen Židé).

V průběhu husitských válek nechávaly obě bojující strany židovské obyvatelstvo stranou svých sporů. Nemáme žádné zprávy o krvavých pogromech na Židy (ovšem pražská chudina několikrát židovský majetek vydrancovala, např. v roce 1422 po popravě Jana Želivského, v roce 1448 po dobytí Prahy Jiřím Poděbradským a také po politickém převratu v roce 1483). Husitská revoluce měla své oběti i v židovském etniku. Když v roce 1421 dobyli husité Chomutov, tamní Židé raději skočili dobrovolně do plamenů ohně, než aby přestoupili ke křesťanskému kalichu. To však byla událost spíše výjimečná.

Kutná Hora - měšťan, nástěnná malba v Hrádku, konec 15. století

Jak se zdá, Židé považovali husity za menší zlo než křižáky (už proto, že v oblastech ovládaných katolíky se jim dařilo hůře a z mnoha měst byli v té době vypovězeni). To ovšem neznamená, že by se židovským obyvatelstvem husité spory neměli. Jablem sváru byla lichva a veškeré počínání, které se mohlo podle bible vykládat jako bezpracný zisk. Pražským Židům husité lichvu zakázali a násilím je donutili pracovat (pomáhali např. při opevňovacích pracích v roce 1420).

Do normálních kolejí se vrátil život židovské komunity v Praze už po roce 1427, kdy městská rada začala tolerovat tradiční způsob jejich obživy, neboť peněžní půjčky potřebovalo město i kališnická šlechta (lichva byla proto nadále zakázána jen mezi křesťany). Navíc daně od Židů činily ročně 40 kop grošů a to nebyla zanedbatelná částka.

Situace se změnila ve druhé polovině 15. století. Na Moravě došlo již roku 1454 za vlády Ladislava Pohrobka k vyhnání Židů z královských měst Brna, Olomouce, Znojma (na Moravě to byla největší komunita), Unicova a Jihlavy. Vyhnání Židů se většinou usídlili v menších poddanských městech a na venkově, často pod ochranou šlechty. Věnovali se obchodu a řemeslům a často získali pevné místo v životě na panství. A protože poskytovali užitečné služby vrchnosti, moravská šlechta (zvláště na jižní Moravě) je v následujících staletích chránila často i proti vůli vídeňského dvora.

Vývoj v Čechách byl poněkud odlišný. Tam měly židovské komunity v královských městech relativní klid i ve druhé polovině 15. století. Situace se změnila teprve na počátku 16. století, kdy byli Židé „na věčné časy“ vypovězeni (přes odpor panovníka) z některých královských měst; v roce 1499 z Karlových Varů, 1502 z Chebu, 1504 z Plzně (kde byla po Praze druhá největší židovská obec v Čechách), 1505 z Českých Budějovic, 1508 z Loun

a také ze všech horních měst. Čeští Židé se následně přestěhovali do menších měst (Pardubice, Litoměřice, Kolín, Golčův Jeníkov) a na venkov.

Těžištěm života Židů v českých zemích byla ve všech historických obdobích Praha. Tamní židovská obec byla největší, nejbohatší a představovala náboženskou autoritu domácího judaismu. V 15. století zde vlastnili Židé několik desítek městských domů a jejich okrsek nechal Václav IV. obehnat zdí se šesti fortname (smyslem nebylo Židy segregovat, ale chránit je před útoky ostatních obyvatel, především před fanatickými katolickými kazateli). Toto opatření bylo zřejmě inspirováno velkým pogromem ve staroměstském židovském ghettu v roce 1389 (podle dobové zprávy mu prý za oběť padly tři tisíce osob, což je však počet značně přehnaný).

CÍKÁNI

V pramenech z 15. století se poprvé v českých zemích objevuje etnikum, všeobecně označované jako cikáni (s pojmem Rom se nikde až do pádu feudalismu nesetkáme). V letech 1416 a 1417 se prý v Praze pohybovala tlupa asi 300 cikánů, kteří v té době směřovali z východu přes Balkán do západní Evropy. Postoj kronikáře vůči nim byl negativní, nelbil se mu jejich kočovný způsob života. Jiný autor si stěžoval, že kočují zemí a mámí lid (tím mínil věštění a hadačské praktiky, jimiž se tito lidé kromě jiného živili). Jinak ale prameny mlčí.

DAŇOVÁ ZÁTĚŽ PODDANÝCH

Díky Jiráskovi a jeho následovníkům žijí mnozí v představě, že k husitské revoluci došlo v důsledku rostoucího vykořisťování prostého lidu, přičemž nejhorší mezi feudálními pány byla církev. Tohle ideologické tvrzení je naprosto nepravdivé a patří k oblíbeným levicovým zjednodušením, která z jakéhokoli zhoršení hospodářské situace viní vrstvu zámožných.

Platy poddaných svým feudálním pánům byly stanoveny pevnou peněžní částkou, která se často po celá staletí neměnila. Neměnily se ani platy, které se odváděly církvi. Pokud jsou k dispozici hospodářské písemné prameny z konce 14. a počátku 15. století, vyplývá z nich, že v té době nedocházelo nikde ke zvyšování poddanských platů. Výjimkou byla jen ta panství, která musel zadlužený majitel zastavit za peněžní půjčku na určitou dobu jinému feudálové. Ten se logicky snažil ze zastaveného panství získat pro sebe co největší příjem a v takovém případě na to dopláceli poddaní.

Ke zhoršování životních podmínek docházelo, ale bylo to vinou řady objektivních hospodářských faktorů. Chudli všichni. Zatímco příjmy feudálních vrchností se snižovaly v důsledku znehodnocování peněz, život poddaným ztěžovalo špatné počasí, které přinášelo neúrodu a hladomory, ozbrojené konflikty mezi rytíři a různé nečekané události (mor, požár, povodeň). Obyvatelé venkova odváděli několik různých typů platů, ovšem příjmy, které měli z prodeje obilí, byly v normálně úrodných letech ke krytí těchto výdajů naprosto dostatečné. Každá usedlost platila ročně pražskému arcibiskupství podýmnné (tedy daň z komína) v zanedbatelné výši 1 groše. Farář vybíral desátky. Dvakrát ročně (tradičně na svátek sv. Jiří 23. dubna a na sv. Havla 16. října) se odváděly platy vrchnosti, ale ani tato částka nebyla nijak vysoká, šlo o několik grošů. Spolu s dalšími poplatky nepřesahovalo celkové finanční zatížení poddanské usedlosti 20 % z ceny úrody (tedy příjmů rolníka). Pokud bychom chtěli určitou relaci, pak daňové prázdniny začínaly rolníkům před husitskými válkami někdy kolem poloviny března (dnes se pohybují kolem poloviny června). Nicméně právě platy poddaných byly argumentem, který tak dramaticky vyzdvihovala marxistická historiografie.

Horší postavení měli z daňového hlediska jen rolníci na klášterním panství

(proto také ti tvořili v následné revoluci velice radikální skupinu a hněv většiny husitů se obracel právě proti klášterům). Problémem klášterních panství byl fakt, že je zatěžovala pravidelně vypisovaná královská berně (jiné vrchnosti ji neplatily). Tuhle berni měly sice odvádět kláštery samotné, ale její tíži obvykle přenášely na své poddané, kteří museli přispívat částkou od 6 do 20 grošů z jednoho lánu. Z toho důvodu byly mnohé poddanské usedlosti na klášterních panstvích zadlužené, ovšem neobstojí představa, že by kláštery žily bezpracně z toho, co vyžádaly ze svých poddaných, neboť peníze jim nezůstávaly, ale odváděly se královské pokladnici. Další peníze z klášterů plynuly do pokladnic řádu a papeže. Kláštery byly (jako prosperující firmy) daňově zatíženy nejvíce.

Právně a ekonomicky bylo postavení poddaných rolníků na počátku 15. století stabilní a neexistují z té doby žádné zmínky o selských vzpourách, dokonce ani o lokálních projevech místního odporu. Nespokojenost s hospodářským vývojem a daňovým zatížením se nedá v té době doložit ani v královských městech.

Nižší šlechta (tedy rytíři, kteří vlastnili dvorec, v lepším případě tvrz) vlastnili často jen několik poddaných (některé vesnice byly rozdělené mezi několik majitelů). Příjmy nižší šlechty byly tedy velice nízké. Odhaduje se, že na přelomu 14. a 15. století jen asi 20 % z nich mohlo vést klidný život z renty, zhruba 60 % žilo na úrovni zámožnějších sedláků (jejich roční příjem se pohyboval mezi 2 a 10 kopami grošů) a 20 % mělo roční příjem nižší než 2 kopy, což bylo hluboko pod úrovní životního minima (nádeník v Praze si vydělal ročně více). Jízdní kůň stál v té době 4 až 6 kop grošů.

Skutečně zámožných šlechticů (začali se nazývat pány) bylo v zemi jen několik set. Těch, jejichž roční příjem by byl vyšší než 500 kop grošů, však bylo jen několik. Nejbohatší z nich byli Rožmberkové, jejichž dominium vynášelo ročně asi 4 000 kop grošů. Příjmy českého krále Václava IV. se v roce 1412 odhadovaly na 27 000 kop z Čech, k tomu kolem 700 kop z Moravy a další příjmy z vedlejších zemí Koruny české.

IRACIONALITA

V pohledu na smysl světa a v hodnocení základních principů lidského vývoje se středověk lišil od naší současnosti podstatným způsobem. Vlivem víry a také s ohledem na omezené znalosti o světě převládala v uvažování lidí iracionalita a imaginace. Míra iracionality se lišila podle toho, o jakou oblast života se konkrétně jednalo.

Ve vztahu k obživě jednali lidé ve středověku se značnou mírou empirie. Právě proto, že neměli vzdělání, museli se řídit zkušenostmi. Zde nemohli jednat senzitivně či intuitivně, protože práce, ať už zemědělská nebo řemeslnická, přinášela obživu. Pracovní postupy se tradicí předávaly z generace na generaci a měly ve své podstatě racionální jádro. Děti se učily od svých rodičů hospodařit a věděly, že záleží na tom, aby správně zvládly předepsané pracovní úkony. Práce se řídila rozumem, i když i při jejím výkonu se projevovала obecná psychologie iracionality. Lidé byli přesvědčeni, že na zdárném výsledku jejich práce se podílí nejen jejich šikovnost, ale také přízeň boží, kterou se snažili ovlivnit zbožnými modlitbami a také řadou pověřených a magických úkonů.

Mnohem silněji se iracionalita uplatňovala v situacích, kdy se lidé snažili pochopit svět kolem sebe. Hledali odpovědi na palčivou otázku, která od 14. století trápila všechny křesťany v Evropě, proč se žije stále hůře a hůře a co je třeba dělat, aby se život zlepšil. Pokud dnes lidé řeší podobnou otázku, hledají obvykle poučení v zahraničí a snaží se vymyslet nové modely fungování, které by stav zlepšily či řešily. Myšlení současnosti je konstruktivní a obrací se do budoucnosti.

Horáždovice – kostel sv. Petra a Pavla, sv. Benedikt a klečící světec, 15. století

O myšlení středověkých lidí se obrazně říká, že kráčeli vpřed s hlavou otočenou dozadu. Ve středověku panoval názor, že vše důležité se již odehrálo (neboť kdysi žil Kristus - Spasitel). V minulosti se žilo lépe (lidé žili v Ráji, ale byli vyhnáni) a ideálem byl návrat k hodnotám prvních křesťanů. To byla filozofická koncepce snad všech diskuzí na téma, jak život zlepšit. Nostalgie „zlatých minulých časů“ ovládala všechny společenské vrstvy. Lidé toužili po hodnotách ve světě, ve kterém žili neustále na hranici katastrofy.

Naprostou iracionální byl také přístup lidí k víře. Tu samotnou považovali za určující pro veškeré své konání. Naději na spasení a správný přístup k víře považovali všichni za důležitější než vlastní smrt. Odchodem ze světa pozemského totiž začínala druhá existence, která měla křesťany přivést ke spasení, pokud se budou na zemi chovat řádně. Problém byl ovšem v tom, že nikdo nikdy nedokázal přesně definovat a vysvětlit teologické a filozofické aspekty křesťanství. Na toto téma existovaly desítky učených spisů, usnesení koncilů, papežské buly, ale navzájem se neshodovaly. Každý kazatel přistupoval k problému víry jinak. Existovalo dobové ironické rčení, že „víra jest neznámé věci jistota“.

Ve svých slavných Sentencích napsal Petr Lombardus (jeho dílo bylo základem výuky i na pražském vysokém učení), že „víra je důvod toho, co není zřejmé“. V jeho filozofickém rozboru šlo o cosi, co stálo uprostřed mezi věděním (založeném na objektivních jistotách) a domněním (názorech skrývajících pochybnosti). Víra přesahuje to, co je rozumem uchopitelné, a proto se laikům nedoporučuje, aby o podobných věcech hloubali. Nedostatečné vzdělání laiků je totiž může svést na cestu ke kacířství.

Jenže lidé v 15. století měli jinou povahu než jejich předkové, nebyli zdaleka tak odevzdaní a pasivní. Podmínky pro život se neustále zhoršovaly a prostí lidé logicky hledali ve víře odpověď na to, jak život pozemský zlepšit. Snažili se iracionální principy vysvětlit svým rozumem. Logické řešení bylo jednoduché - viníkem byla církev, protože se odchýlila od zásad Kristovy apoštolské církve.

SÍDLA A STAVBY

POZDNÍ GOTIKA

Stavební vývoj v 15. století lze zjednodušeně rozdělit na tři periody. V první čtvrtině 15. století v architektuře přežíval styl klasické lucemburské gotiky a ve výtvarném umění tzv. krásný styl.

V době husitské revoluce a v časech bojů za Jiřího z Poděbrad byly praktické potřeby nadřazeny estetice a tvorba navazovala bez významnějších změn na principy předchozích let. V poslední čtvrtině 15. století však došlo ve stavitelství k transformaci české pozdní gotiky ve svěbytný umělecký sloh, označovaný jako vladislavská nebo jagellonská gotika. Tento název je však zavádějící, protože navozuje představu, že nejvýznamnější díla vznikala v prostředí královského dvora. To ovšem není pravda, protože panovník sídlil většinu času mimo české země a byl jen jedním ze stavebníků; hlavním zadavatelem stavebních projektů byla šlechta a královská města. Na rozdíl od vrcholné gotiky se nový styl vladislavské gotiky uplatnil nejprve na území Čech a Moravy, odkud se šířil do ostatních zemí střední Evropy.

Podíl osobnosti stavitelů na vzniku české pozdní gotiky je nesporný, ale nelze ho absolutizovat, jak to dělá většina umělecko-historických studií. Většina předních stavitelů, kteří v českých zemích udávali tón, pocházela z německých zemí, kde jako umělci vyrostli. Je důležité položit si otázku, proč díla v duchu vladislavské gotiky nestavěli tito tvůrci nejprve doma, v německých zemích? Odpověď je však zřejmá. Žádný umělec v té době netvořil pro sebe a své umělecké uspokojení, ale pro konkrétního zákazníka. Němečtí stavitelé pracovali v českých zemích tak, jak to požadovali stavebníci. Ti měli rozhodující slovo při určování celkové podoby díla. Tehdy nikdo stavitel, kameník, sochaře či malíře nepovažoval za umělce (chápáno v dnešním smyslu), ale počítali je mezi řemeslníky. Míra tvůrčí svobody byla omezená.

To, co dnes s odstupem staletí považujeme za vrcholná umělecká díla, vzniklo jako zcela komerční zakázky, v nichž měli rozhodující slovo ti, kteří dílo platili. Na počátku každé stavby existovalo přesné zadání (často i s určením prostorové dispozice), stavebníci běžně schvalovali stavební plány a vnášeli do nich své požadavky a představy.

Do stavebního umění se znovu vracel prvek panovnické okázalosti, který se však výrazně lišil od lucemburské doby. Rovnováha mezi královským majetkem a stavovskou mocí vyžadovala nové umělecké řešení, které by představovalo změněnou podobu státní reprezentace.

Ještě významnější však stavební vývoj (především v architektuře sakrální) ovlivňovaly specifické náboženské poměry. Gotická architektura představo-

Kutná Hora - Hradek, pozdně gotický arkýr

vala pro katolíky symbol continuity s časy před husitskou revolucí. Právě na této kontinuitě stavěli legitimitu svých mocenských požadavků, a proto lpěli na tradiční podobě staveb.

Inspirace gotikou však měla hlubší politický smysl i pro utrakvisty. I oni hledali kontinuitu s vírou předků, kterou podle nich pošlapal papež.

Italská renesance přinášela volno-myšlenkářství a přicházela ze země, kterou utrakvisti spojovali s římskou kurií. Život české společnosti byl ve druhé polovině 15. století pozna-

Kutná Hora - jagellonské W ve znaku na svorníku klenby v Hrádku

menán husitskou netolerantností a přísností, které byly ideje renesance na hony vzdálené. Strnulá přísnost a symetrie gotického slohu odpovídala tomu, jak svět vnímala česká společnost. Návrat ke gotice byl proto jedinou přijatelnou možností i pro kališníky.

Architektura druhé poloviny 15. století se sice obracela zpět a hledala inspiraci v gotice, ale v každém díle se automaticky promítalo nové vidění světa, s nímž se stavitelé i stavebníci střetávali v cizině. Mnohé detaily, symetrie křivek a celkové vyznění má často velice blízko k italské renesanci, která navzdory určitému odstupu, který si česká společnost udržovala, vladislavskou gotiku ovlivňovala, často ale nikoli přímo, nýbrž zprostředkovaně přes dílny v zahraničí (inspirace uměním burgundského dvora, dílnami v Norimberku, Vídni a Bratislavě). Vznikala tak originální česká syntéza, která ovlivnila stavitelství a výtvarné umění konce 15. a počátku 16. století.

PROMĚNA OPEVNĚNÍ - TÁBOR

Opevněná sídla prošla v 15. století zásadní proměnou v důsledku nástupu palných zbraní. Zlomem ve vývoji fortifikací bylo v českých zemích opevnění Tábora. Stalo se vzorem pro opevnění hradů i měst, neboť se zde poprvé objevuje barbakán a také bateriová věž určená k masivní střelbě z děl. Hlavní hradební zeď Tábora byla zakončena klasickým cimbuřím a byla zpevněna pravidelně rozmístěnými a dovnitř otevřenými polokrouhlými

Tucheraz - pozdně gotická klenba v patře tvrze napodobující Vladislavský sál na Pražském hradě

Moravská Třebová - pozdně gotický mázhaus měšťanského domu

hrady

věžemi. Nižší parkánová hradba byla ukončená krytým hrázděným ochozem pro střelce. Z parkánové hradby vystupovaly velké bašty pro umístění děl. Vzdálenost mezi baštami činila asi 250 metrů, což byl účinný dostřel tehdejších děl. Parkánová hradba byla navíc zesílena menšími polokrouhlými baštami, které vystupovaly před jejich linií a sloužily pro střelce z ručních zbraní. Do města se dalo vejít dvěma hlavními bránami. Právě ty jsou pro vývoj fortifikací důležité. Pražská brána (původní název Nová; poprvé se připomíná roku 1433) stála na nejohroženějším místě, proto husité vybudovali kolem ní zcela nově koncipovaný komplex opevnění. Před hlavní hradbou a hradební příkop vystupoval mohutný barbakán, jehož ocelní stěna dosahovala tloušťky 7,5 metru. Před ním byl ještě jeden vyzděný příkop. První brána v předsunutém barbakánu byla situována tak, že se cesta za ní ostře lomila, takže i v případě jejího proražení se nedalo průchodem střilet na další dvě brány. Po projití první branou a průchodem v barbakánu musel návštěvník dojít po kamenném můstku ke druhé bráně, která vystupovala před parkánovou hradbou. Skrze ni pokračoval k třetí a poslední bráně, což byl průchod v mohutné věži.

Na opačné straně ostrohu stála druhá hlavní brána (dnes Kotnov). I v jejím případě musel návštěvník projít komplexem opevnění. Nejprve přešel přes padací most a vstoupil mohutnou předsunutou bránou (nazývala se Bechyňská) na úzkou cestu, která vedla pod hradbami původního hradu (odtud mohli obránci útočníky snadno ostřelovat). Zadní brána (Klokotská) procházela prostou čtverhrannou věží a uzavírala se těžkou kovanou padací mříží.

Kolem roku 1430 bylo nároží hradu u této brány zpevněno bateriovou věží, která je nejstarší v českých zemích. Stala se prototypem, podle něhož se podobné stavěly ve druhé polovině 15. století nejen v českých zemích, ale i v Německu (tam se tomuto typu věže říkalo Tábör). Podstatou byla

Tábör - Kotnov, opevnění brány

konstrukce, která umožňovala rozmístit děla do jednotlivých pater a tím se nesmírně zvyšovala palebná síla. Tyto věže se staly přímým vývojovým stupněm pozdějších dělostřeleckých bastionů (ty představují základní stavební prvek moderních fortifikací).

HRADY, TVRZE A ZÁMKY

Definovat pohledem lidí, kteří žili v 15. století, jaký je rozdíl mezi hradem a tvrzí či mezi hradem a zámkem prakticky nelze, protože dobová kritéria byla subjektivní. Nikdo se ve středověku nezamýšlel nad tím, jaké znaky by jednotlivé typy staveb měly mít, aby si určité označení zasloužily. Dobová logika nezobecňovala a netřídila jevy stejným způsobem, jakým to děláme dneska my. Lidé se dívali na svět svými očima a poměřovali ho výhradně svou praxí.

Tábör - areál historického města na ostrohu nad Lužnicí

Existuje zažitý mýtus, že vysoká šlechta vlastnila hrady, zatímco rytíři a vladykové obývali tvrze. To je samozřejmě historicky naprosto mylné. Dělení na vyšší šlechtu (panstvo) a nižší (rytířský stav) má svůj původ ve vývoji české středověké společnosti, ale politický smysl získalo až v době husitské revoluce (tehdy každý stav získal jasně definované postavení a práva při správě království). Je ovšem pravda, že již v průběhu 14. století se část vlivné šlechty začala vydělovat a sama se označovala za pány nebo panstvo. Své privilegované postavení odvozovala nejen z rozsahu rodového majetku, ale především z faktu, že ovládala významné zemské úřady a měla osobní vliv na panovníka. Rodů, které se označovaly jako panstvo, bylo v Čechách na počátku 15. století asi 90, na Moravě byl jejich počet nižší, pohyboval se kolem 20. Po roce 1400 se místo původního označení páni začali nazývat urozenými pány (závazné úřední pojmenování při jednání zemského soudu).

Ještě na počátku 15. století byl rytířem každý šlechtic, který byl na rytíře pasován (a nikoli příslušník nižšího šlechtického stavu, jak se tento termín užíval po husitských válkách). Ani u jiných označení šlechtického stavu není obsah stejný před husitskou revolucí a po jejím skončení. Termín zeman totiž ještě v polovině 14. století neznamenal nižší šlechtu, ale nazývali se tak úplně všichni vlastníci svobodných statků zapsaných v zemských deskách (tedy 1 členové nejbohatších a nejvlivnějších rodů).

Pro chudší příslušníky šlechtického stavu se do husitských válek používala různá označení, která se však prolínala a nebyla závazná. Často se v pramenech setkáváme s pojmem vladyka. Tak se označoval chudší šlechtic, který nevlastnil opevněné sídlo, ale jen dvorec (větší statek) na venkově a živil se převážně zemědělstvím. Pro tento typ chudšího šlechtice se teprve na přelomu 14. a 15. století začalo užívat označení zeman. Mezi nižší šlechtu se počítali také manové a rovněž zbrojnoši (armigeri). Slo o nemajetné šlechtice, kteří sloužili v družinách zámožnějších pánů. Nápravník byl nejnižším stupněm urozeného stavu, v obecném povědomí stál na hranici mezi šlechtou a poddanými. Odhaduje se, že v předhusitských Čechách žily asi 2 tisíce rodů nemajetné šlechty.

Jak je z tohoto dělení zřejmé, mezi nižší šlechtice se počítali i ti urození, kteří nevlastnili opevněné sídlo (ať už se nazývalo hrad či tvrz). V očích společnosti 15. století tedy vladyka či zeman nemusel nutně vlastnit tvrz. Přesto takoví lidé používali šlechtické přídomky, které bývaly totožné s vesnicí, v níž žili a kde stál jejich (neopevněný) selský dvorec. Proto nelze podle přídomku za jménem (Jan ze Lhoty) tvrdit, že šlo o majitele opevněné tvrze.

Současně neexistovala kritéria, která by v očích současníků odlišila hrad, hrádek a tvrz. V principu platilo, že se všechna opevněná sídla mohla označovat jako hrad. Současně se však pro menší z nich používala i řada jiných

názevů (tvrz, sídlo, rytířské sídlo, dům, obydlí). O tom, že pojmy hrad a tvrz v očích současníků splývaly, svědčí řada písemných dokladů.

Když kolem roku 1450 udělil Václav Carda z Petrovic Úštěku městská práva, v listině se výslovně hovoří o povinnosti vydat viníky zločinů „na tvrz nebo hrad v Úšti“.

Důvod, proč současníci označovali šlechtická opevněná sídla oběma názvy, byl kromě jiného v jejich rozloze. Mnohé stavby, které dnes odborná literatura označuje jako tvrz, měly před husitskými válkami mnohem větší rozlohu než sídla,

která dnes nazýváme jako hrad. Dnešní teorie říká, že přesto rozdíl existoval. Hrad plnil více funkcí než tvrz. To je z dnešního pohledu pravda, ale lidem v 15. století tohle kritérium nemohlo říkat vůbec nic, navíc se dalo dost obtížně posuzovat.

Říká se, že tvrze byly většinou opevněné hliněnými vály a dřevěnou palisádou, zatímco hrady měly kamenné hradby. Ani to není pravda. Mnoho tvrzí ze 14. a 15. století bylo důkladně opevněno kamennými hradbami (některé měly i obrannou věž), zatímco současně známe hrady (a také královská města) chráněné jen dřevěnou palisádou.

Někdy se hrad a tvrz rozlišují podle množství staveb, které byly soustředěny za opevněním. Jako důkaz se uvádí podoba dochovaných opevněných sídel. Jenže tak, jak hrady vypadají dnes, ve 14. a 15. století nevypadaly. Byly mnohem prostší, neboť většina hradních staveb (včetně opevnění), které můžeme vidět dnes, vznikla až při pozdějších přestavbách.

Zdá se, že odlišení staveb na hrady a tvrze začalo mít v očích dobové společnosti význam až od konce 15. století, kdy existovaly dvě samostatné stavovské skupiny - panstvo a rytíři. Ani stavovské postavení však nebylo zřejmě hlavním důvodem pro kategorizaci staveb. V průběhu 15. století totiž rytířský stav chudl a neměl peníze na vylepšování svých sídel, zatímco zámožné panstvo začalo svá sídla velice nákladně přestavovat a hlavně rozšiřovat. V 16. století i při letmém pohledu současníků existoval velký rozdíl mezi hradem zámožného velmože a venkovskou tvrzí. Pokud však měl rytíř hodně peněz a své sídlo zveleboval, často byl povýšen do panského stavu. Mezi rytíři zůstali jen ti chudí (někdy byl zchudlý příslušník panstva naopak přeřazen do stavu rytířského).

Helfštýn - opevnění hradu

hrady

Stejně těžké je určit, které sídlo bylo na konci 15. a v 16. století hrad a které zámek. Neobstojí zjednodušené učebnicové tvrzení, že hrad byl postavený v gotickém slohu, zatímco zámek byl renesanční či barokní. Neobstojí ani tvrzení, že hrad se vyznačoval pevnými hradbami, zatímco zámek masivní opevnění neměl. Tato zjednodušená tvrzení vycházejí z dnešního pohledu, ale naši předkové viděli ony stavby jinak. Po skončení třicetileté války byly totiž hradům odbojných stavů z rozhodnutí panovníka zbourány hradby a někde byly sníženy věže. Pozdějšími přestavbami se tato sídla změnila a dnes je interpretujeme jako zámky, protože nemají hradby.

Už koncem 15. století se královští úředníci zabývali problémem, jak vymezit rozdíl mezi hradem a zámkem. Jedna z tehdejších teorií tvrdila, že hrad je umístěn na vrcholu kopce, zatímco zámek leží v rovině (ani to neodpovídá realitě - existovaly pevné vodní hrady v otevřených krajinách). Pojem zámek byl v 15. století vůbec velice vágní. Souhrnným názvem zámek označovali totiž husité všechny své městské a hradní pevnosti bez výjimky.

HRADY NA POČÁTKU 15. STOLETÍ

Nových hradů bylo v 15. století postaveno ve srovnání s předchozími dvěma staletími nesrovnatelně méně. Docházelo spíše k přestavbě starších hradů, které se rozšiřovaly o předhradí, budovaly se pohodlnější paláce a především lepší fortifikace.

Ve druhé polovině vlády Václava IV. (tedy ještě před vypuknutím husitské revoluce) dospěla koncepce hradní architektury k budování sídel, která kladla větší důraz na obytnou funkci hradu na úkor obranyschopnosti. Hlavním požadavkem byl komfort bydlení. Některé nové stavby jako by doslova popíraly původní smysl starších hradů.

V pozadí této stavební filozofie stála dvorská huť samotného panovníka a nesporně i osobní požadavky krále Václava IV., který byl na počátku 15. století

Velhartice - hlavní hradební zeď s příkopem

Svihov - dělostřelecké bašty vodního hradu

Loket - barbakan (hradní brána)

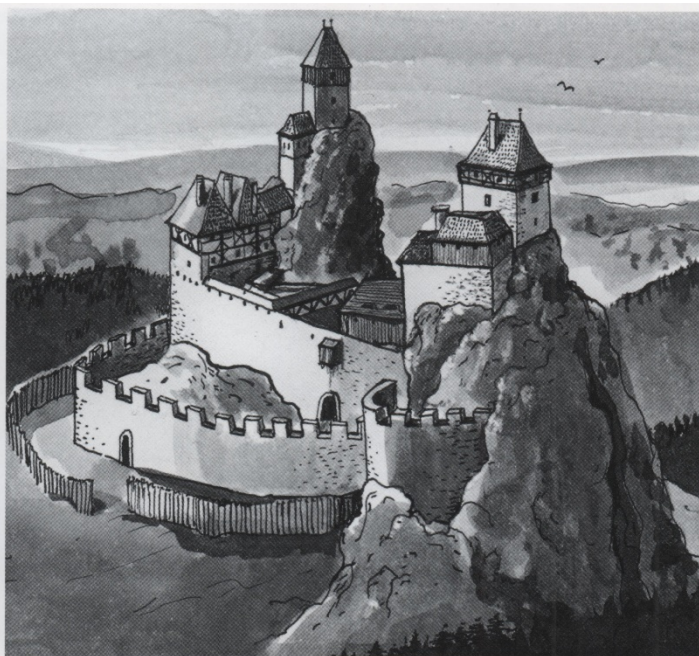
Nove Hradky - dělostřelecká bašta v parkanové hradbě

největším stavebníkem v zemi. Z té doby pochází přestavba Vlašského dvora v Kutné Hoře a královských hradů Lokte, Žebráku, Krivoklátu a výstavba Tocičku. Významná byla i výstavba rezidencí Václava IV. ve městech - Králova Dvůr na Starém Městě pražském a Hrádku na Zderaze.

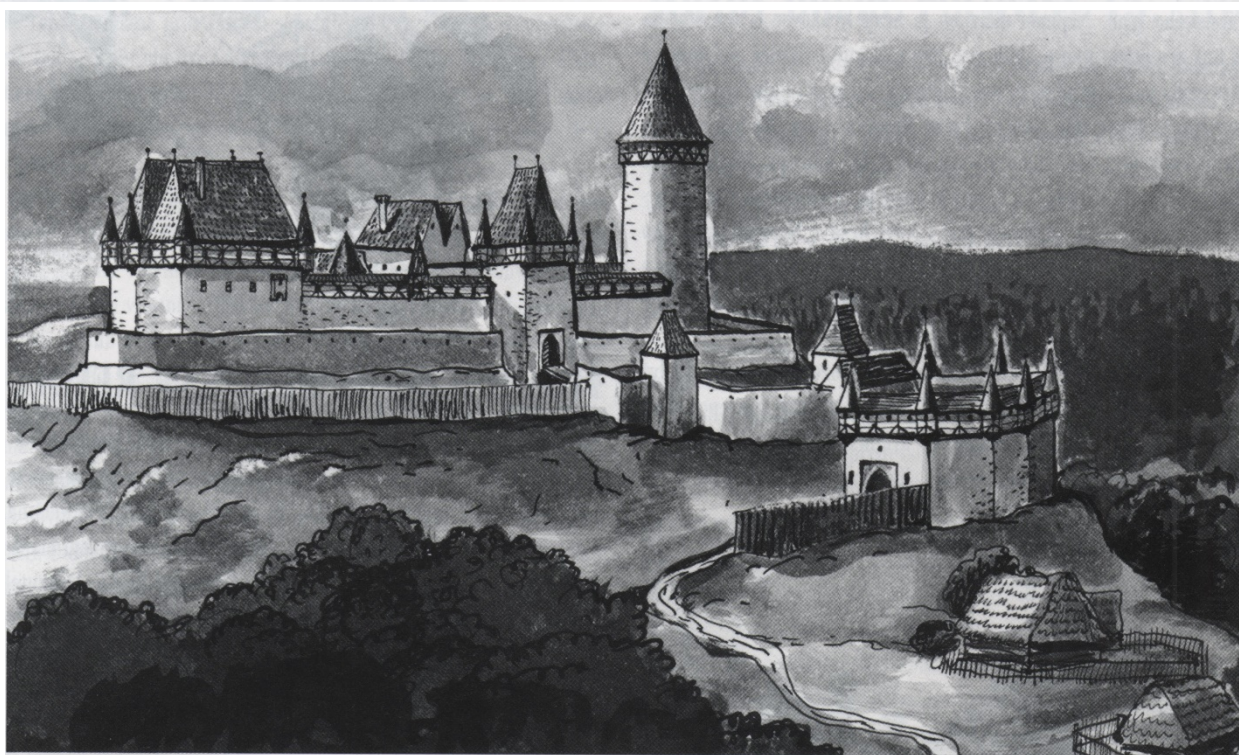
Krásný styl malířského a sochařského umění jako by se promítl i do stavebnictví. Nesmírný důraz se kladl na architektonické detaily (užití bosované zdiva, arkýřových kaplí, drobných architektonických plastik, složitě komponovaných sítí žeber na klenbách velkých sálů) a na vybavení komnat paláce. Dvorská huť si doslova libovala v hrané nepravdivosti.

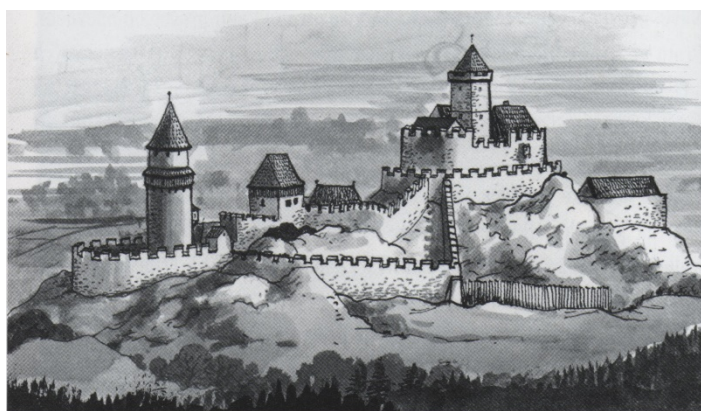
Kumburk

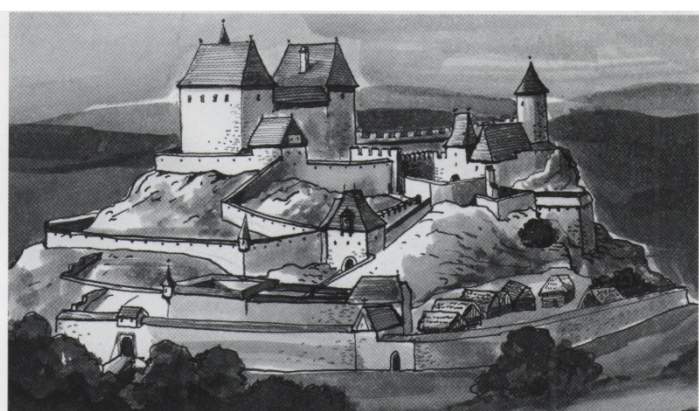
Trosky

Lichnice

Házburk

Divčí Kámen

Umístění paláce bývalo často nadřazeno fortifikacím, což je zvláště markantní na Točnicku (založen na konci 14. století). Tam je palác umístěn nad šijovým příkopem, odkud je sice nejhezčí výhled do krajiny, ale současně jde o nejexponovanější místo v případě útoku nepřítele. Obranným věžím se na počátku 15. století přisuzoval v rámci opevnění podružný význam a bývaly umístěny spíše stranou a nikoli tam, kde by měly zachytit první nápor útočníků. Některé hrady té doby dokonce věže ani neměly. Módní se stala dvoupalácová dispozice, typická pro dobu Václava IV. Ta představuje vyvrcholení vývoje českého bezvěžového hradu.

Jenštejn – zbytky arcibiskupského hradu

Oblíbenou se stala koncepce zcela uzavřeného hlavního nádvoří, které ze všech čtyř stran obklopovaly obytné budovy. Tento typ představuje architektonickou filozofii přechod mezi tradičním gotickým hradem a renesančním palácem italského typu. Nejlepší ukázkou je hrad Krakovec (i ten stavěla královská huť pro panovníkova oblíbence Jíru z Roztok). Téměř obdélníkové nádvoří uzavírala ze tří stran palácová křídla a celni nízká polookrouhlá věž (výškou nepřesahovala křídla paláce), která chránila vstup. Do jednotlivých komnat se vstupovalo z dřevěného ochozu, který byl umístěn na vnější zdi paláce kolem nádvoří (z něho se vyvinuly pozdější arkýřové pavlače renesančních zámků). Podobnou dispozici měl i Nový hrad u Kunratic nedaleko Prahy (Václav IV. ho chtěl původně pojmenovat Wencelstein), stejně jako Hrádek na Zderaze a také Hrádek v Kutné Hoře, reprezentační sídlo kutnohorského královského rychtáře Václava z Donína.

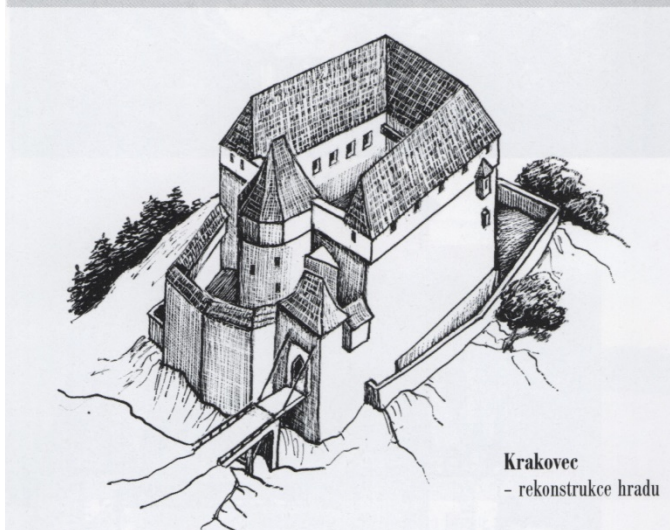
Se stylem dvorské huti se snažili držet krok i ostatní urození stavebníci, i když jejich stavby vycházely často ještě z tradiční architektonické koncepce doby Karla IV. Sem se řadí Jenštejn pražského arcibiskupa Jana z Jenštejna a šlechtické hrady Vysoký Chlumec, Roupov, Kynžvart a některé další.

Kutná Hora - Vlašský dvůr

Kutná Hora - Hrádek

Krakovec
– rekonstrukce hradu

HRADY V DOBĚ HUSITSKÉ REVOLUCE

Husitské války znamenaly pro většinu majitelů hradů doslova šok. Jen nejpevnější hrady a města se dokázaly ubránit početní přesile nepřítele a sprše dělových kulí a kamenů z praků. Ty ostatní, a těch byla většina, musely kapitulovat obvykle poměrně rychle. To bylo něco, co urození majitelé hradů dosud neznali. Jejich sebevědomí se opíralo právě o fakt nedotknutelnosti. Za hradbami byli dříve v bezpečí úplně proti všemu. O tuto psychologickou jistotu přišli. To také změnilo náhled urozené společnosti na podobu jejich sídel. Hrady po husitské revoluci už nebyly takovým symbolem pýchy a rytířské výlučnosti, jak je předtím vnímala společnost vrcholného středověku. Nová technika obléhání samozřejmě vyžadovala stavební úpravy stávajících fortifikací. Ne každý majitel hradu však měl dostatek finančních prostředků. Navíc nebylo snadné v čase domácí války hájit radikální přestavbu opevnění. Proto se k přestavbě stávajících hradů přikročilo většinou až ve třicátých a čtyřicátých letech 15. století (výstavba parkánů s předsunutými baštami na rožmberském Zvíkově a Choustníku). Většina přestaveb hradních fortifikací je však mladšího data.

V době husitské revoluce bylo postaveno jen několik nových hradů. S ohledem na průběh války většina staveb zcela ignorovala důraz na pohodlné bydlení, k němuž směřoval stavební vývoj doby Václava IV. V principu vznikaly dva typy opevněných sídel.

První typ hradů měl sloužit jako opěrný bod v krajině pro polní vojsko a případně poskytnout vojsku přístřeší k přezimování. Tyto komplexy měly standardní podobu. Vlastní jádro hradu bylo nevelké, obvykle šlo o věžovitý palác s několika komnatami. Kolem se nacházelo nesmírně rozlehlé prostranství

Andělská Hora

obehnané pevnou hradbou, u níž stála řada dřevěných přístřešků, kolen, maštalí apod. Toto obehnané prostranství sloužilo jako zázemí pro polní vojsko. Příkladem takového hradu byl Kalich u Litoměřic, který postavil Jan Žižka, či Kunětická hora u Pardubic Diviše Bořka z Miletínka. Sem se řadí i skalní hrad Valecov, kde funkci paláce nahradil pískovcový blok, v němž byly vytesány jizby.

Druhým typem byly menší hrádky, které měly na rozdíl od prvního především reprezentační funkci. Sloužily jako osobní sídla vlivných husitských hejtmanů. Tyto hrádky stávaly většinou na vysokých kopcích (aby je nebylo možno ostřelovat), ale jejich vlastní fortifikace byla celkem jednoduchá (hejtmani se více spoléhali na sílu svého vojska v poli). Několik hradů tohoto stylu vystavěl hejtman žateckého městského svazu Jakoubek ze Stříbra. Na vysokém čedičovém kopci u Lovosic zbudoval v roce 1426 hrad Oltářník, který tvořila jen obytná věž a věžovitá brána. Podobný byl i pozdější Nevdek u Žlutic. Největším z jeho hradů byla Andělská Hora.

Důraz na obytnou funkci je zvláště patrný u hradu Siónu, který si postavil Jan Roháč z Dubě (hrad stojí na konci nevelkého ostrohu). Hrad sám neměl vlastní zdroj pitné vody (nepočítalo se tedy s delším obléháním) a fortifikace byla velice jednoduchá (teprve v roce 1435 se narychlo dostavovala obezděná bašta). Sión sloužil jako reprezentační palácové sídlo, v případě nebezpečí se Jan Roháč z Dubě zřejmě spoléhal na opevnění nedaleké Čáslavi, v níž byl hejtmanem.

Sión - ruiny hradu

HRADY DRUHÉ POLOVINY 15. STOLETÍ

Záhy po skončení husitských válek prošly hradní fortifikace další zatěžkávací zkouškou v časech domácí války mezi kališnickým táborem Jiřího z Poděbrad a jednotou katolických pánů. Protože ani jedna strana nedisponovala tak početnými vojsky jako husitské polní svazy, o to větší roli začalo hrát při obléhání hradů dělostřelectvo. To samozřejmě nesmírně zvyšovalo význam opevnění. Pokud se nějaký hrad v té době přestavoval, stavební činnost se téměř bez výjimky týkala opevnění a nikoli obytného paláce. Základní koncepce fortifikace vycházela z toho, jak budou obránci bojovat s útočníky. Ta se v podstatě od časů nejstarších hradů nezměnila. V principu existovaly dvě možnosti.

První (původem německá) koncepce byla založena na pasivní obraně. Útočníka měla zastavit především vlastní fortifikace (příkop, masivní hradba, věže). Hodila se pro hrady na obtížně přístupných místech (na kopcích či ostrožnách se strmými srázy a jedinou přístupovou cestou po šíji). U takových hradů se maximální možná hmotnost opevnění soustředila právě na přístupnou stranu. U starších hradů zde stávala pevná věž (bergfrit), v 15. století se místo ní budovala masivní hradba s váleem (štíťová zeď), která musela být tak vysoká, aby kryla před dělostřeleckou palbou zbytek hradu. Tento typ fortifikace byl ve druhé polovině 15. století použit u hradů Brandýs nad Orlicí, Klenová, Krupka, Navarov, Tolštejn a dalších.

Rábí

Český Šternberk - na přístupové cestě předsunutá bašta

Druhá (původem francouzská) koncepce vycházela z aktivní obrany. Fortifikace měla útočníka sice zdržet, ale současně měla poskytovat ochranu obráncům, aby měli co nejlepší možnost pro střelbu. Právě ta měla útočníky odrazit. Hradby proto nemusely být tak masivní jako u hradů prvního typu. Čelní hradba však musela být v maximální možné míře členěná, aby se dalo střílet na všechny strany (flankování - střelba do boků útočníků pod hradbami). Aktivní obrana měla význam u hradů, které stály na snadněji přístupných výšinách a návrších. Uvedený obranný princip byl použit v opevnění hradu Hasištejn, Ronov, Kumburk a jiných.

Aktivní obrana hradu se někdy ještě zvyšovala výstavbou samostatně stojících předsunutých bašt na přístupové cestě k bráně (Krašov, Libštejn, Okoř). Někdy bylo toto předsunuté opevnění koncipováno jako skutečná malá pevnost. Na Hluboké mělo svou vlastní kuchyni, v Českém Šternberku byla předsunutá bateriová věž pro děla obehnaná hradbou s ubikacemi pro vojáky. V předpolí hradu Vimperku vznikl dokonce samostatný hrádek Haselburg.

Ať už vycházela koncepce obrany hradu z aktivní, nebo pasivní obrany, rychle se ve většině fortifikací prosadily polokruhové bašty, které umožňovaly nasazení dělostřelectva. Mezi nejlépe dochované doklady z druhé poloviny 15. století patří bašty Nových Hradů, Svojanova a Helfenburku u jihočeského Bavorova.

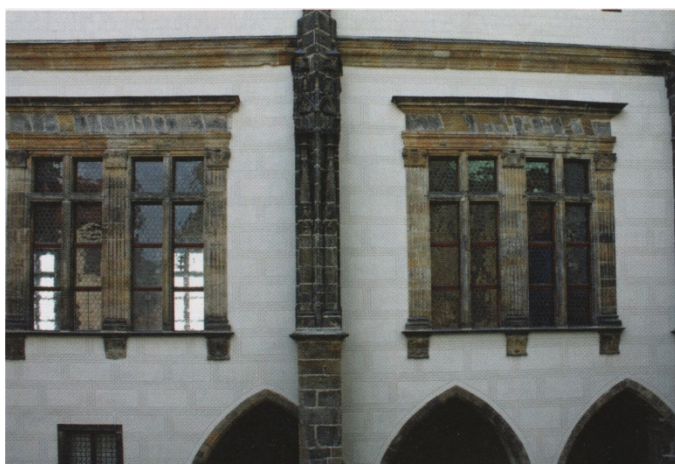
PRAŽSKÝ HRAD

Prakticky po celé 15. století nebyl do údržby, natož do rozšiřování Pražského hradu věnován jediný groš (drobné stavební úpravy provedl jen císař Zikmund na počátku své vlády). Když se vlády ujal Vladislav II. Jagellonský, bylo královské sídlo zcela zpustlé. Samy české stavy však měly zájem na tom, aby se celý Pražský hrad stal reprezentačním sídlem. Proto se přikročilo k postupné obnově (právě vladislavská přestavba mu do značné míry vtiskla současnou podobu).

Pražský hrad se stal v pojetí české šlechty místem společné reprezentace panovníka a zemských stavů. Tento výklad si představitelé stavů nechali potvrdit dvěma majestáty (v roce 1499 a znovu 1513). Podle nich mohl král nakládat s Pražským hradem jen tak, aby neporušil jeho podstatu jako „stolice důstojenství královského“⁴⁴. Možná i proto věnoval Vladislav II. Jagellonský větší pozornost reprezentativní přestavbě Křivokláta (který byl jen jeho), zatímco úpravy Pražského hradu nechal na předních zemských velmožích. Prvním krokem byla přestavba a rozšíření královského paláce. Stavební práce v západním křídle řídil Hanuš Spiess. Nad přízemním průchodem se dochovaly dvě komnaty. Větší se označuje jako ložnice krále Vladislava a je zaklenuta bohatě zdobenou síťovou klenbou s erby na svornících. Zde se poprvé uplatnil motiv královského erbu s typickým vladislavským W. Z patra tohoto křídla vedl po můstku přímý vstup do oratoře Chrám sv. Víta, kterou Hanuš Spiess dokončil v roce 1490. V další přestavbě však nepokračoval (byl pověřen pracemi na Křivoklátě).

Křivoklát - podoba hradu po jagellonské přestavbě

Pražský hrad - renesanční okna Vladislavského sálu

Pražský hrad - fortifikace nad Jelením příkopem

Pražský hrad - Vladislavský sál

Hlavním stavitelem se stal Benedikt Rejt, který dokončil velkolepým způsobem přestavbu královského paláce. Vybouráním všech příček v prvním patře Starého paláce vznikl prostor o délce 60 metrů a šířce 16 metrů. Rejt ho zaklenul pěti poli kroužných kleneb. Dílo bylo dokončeno roku 1500 a je známo jako Vladislavský sál. Ve své době to byl největší zaklenutý světský prostor ve střední Evropě.

Součástí sálu byla velká obdélná sdružená okna s kamennými dělicími příčkami z roku 1493, která představují nejstarší doklad renesančního stavitelství v českých zemích. Vladislavský sál sloužil spíše reprezentaci zemských stavů než královskému majestátu (panovník většinou pobýval v uherském Budíně). Konala se zde zasedání zemského sněmu, důležitá jednání, a dokonce i rytířské turnaje. Proto bylo ve východním křídle zřízeno široké schodiště s nízkými stupni, aby mohli jezci na koních vjet do sálu přímo z nádvoří. Současně byla zahájena přestavba opevnění. Jen malých změn doznaly úpravy fortifikace nad Malou Stranou (ke starší parkánové hradbě byly přistavěny tři dělostřelecké bašty). Mnohem intenzivnější práce však probíhaly na opačné straně nad Jelením příkopem, což byl nejslabší bod s ohledem na to, že hrad bylo možno ostřelovat z planiny na protějším návrší nad potokem Brusnicí. U původní staré hradby byl postaven nový parkán. K jeho vysoké čelní zdi byly přistavěny pilíře, které nesly krytý ochoz pro střelce. V pravidelných rozestupech byly postaveny bateriové věže. Spodní část nejstarší z nich byla zděná (vrchní dvě patra byla hrázděná, ale nedochovala se). V nej spodnějším patře byly sklepy a také vězení. Podle prvního vězně dostala jméno Daliborka. V horních patrech zděné části se dochovaly střílny pro děla a menší pro hákovnice. Stavba byla dokončena podle vtesaného vnoření s iniciálou W v roce 1496.

Rozsáhlá přestavba Pražského hradu pod vedením Benedikta Rejta pokračovala i na počátku 16. století (Ludvíkovské křídlo paláce, dostavba opevnění nad Jelením příkopem s věží Mihulkou a úprava bran u Bílé i Černé věže).

TVRZE

V době husitské revoluce bylo mnoho tvrzí vydrancováno, spáleno a velké množství jich zaniklo. Ne všechny tvrze však musely zaniknout v důsledku válečných akcí. Někdy se stalo, že vesnici opustili poddaní a v důsledku zániku vesnice zanikla i místní tvrz. Zatímco na konci 14. století bylo v Čechách několik tisíc tvrzí (údaje v odborné kastelologické literatuře hovoří o počtu 2 až 4 tisících dvorců), během husitské revoluce jejich počet klesl o čtvrtinu a někde ještě více, zvláště na exponovaných místech. Na Rokycansku (kudy vedla cesta, po které putovaly kališnické oddíly do západních Čech a proti katolické Plzni) klesl během husitské revoluce počet tvrzí z původních patnácti na jedinou.

Teprve v šedesátých a sedmdesátých letech 15. století se začaly v celém Českém království zničené a spálené tvrze obnovovat a stavěly se nové. V té době jich bylo postaveno značné množství, což je logické nejen proto, že jejich výstavba nebyla tak náročná jako výstavba nového hradu, ale pro zámožné měšťany a zbohatlíky z časů skončených válek to byla příležitost výhodně uložit své peníze (vlastnictví tvrze navíc umožňovalo povýšení měšťana do šlechtického stavu). Tento stavební trend pokračoval až do počátku 16. století. Druhá polovina 15. století byla dobou posledního velkého rozkvětu tvrzí jako prosperujících sídel. Jejich význam se však ve srovnání se 14. stoletím změnil.

Tvrze byly nadále vybaveny základní jednoduchou fortifikací, v níž přibýly bašty (pro umístění palných zbraní) a někdy se objevuje i věž. Nové opevnění bylo někdy přistavováno ke stávající tvrze. Budovaly se tvrze se složitější a nepravidelnou dispozicí a u většiny nových staveb převažoval důraz na obytnou funkci. Ve stejném duchu probíhala přestavba starších tvrzí na reprezentanční sídla. Charakteristické je to zvláště tam, kde byl nový palác umístěn v čele tvrze, tedy na místě v případě útoku nejexponovanějším (Červený Hrádek, Vraná Lhota, Hostačov, Kestřany - horní tvrz).

V průběhu 15. století se jen ojediněle objevuje při výstavbě nových tvrzí jednodušší obytná stavba věžovitého charakteru (Pašinka, Studnice a Vestec), někdy byla rovněž vestavěna do stávajícího areálu vedle staršího paláce (Čelákovice, Usilov a na několika dalších místech). Obecně však obytné věže rychle mizely.

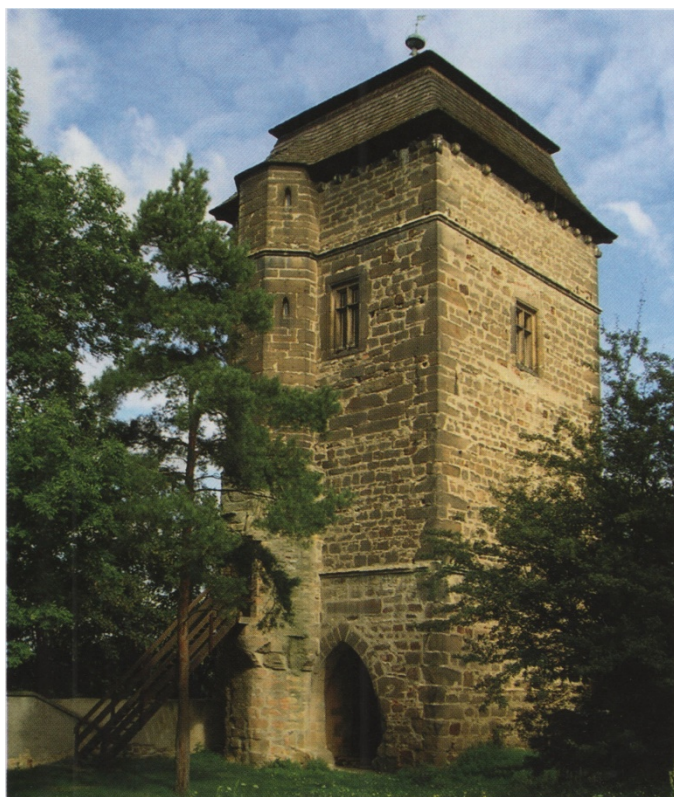
Stejně tak se stále méně používaly dvoupodlažové hranolovité obytné stavby (typ hradního donjonu), které spojovaly funkci obydlí a fortifikace. Pokud se

Cuknštejn

Kestřany - horní tvrz

Tuchoraz

v 15. století budovaly, šlo často o poměrně velké stavby. Jejich plocha se pohybovala od 80 m² (Sudkův Důl) až k 240 m² (Dolany), výjimečně byla i větší (Cehnice, stavební fáze z počátku 16. století - 280 m²).

V tvrzích 15. století převládala u obytných budov trojprostorová dispozice (doložena je i víceprostorová). Trojprostorové paláce se samozřejmě stavěly již ve 14. století. Tehdy měly průměrnou plochu kolem 150 m², v 15. století se však zvětšovala. Plocha se v té době pohybovala v průměru kolem 200 m² (Dobrš, Běstvina, Budkov, Tmář), ale doloženy jsou i paláce větší, blíží se 300 m² (Cuknštejn, Okrouhlice, Starosedlský Hrádek, Zámorsk).

Tvrze z druhé poloviny 15. století se vyznačovaly nejen poměrně velkými obytnými stavbami, ale mnohé byly vybaveny řadou náročných stavebních prvků, ať již na vnější fasádě (nárožní rizality, arkýřové prevety, patro s věžičkami), či uvnitř (klenbové stropy s žebry, kaple apod.).

S ohledem na růst obytných nároků se oblíbenou stala dvoupalácová dispozice. Dva paláce se objevují jak u tvrzí nových (Cuknštejn, Sedlice, Velký Brázdím, Dobrš, Dub, Libějovice), tak u starších, kde byl druhý palác dostavěn vedle staršího (Bystřice nad Úhlavou, Nedrahovice).

Obestavěnou plochou se mohly některé tvrze (Libějovice asi 1600 m², Červené Janovice 1100 m², Citoliby 1050 m², Cuknštejn 1000 m², Bystřice nad Úhlavou 900 m², Kladno 800 m²) srovnávat s menšími hrady a představovaly přesně onen typ opevněného sídla, který se někdy charakterizuje jako hrádek.

MĚSTA A JEJICH OBYVATELÉ

Na počátku 15. století žila v českých a moravských městech poměrně početná vrstva populace. Odhaduje se, že se počet městského obyvatelstva pohyboval kolem 350 tisíc lidí (kolem 15 až 17 % veškeré populace). Větší a lidnatější byla města královská ve srovnání s poddanskými (jejich vlastníky byla šlechta a církev).

Před husitskými válkami existovalo v Čechách 38 královských a věnných měst a na Moravě jich bylo 11. V královských městech žilo odhadem 140 tisíc osob. Mezi poddanská města se v té době počítala i městečka, která se však vzhledem k zastavbě blížila spíše větším vesnicím. Převážná část poddanských městeček neměla hradby, radnici a většina staveb byla roubená ze dřeva.

V některých dokonce nebyly zděné budovy vůbec. Převážná část obyvatel městeček se živila zemědělstvím, stejně jako lidé ve vesnicích v okolí, přesto tu rozdíl byl. V městečkách žili také řemeslníci a kupci, i když nebyli početní a bohatí. Městečka měla tržní práva (někdy ovšem značně omezená) a rovněž některá další hospodářská privilegia (právo vařit pivo, právo skladu, výběr mýta). Na počátku 15. století existovalo v Čechách 330 a na Moravě kolem 100 poddanských měst a městeček. V nich žilo celkem asi 200 tisíc obyvatel. Největší městskou aglomerací v zemi byla tři pražská města, která měla dohromady přes 40 tisíc obyvatel, a Praha tak byla nejlidnatějším městským celkem ve střední Evropě (Norimberk neměl ani 30 tisíc obyvatel, Krakov kolem 10 tisíc; města v jižní Evropě však byla mnohem větší, Paříž měla 200 tisíc obyvatel, Benátky, Milán a Janov kolem 100 tisíc). Druhým největším městem země Koruny české byla slezská Vratislav s 20 tisíci obyvateli, následovala Kutná Hora (kolem 10 tisíc) a Brno (cca 8,5 tisíc). Další větší královská města měla méně než 5 tisíc obyvatel, ale některá menší jich měla i méně než 2 tisíce.

Podle daňového zatížení a cen nemovitostí se soudí, že do vrstvy nejbohatších měšťanů patřilo z dobového pohledu asi 5 až 10 % městských rodin, mezi široké střední vrstvy asi 50 až 70 % a zbytek tvořily rodiny s nevelkým majetkem či zcela chudé. I chudí obyvatelé však mohli být v předhusitské době plnoprávními měšťany. Jak ukazují nejnovější studie, měšťanství nebylo totiž vázáno na vlastnictví domu. Řemeslníkem, který byl plnoprávním členem

Český Krumlov – Latrán

cechu, mohl být i muž, který žil s rodinou v podnájmu u jiného měšťana či v domě, který vlastnila církev nebo některý šlechtic. Většina řemeslníků se automaticky stávala měšťany (měšťanství bylo tedy spíše vázáno na schopnost samostatného výdělku v rámci městské obce).

Nejnovější studie vykreslují také poněkud jiný obraz sociálního citění obyvatel předhusitských měst, než se tradičně uvádělo. Spory mezi patricií a řemeslníky o řízení obce, které se považovaly za jedny z důvodů radikalizace měst v husitské revoluci, ve skutečnosti zřejmě neexistovaly. Již ve druhé polovině 14. století zasedali na radnici běžně vedle bohatých patricií i příslušníci cechů. Spory o vedení měst vycházely tedy spíše z osobních, případně náboženských pohnutek, ale v žádném případě nebyly sociálním bojem mezi patricií a řemeslníky.

Stejně tak je obtížné v předhusitských městech definovat vrstvu chudiny, protože tehdy se význam toho slova chápal jinak než dnes. Proto nelze automaticky přebírat dikci předhusitských pramenů, jak to ještě nedávno dělávaly učebnice dějepisu (a také Jirásek). Zatímco dnes se termín chudina používá pro nemajetné vrstvy, ve středověkých městech se tak označovali lidé, kteří postrádali možnost zasahovat legitimně do politického života (nemohli být voleni na radnici). Ve středověkém (stavovském a složité hierarchizovaném) chápání byli tito lidé chudinou svými právy, i když ve skutečnosti nemuseli být nemajetní. Mnozí se z hlediska životního stylu příliš

Polička – parkán

neodlišovali od střední vrstvy řemeslníků, pokud samozřejmě měli práci. Mezi chudinou se tehdy počítali i slušně vydělávající tovaryši, žáci vysokého učení a další skupiny městského obyvatelstva.

Počítá se, že v Praze představoval denní životní minimum 1 groš, což byl běžný příjem nekvalifikovaného nádeníka a sezónního dělníka (ti byli najímáni na nejtěžší práce). Kvalifikovaní pracovníci, jakými byli například zkušení stavební dělníci, však mohli vydělat více. Z rozboru majetkových poměrů nižších příslušníků šlechty vyplývá, že až celá pětina nejchudších rytířů měla roční příjem nižší než kvalifikovaný městský nádeník.

Kromě nádeníků žila ve městech početná vrstva tovaryšů, čeledínů, děveček a různého služebnictva, kteří pracovali za stravu, ubytování a nevelkou mzdu (za ni pili v šencích a šetřili si na nový oděv). Ani tito lidé většinou nežili v bídě (měřeno očima své doby) a jejich životní standard se blížil běžnému životu středních vrstev. Všeobecně rozšířeným zvykem bylo, že jedli u jednoho stolu s rodinou, u níž sloužili, s ní se účastnili mší a městských zábav a do jisté míry s rodinou svého pána splývali.

Chudinou v dnešním smyslu byli ve městech jen žebráci, staří a opuštění lidé, kteří nemohli pracovat a žili z milosti ostatních sousedů, potulní kejklíři, nevěstky a další lidé, kteří stáli na okraji středověké společnosti. Tato vrstva však nebyla nijak početná, protože ve městě mohlo žít jen tolik chudiny, kolik se mohlo uživit. Středověká města měla určité mechanismy, jak nejchudším

sousedům pomáhat. Tuto péči dostávali ovšem jen lidé, kteří šli podle dobového mínění zasloužili. Byli to lidé, kteří ve městě žili delší dobu a zchudli, zchomli při práci nebo při obraně svého města, řízením osudu přišli o majetek, osireli, zestárli, onemocněli apod. Běžné byly špitály, v nichž nejchudší lidé dostávali zaopatření, někdy jen stravu, jindy i lůžko se základní zdravotní péčí. Péče ve špitálech však byla určena jen pro ty sousedy, které ostatní měšťané považovali za slušné a poctivé. Podezřelé přistěhovalce a tuláky, které bychom dnes označili jako nepřizpůsobivé, úředníci radnice nekompromisně vyháněli za hradby města.

Louny – městské opevnění

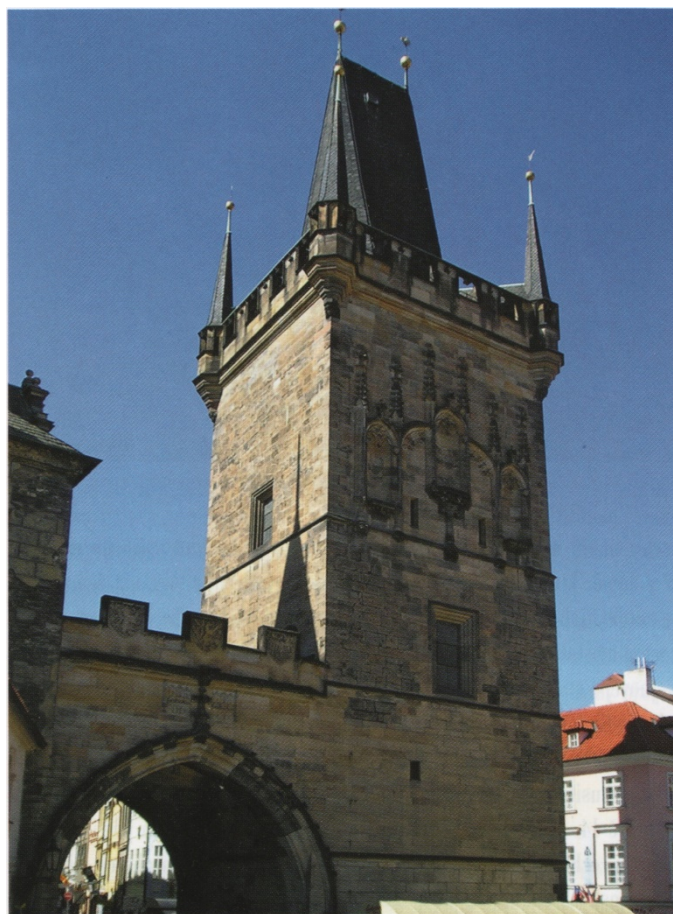
PRAHA

Praha si po celý středověk podržela mezi českými královskými městy výlučné postavení. Za vlády Karla IV. získala dokonce neformální statut politického, obchodního a kulturního centra v celém středoevropském prostoru. Zatímco v mezinárodním měřítku ztratila za vlády Václava IV. část svého politického a obchodního vlivu a přišla také o pověst jediného střediska vzdělanosti, v domácích podmínkách své postavení dál posilovala. V časech husitské revoluce se stala jednou z rozhodujících politických sil v Cechách (v podstatné míře nezávislou na královské moci i vůli šlechty).

Vliv na domácí politické dění (od husitských válek se královská města podílela bezprostředně na řízení státu) však byl v mezinárodním měřítku vykoupen úplnou izolací Prahy a rychlou ztrátou její zahraniční prestiže. Praha přišla v důsledku embarga na obchod s husity o své zahraniční obchodní kontakty. Uzavřena byla univerzita (jeden z největších klenotů středověké Prahy) a střediska středoevropské učenosti se přesunula jinde. V důsledku válek se město potýkalo s vnitřními problémy a většinu svých příjmů musela městská rada vynakládat na zbrojení a obnovu škod (hned na počátku husitské revoluce byla zcela vypálena Malá Strana).

V důsledku klatby, kterou vyhlásil papež nad kališnickými Čechy ve třetí čtvrtině 15. století, se mezinárodní izolace Prahy ještě prohloubila. Praha klesla na úroveň provinčního centra, jehož význam se v podstatě omezoval jen na Čechy (Praha ztratila svůj vliv i na Moravě, která se v rámci stavovského státu začala izolovat a z hlediska správy osamostatňovat).

Hospodářské potíže znamenaly, že se stavební vývoj Prahy ve druhé polovině 15. století téměř zastavil. Současně poklesl počet obyvatel celého souměstí (odhaduje se, že Praha mohla přijít až o třetinu obyvatel).

Praha - Malostranská mostecká věž

Praha - Prašná brána

RADNICE

Husitská revoluce zcela změnila pojetí městského práva a také pohled na postavení měst v hierarchizované feudální společnosti. V srpnu 1420 přednesli v Praze táborité své články, které deklarovaly odstranění „pohanských a německých práv“ (tak radikální táborité označovali římské a městské právo). Základní ideou bylo, aby městské rady dávaly při rozhodování přednost božímu zákonu (tedy biblickým předpisům) před obyčejovým právem a stávajícími privilegii. Tyto požadavky se však záhy ukázaly jako nereálné a sami táborité od nich museli ustoupit, aby nedošlo k anarchii.

Základní systém městské samosprávy zůstal tedy i po vypuknutí husitské revoluce nezměněný. Jeho princip přijala i města, která ovládali radikální husité, včetně Tábora. Husité zachovali správu obce prostřednictvím městské rady složené z volených konšelů, protože svou relativně demokratickou podobou odpovídala idejím husitské revoluce.

Městská rada se skládala stejně jako dříve ze dvanácti konšelů (pouze na Starém a dočasně i Novém Městě pražském radu tvořilo osmáct konšelů). Na rozdíl od předrevolučních časů však ustanovení konšelů nepodléhalo souhlasu panovníka či jím pověřeného podkomořího. Konšely nově jmenovala celá obec, ale nebyla zcela nezávislá, protože při volbě musela respektovat politiku svazu, k němuž dané město patřilo.

0 funkce v městské radě (s výjimkou největších měst) však žádný nával nebyl, často se o ně ucházelo jen pár měšťanů. Převzít politickou odpovědnost nebylo jednoduché a navíc to bylo riskantní (konšelé často nesli osobní odpovědnost za neúspěchy a v případě politických změn byli první, kdo skončil na popravišti). Funkce konšela mohla na druhou stranu přinést měšťanovi majetkový prospěch, ale musel být opatrný, aby se na jeho jednání nepřišlo (korupce byla naprosto běžná).

Protože se často o úřad konšelů neucházelo mnoho zájemců, především v provinčních husitských městech zůstávaly městské rady po řadu let stabilní a jejich obsazení se proměňovalo jen minimálně. Většina městského obyvatelstva stála stranou veřejného dění úmyslně a lidé raději městskou radu kritizovali, pomlouvali a ve skrytu reptali, ale fakticky jen zřídka proti ní něco podnikli. Městská rada v době vlády Václava IV. skládala účty ze své činnosti tzv. velké (či veškeré) obci, což bylo shromáždění všech plnoprávných obyvatel města (majitelů domů, doprovázených většinou manželkami, které měly na podobných shromážděních rovněž právo vystupovat). Velká obec se scházela na rynku či na volném prostranství před hradbami. Po roce 1419 získali v Praze hlas ve shromáždění velké obce i neplnoprávní městští obyvatelé (podruzi, tovaryši, čeled apod.). Důvod této změny byl prostý. Chudina začala na shromáždění chodit, a i když měšťané její příslušníky zpočátku okřikovali, nakonec rezignovali, protože jim dost dobře nešlo zabráňovat v účasti. Chudiny využívali radikální kazatelé k prosazení svých zájmů (Želivský, Rokycana).

V menších městech byla situace mnohem klidnější. Velká obec se obvykle scházela v uzavřeném prostoru pod střechou, kam bylo možno zabránit neplnoprávným obyvatelům ve vstupu. Velká obec se stala jakýmsi městským parlamentem a existovala až do roku 1528, kdy její svolávání zakázal český král Ferdinand I.

Velká obec se svolávala jen zřídka a nepravidelně a její jednání bylo většinou rozvěklé a zřídka vedlo ke konkrétním výsledkům. Proto se v královských městech volili ještě obecní starší, kteří velkou obec zastupovali a kontrolovali práci konšelů. Jako obecní starší byli vybíráni vážení, respektovaní a vzdělaní měšťané. Podle velikosti města šlo o několik osob, ale mohlo jich být i několik desítek. Obecní starší kontrolovali různé úseky městského života (na pomoc si přibírali sbor pomocníků, jakousi komisi).

Samostatnost husitských měst posílilo to, že téměř všude radnice ovládla rychtářský úřad a původní značně rozsáhlé pravomoci královského rychtáře přesunula na městskou radu. Ve 14. století byl rychtář královský úředník, nezávislý na městské radě, v 15. století se stal úředníkem podřízeným radnici (byl jejím zaměstnancem). Jeho hlavní povinností bylo už jen dohlížet na pořádek ve městě.

Městská rada zasedala na radnici, která symbolizovala politickou samostatnost města. Některá velká královská města si pořídila samostatnou budovu pro zasedání městské rady již ve 14. století (do roku 1400 jsou doloženy v Praze, Brně, Českých Budějovicích, Hradci Králové, Kolíně, Kutné Hoře, Litoměřicích, Lounech, Slaném a Šumperku). Ve většině královských měst

však původně zasedaly městské rady porůznu v domech konšelů nebo využívaly tzv. kupecké domy (šlo o prostory, kde se vystavovalo zboží).

Samostatné budovy radnic se začaly zřizovat až v době husitské revoluce, kdy se posílil význam vlastní městské samosprávy. Původně k tomuto účelu posloužil některý z domů na rynku. Měšťanské domy však dispozicí nevyhovovaly, a proto se od poloviny 15. století začaly přestavovat nebo se nevyhovující dům zbýval a na jeho místě se postavila radnice zcela nová.

Praha – orloj na věži Staroměstské radnice

Praha - pozdně gotický portál Staroměstské radnice

Tuto vlnu odstartoval sám Tábor, který zahájil v roce 1440 výstavbu nové honosné radnice. Záhy ho napodobila většina královských měst a radnice se objevily i ve větších poddanských městech (nejstarší je doložena již koncem 14. století v Českém Brodu). Druhá polovina 15. století byla ve městech zlatou érou výstavby radnic.

O tom, jak mohla být výstavba radnice financována, svědčí dochovaný účet o výstavbě v poddanském městě Litomyšli z roku 1418. Radnice stála něco přes 56 kop grošů (to bylo více než za dobrý dům v Praze). Na zbudování radnice se složili sami měšťané podle přesné stanoveného klíče. Konšelé (bylo jich 12) platili po půl kopě, měšťané (celkem 46) po čtvrt kopě a rychtář platil 22 grošů. Zbytek financí byl zajištěn půjčkami.

V návaznosti na místní stavební tradici existovaly oblasti, kde jako radnice sloužila velice dlouho budova roubená (Rožnov pod Radhoštěm, Železný Brod). Většina měst si však porizovala budovy kamenné, často stavebně a architektonicky velice okázalé. Z hlediska umístění existovaly tři základní typy městských radnic.

Nejjednodušší typ představovala radnice, která stála v řadě stávajících měšťanských domů na rynku (z jednoho obvykle vznikla). Stála na tradičním obdélníkovém půdorysu (stejně jako ostatní gotické domy) obrácená užší stranou (štitovou) směrem na rynek.

Druhým typem byly nově budované monumentální radnice s nárožní věží a jedním nebo dvěma křídly, která k věži přiléhala. Šlo o velice módní typ stavby. Charakteristickou ukázkou jsou obě pražské pozdně gotické radnice - Staroměstská i Novoměstská, dále radnice v Brně, Kadani, Mostu a v dalších městech.

Třetí typ se objevoval tam, kde existoval rozlehlý rynek a radnici bylo možno umístit jako samostatnou stavbu přímo na jeho plochu (Olomouc, Polička, Zdar nad Sázavou). Podobné radnice se stavěly většinou až v 16. století a napodobovaly svým vzhledem honosné italské radniční paláce.

Radnice určovaly čas, který ve městě platil (zvoněním se ohlašovalo uzavření šenků a městských bran, ráno se po zvonění začínala práce v řemeslnických dílnách). Z praktického hlediska začaly městské rady pro radnice záhy pořizovat spolehlivá měřicí zařízení - velké hodinové stroje zvané orloj (z latinského horlogeum, což doslova znamenalo přístroj, který říká hodiny). Nejstarší orloj je spolehlivě doložen v roce 1375 v Kutné Hoře (jako jeden z nejstarších v Evropě). Nejvýznamnější je ovšem orloj na Staroměstské radnici, který postavil po roce 1410 královský orlojník Mikuláš z Kadaně a který v roce 1490 zdokonalil mistr Hanuš. Věžní hodiny (které ukazovaly pouze čas) či menší orloje (které navíc ukazovaly postavení měsíce či jiné údaje o postavení planet pomocí astrolábu) si do konce 15. století pořídila většina měst i městeček, neboť bez hodin by byl městský život nemyslitelný.

HLÁSKA

Ve středověkém městě bylo možno setkat se s různými věžemi. Obranné se stavěly jako součást fortifikace, u kostela stála zvonice, nízké věžice byly součástí honosných domů, ale kromě nich existovala ve většině měst ještě jedna vysoká věž, které se říkalo hláška. Její funkce nebyla ani obranná, ani reprezentační, ale sloužila jako pozorovatelná. Proto souvisí výstavba většiny hlásek právě s husitskými válkami.

Pelhřimov - hláška
(věž kostela sv. Bartoloměje)

Jako hláška mohly sloužit různé druhy věží. Jedno však měly společné - na vrcholu byl v podstřeší ochoz a obvykle místnost pro strážného, odkud bylo možno sledovat okolí a včas informovat o nebezpečí (ať již šlo o nepřátelské vojsko, lupiče nebo požár). Hlášky bývaly poměrně vysoké, protože z nich musel strážný dohlédnout přes střechy domů a městské hradby co nejdále do okolní krajiny.

K nejcharakterističtějším (i když nejsou příliš časté) patří samostatně stojící věže (Černá věž v Českých Budějovicích, městská věž v Jevíčku či ve Strážnici). Podobných samostatně stojících věží bylo ve středověkých městech více, ale mnohé se později staly součástí kostela nebo radnice. To je případ Černé věže v Klatovech, hlášky v Litoměřicích, Třebíči, Vodňanech a jinde). Do této kategorie hlásek patří i obě věže u Karlova mostu v Praze.

Další možností bylo zřídit hlášku na stávající věži farního kostela. To byl ve středověkém městě nejtýpější způsob (nebyl tak nákladný jako výstavba nové věže). Dodnes se dochovaly hlášky na kostelních věžích v Jemnici, Dacicích, Písku, Táboře, Jindřichově Hradci, Slavonicích, Novém Jičíně, Ivančicích a jinde. I když byly mnohé hlášky barokně přestavěny, jejich základ je většinou pozdně gotický.

Hlášky se někde zřizovaly i na věžích, v nichž byla umístěna městská brána (Vysoká brána v Rakovníku, Zelená brána v Pardubicích, Valdická brána v Jičíně, Pražská brána ve Vysokém Mýtě). Méně obvyklé bylo umístit hlášku přímo na radniční věž (Jáchymov, Most, Znojmo, Kadaň).

České Budějovice - Černá věž

Původně měli zřejmě povinnost hlídat město z ochozu hlášky sami měšťané. V této službě se pravidelně střídali (jak dokládá spor z roku 1490 mezi městem Štamberkem a fojtem Jiříkem). V průběhu 15. století se však strážní služba ve většině měst profesionalizovala a hlásky se stal placeným městským služebníkem (většinou ve věži přímo bydlel).

MĚSTSKÉ OPEVNĚNÍ

Ještě v počátcích husitské revoluce neměla zdaleka všechna královská města solidní kamenné hradby, natož města poddanská či malá městečka. Mít vlastní opevnění představovalo podle středověkých představ o řádu světa privilegium. Husitská revoluce však význam tohoto privilegia zcela eliminovala, protože ve válečných časech se nikdo příliš nestaral o to, zda smí opevnění budovat či nikoli. Stejná situace platila ve druhé polovině 15. století, kdy se začala opevňovat i poddanská města. Mnohá města měla kamenné hradby jen v části svého opevnění (zbytek tvořily dřevěné palisády a hliněné vály). Právě to mohlo být důvodem, proč husité některá města dobyli tak snadno, ale jiná marně obléhali celé týdny (např. Plzeň s pevnými kamennými hradbami).

Prachatice - rekonstrukce barbakánu

Základem městského opevnění byla kamenná hradba a před ní příkop. Vlastní hradba bývala vysoká v průměru 2 až 6 metrů, v horní části bývala někdy zúžená a nacházel se zde ochoz pro střelce a cimbuří, které obránce při boji krylo. Na exponovaných místech se na vršku kamenných hradeb zřizovalo dřevěné podsebití.

Hradby se pečlivě zakládaly (průměrná hloubka základů se pohybovala kolem 2 metrů) a mívaly ve 14. století tloušťku 1 až 2 metry. V průběhu 15. století se však zesilovaly, aby odolaly kamenům z praků a koulím z děl. Na exponovaných místech měly pozdně gotické městské hradby šířku 3 až 4 metry, někdy i více. Obranné možnosti městských hradeb se zesilovaly pomocí věží (bývaly na místech, kde se hradba stáčela, aby se z jejich vrcholu dal ovládat celý terén před opevněním). Hradební věže měly od poloviny 14. století hranolový tvar, ale ve druhé polovině 15. století se přecházelo na válcové (lépe odolávaly dělostřelbě).

Před vlastní hradbou se často stavěla ještě jedna nižší, zvaná parkánová, která měla několik funkcí. Zesilovala základ hradební zdi, aby se nedala poddolovat nebo aby ji nemohl nepřítel prorazit, bránila tomu, aby nepřítel postavili k vlastní hradbě žebříky, po nichž by se dostali do města, umožňo-

Jemnice - přesunutá brána barbakánu

vala zesílit palbu, protože jedna řada střelců stála na vršku vlastní hradby, druhá se ukrývala za hradbou parkánovou.

Vlastní parkán (prostor mezi oběma hradbami) byl spolehlivou a rychlou komunikací, po které bylo možno obránce rychle přesunout na nejvíce ohrožené místo. Pohyb uvnitř města podél hradeb byl totiž obtížný a pomalý, protože tam stávaly různé překážky, a dokonce i domky (a to často v rozporu s městským nařízením, aby cesta podél hradeb zůstala průchodná). Význam parkánů v průběhu 15. století neobyčejně vzrostl, protože představovaly ideální zpevnění hradeb proti dělostřelbě a současně umožňovaly podstatně zvětšit vlastní palebnou sílu.

Před hradbami se nacházel vyhloubený příkop, který býval (pokud město leželo v rovině u vodního toku nebo velkého rybníku) napuštěný vodou (nebylo to ale pravidlem). Hloubka příkopů středověkých měst se pohybovala kolem 5 metrů (příkopy kolem pražského opevnění měly hloubku zhruba 6 metrů), ale někdy se vyskytovaly i hlubší (Vodňany, Beroun). Šířka příkopu se pohybovala od 5 do 20 metrů. Někde funkci příkopu nahrazoval vodní tok či rybník (běžné u poddanských měst na rožmberských panstvích).

Před příkopem býval často navršen ještě hliněný val o výšce 2 až 3 metrů a na něm bývala jednoduchá palisáda celá ze dřeva, nebo ji tvořily dřevěné kůly vyplétané proutím (tzv. polský plot). Někdy byl druhý mělcí příkop ještě před tímto válem. Přes příkopy vedly k branám mosty z masivních trámů, které byly obvykle zvedací. Předměstí v 15. století obvykle opevněna nebyla. Ve druhé polovině 15. století začala především královská města s radikálními přestavbami svých fortifikací, jak to vyžadovala změna vojenské techniky. Vzorem se stalo opevnění Tábora, které uvedlo v život několik novinek proti dělostřeleckému ostřelování.

Běžné se staly parkány zesílené pětibokými baštami či válcovitými věžemi otevřenými v zadní straně. Protože obránci používali stejně jako útočníci palné zbraně, jejichž dostřel byl větší než u luků a kuší, bylo možno bašty stavět ve větší vzdálenosti od sebe. V 15. století se ustálila vzdálenost mezi baštami zhruba na 60 metrů (na obvodu městských hradeb ve Vysokém Mýtě bylo 25 bašt, v Berouně 37 a v Náchodě na kilometrovém úseku 24 bašt). V těchto baštách bývaly větší střílny pro děla (obvykle v přízemí) a menší pro ruční palné zbraně v patře.

Bílina - Husitská bašta

Loket - městský hradební parkán

Pelhřimov - Dolní brána

Louny - Žatecká brána

Důležitým prvkem, jak zabránit nepříteli proniknout branou do města, se stal barbakán. Šlo o soustavu opevnění před vlastní branou (říkalo se jí také „předbraní“). Před vlastní branou byla přesunuta ještě jedna brána nebo i dvě za sebou, přičemž cesta od nich k hlavní braně vedla úzkou chodbou, která byla zalomená tak, aby od přední brány nebyl přímý výhled na zadní (a nedalo se tedy od přední brány střílet na hlavní).

S rozvojem dělostřelectva se záhy ukázalo, že barbakány jsou fortifikační nezbytností. Proto většina velkých měst přistoupila ve druhé polovině 15. století k jejich výstavbě. Nejstarší pozdně gotické byly poměrně strohé funkční stavby. V 16. století se však celá některých barbakánů začala v duchu renesanční módy zdobit různými architektonickými prvky a plastikami. V menších městech chránily přístup k braně nikoli nákladné barbakány, ale jednodušší bašty (v Sobotce stála bašta před Jičínskou branou, podobné jsou doloženy na konci 15. století v Šumperku).

MĚŠŤANSKÉ DOMY

Na počátku 15. století byla většina domů ve velkých královských městech kamenná, ale nebylo to pravidlem. Souběžně s nimi stávaly v méně významných částech města domy roubené a dokonce i provizorní stavby. V menších městech (především v poddanských městečkách) byl podíl kamenných domů mnohem nižší než ve velkých královských městech (někdy tu nestál dokonce žádný). To záleželo kromě zámožnosti obyvatel také na místní stavební tradici. V podhorských oblastech poblíž

Kutná Hora - tzv. Kamenný dům
z konce 15. století

zemských hranic, kde byl stavebního dřeva dostatek, byl podíl roubených domů nesrovnatelně větší než v okolí Prahy, které trpělo chronickým nedostatkem kvalitního dřeva.

Zástavba středověkého města nebyla souvislá, jednotlivé pozemky se obsazovaly postupně. Ani ve středověké Praze (natož v ostatních městech) nebyl ještě na počátku 15. století celý městský areál zaplněn zcela. Stále se zde nacházely nezastavěné parcely (většina z nich byla v majetku zámožných měšťanů, kteří si podobným způsobem ukládali kapitál).

Z hlediska zástavby bývalo nejvíce domů soustředěno kolem rynku. Ten býval ve většině měst již před husitskými válkami zcela obestavěn, také hlavní ulice k bránám byly většinou hustě zastavěné. Naproti tomu v bočních ulicích a především v krivolakých uličkách v blízkosti hradeb zely ještě na počátku 17. století proluky.

Podle umístění domu se většinou určovala cena. Nejdražší byly ty na rynku, pak na hlavních ulicích (to byly širší ulice, které vedly od rynku k městským bránám) a nejlevnější v ostatních částech města (příčemž úplně nejmenší hodnotu měly domy těsně u hradeb). Existovaly samozřejmě výjimky - pokud byl součástí městského opevnění klášter, kostel či dokonce hrad, měly domy v jejich těsné blízkosti vyšší cenu, byť to bylo těsně u hradeb.

Průčelí pozdně gotických domů
- rekonstrukce

Pozemky se vyměřovaly užší stranou směrem k ulici, aby byl odtud přímý vstup do co největšího počtu domů. Typické pro zástavbu středověkých městských ulic proto byly patrové domy obrácené do ulice štítovou stranou. Většina měšťanských domů měla své hospodářské zázemí soustředěné na malém dvoře za domem. Vstup na zadní dvorek si musel zajistit stavebník v rámci svého pozemku sám. Ve 14. století proto převládaly měšťanské domy s úzkým mázhauzem v přízemí, vedle něhož vedl podél vnější zdi domu průjezd do dvora (obvykle zastřešený, případně bylo nad ním nadstavěno patro).

Na konci 14. století se tato dispozice měšťanských domů začala měnit. Ve velkých městech se podstatně zlepšilo zásobování potravinami. Měšťané už nemuseli nakupovat zásoby obilí či jatečný dobytek od rolníků, ale hospodárně nakupovaly hotový chléb od pekařů a maso dodávali řezníci. Z hlediska zásobování domácnosti jídlem ztrácel proto zadní dvůr na svém významu. Současně se zvyšovaly nároky na společenský život. V mázhauzu se během dne pohybovala celá rodina. Žena vykonávala domácí práce a muž s tovaryšem se věnoval řemeslu či nabízel zboží, pokud byl kupec. Pro většinu měšťanů se stalo společenské využití přízemí s ohledem na změny životního stylu důležitější než průjezd do zadního dvora.

Od konce 14. století se proto budovaly domy síňového typu, v jejichž dispozici zmizel průjezd a přízemní mázhauz se podstatným způsobem rozšířil (obvykle zabíral celé přízemí). Z mázhauzu vedlo schodiště do horních pater domu, která sloužila soukromému životu rodiny. Zadní dvůr však nezůstal od ulice zcela odříznut. Pokud byla potřeba dostat se tam, vůz mohl projet přímo mázhauzem. Proto byly přízemní síně pozdně gotických domů stavěny tak, že měly jeden široký vjezd z ulice (sloužil současně jako vchod do domu) a druhý byl v zadní části a vedl do dvora.

Protože mázhauzy sloužily jako společenský a pracovní prostor, bývaly stavebně nejnákladněji zdobenou částí obydlí (klenuté stropy se žebry, ve zdech bývala sedille, portály vchodu a oken byly zdobené kamenným ostěním s dekorativní profilací, v mázhauzu byly výklenky s plastikami apod.).

V časech husitské revoluce se výstavba nových domů prakticky zastavila. Z většiny kališnických měst totiž utekly katolické a německé měšťanské rodiny. Jejich domy byly okamžitě konfiskovány, stejně jako domy, které patřily církvi a katolické šlechtě. Zkonfiskované domy patřily celé obci a disponovala jimi městská rada. Některé darovala zasloužilým představitelům husitské revoluce, častěji je však prodávala (ve válce se města potýkala s neustálým nedostatkem peněz).

Protože nabídka volných domů většinou převyšovala poptávku, bylo výhodnější koupit existující dům než postavit nový. To platilo zvláště v Praze. V letech 1411 až 1420 se průměrná cena domu na Starém Městě pražském pohybovala kolem 46 kop českých grošů, ale v letech 1421 až 1450 klesla téměř na polovinu (pohybovala se mezi 25 až 29 kopami).

Louny - ulice s prampouchy

Přesto se nové domy nedařilo rychle rozprodat. Lidé ve městech trpěli nedostatkem hotových peněz. Proto se mnoho domů prodávalo na splátky či si kupující půjčil u lichváře a musel pak peníze postupně splácet i s úroky. Ne všem se však podařilo koupený dům splatit a mnoha rodinám býval po nějaké době pro dluhy zabaven. Rada Starého Města pražského v letech 1421 až 1433 darovala, pronajala či prodala 311 domů (to byla třetina všech domů ve městě).

Nové domy se však často stavěly ve městech, která husité dobyli a vydrancovali. Některá totiž radikální husité do základu pobořili a spálili. To byl případ Ústí nad Labem. Škody byly tak obrovské, že bylo nutné přikročit k novému rozměření parcel. Na nich začali stavět zcela nové domy lidé, kteří se zachránili anebo se sem později nastěhovali.

Opačná situace panovala ve městech, která ovládali odpůrci kalicha, neboť tam se stěhovaly rodiny, které před kališníky uprchly. Ve městech katolického tábora panovala nouze o domy, a jejich cena proto rostla. Uprchlíci si však domy nekupovali (často nebyly žádné volné, mnozí příchozí navíc věřili v rychlý návrat domů). Častěji si domy pronajímali, většinou však nikoli celé, nýbrž jen jednu nebo dvě místnosti.

Intenzivnější stavební ruch se v českých královských městech datuje až do druhé poloviny 15. století. Ani pak se však nestavěly nové domy nějak překotně, spíše se přestavovaly (často velice nákladně) domy starší. Smyslem stavebních úprav bylo dát chátrajícím domům novou tvář, upravit je v duchu změněného stylu života. Protože se na způsob bydlení kladly stále větší nároky, jednou z typických stavebních úprav bylo rozšiřování obytné plochy. Pokud byl stavebník opravdu zámožný a měl tu možnost, koupil sousední dům a obě stavby spojil do jednoho celku.

Častější však bylo přistavění ještě jednoho patra. Ne všechny domy však měly dostatečně pevné nosné zdi. Pokud stály domy těsně vedle sebe, problém z hlediska statiky nehrozil, potíže ovšem nastaly v případě domů na nárožích ulic. V pramenech se dočteme o nehodách, kdy se dům s přistaveným patrem zřítíl. Aby se podobným nehodám zabránilo, přišli stavitelé na jednoduchý způsob, jak levně zpevnit nosné zdi. K boku domu se ve výšce prvního patra přistavěla zděná rozpora (prampouch), která vedla napříč ulicí k domu na opačné straně uličky. Tento nosný systém vycházel ze stejného principu, na jakém fungovaly vnější opěrné pilíře středověkých katedrál.

Pokud byl stavebník zámožný, dům nechal vybavit různými dekoračními prvky (zdobené arkýře, architektonická plastika, profilovaná ostění oken a vrat). Celkově však i nadále přetrvávala tradiční strohá a sevřená pozdně gotická architektura, která v městském prostředí doznala podstatných stavebních změn až v 16. století s nástupem renesance.

Sušice - pozdně gotický zadní trakt Voprechovského domu

Ústí nad Labem - pozdně gotický dům

Louny - dům Sokolů z Mor z let 1470 až 1480

Model středověké vesnice - Zemědělské muzeum Kačina

VESNICE

Podobu středověkým vesnicím vtiskla kolonizace už ve 13. a v první polovině 14. století. V té době vzniklo několik základních půdorysů, podle nichž byly venkovské usedlosti ve vesnici rozmístěny. Tyto půdorysy se bez podstatných změn udržely až do 19. století. Rozmístění usedlostí ovlivňoval terén a také tradice dané oblastí.

Nejběžnější půdorys středověké vesnice vycházel z pravidelného rozmístění usedlostí kolem návsi (typ návěsní). Původní slovenské vesnice bývaly soustředěny kolem kruhového prostoru (typ Okrouhlice), ale od doby kolonizace převládly návsi protáhlého obdélníkového tvaru (návěsní lánová vesnice). Rozmístění usedlostí podél protáhlé návsi mělo výhodu oproti Okrouhlici při rozměrování lánů, protože se dalo jednoduše zařídit, aby pole každého hospodáře navazovala přímo na zadní stranu jeho usedlosti.

Mezi usedlostmi se někdy nechávaly proluky, které sloužily jako cesta z návsi na humna. Na kratších stranách návsi ústily obvykle hlavní cesty, které směřovaly k sousedním osadám, k hradu nebo městu. Najedné z užších stran návsi (přímo u hlavní cesty) stával obvykle kostel, fara, dvorec vladky ci tvrz. Druhý nejběžnější půdorys středověké kolonizační vesnice vycházel z rozmístění usedlostí podél potoka (řadová vesnice nebo údolní lánová vesnice). I v tomto případě bylo rozměření lánů celkem jednoduché (pole navazovala na zadní části usedlostí). Údolní vesnice u potoků měly výhodu právě v blízkosti vodního toku, neboť dostatek vody býval v některých vsích problémem tak velkým, že mnohé byly po určité době opuštěny a lidé si založili usedlost jinde. Nevýhodou údolní lánové vesnice byla absence centrálního prostoru, kde by se odehrával společenský život. Pokud byla vesnice rozmístěna na obou březích potoka, mohl být problém také v tom, jak budou vedeny cesty k sousedním obcím.

Ve druhé polovině 15. století začalo (i když zpočátku živelně a hodně nesměle) osídlování hor (Krkonoše, Krušné hory, Šumava, Beskydy a Jeseníky). Důvody kolonizace nejsou úplně jasné, protože v nižších a pro zemědělství příznivějších polohách byly v důsledku úbytku obyvatel opuštěné statky

Polygonální roubená stodola - skanzen Kourim

a nebyl problém se jich ujmout (každá vrchnost navíc ráda nové osídlenec přijímala, a dokonce jim nabízela různé výhody). V horách bývaly poměrně prachné kolonizovány pusté hvozdy a dělo se to často bez souhlasu vlastníka (většinou jím býval sám panovník). Někdy šlo o tak opuštěná místa, že královští komisari po mnoha desítkách let s podivem zjišťovali, že v horách vznikly celé vesnice, o nichž nikdo neví.

Zdá se, že lidé zakládali vesnice v opuštěných horských údolích proto, že chtěli z nějakého důvodu uniknout ze společnosti (ať již kvůli spáchání zločinu, z náboženských důvodů nebo prostě proto, že chtěli žít zcela svobodně a po svém). Vesnice v horských údolích neměly pravidelný půdorys. Usedlosti byly nahodile rozmístěny na svazích, a protože rodiny chtěly mít své soukromí, stávaly statky poměrně daleko od sebe, a to i v případě, že poblíž stávající usedlosti bylo vhodné místo pro postavení jiné.

Podle odhadů měla typická středověká vesnice ve 14. století mezi 11 a 20 usedlostmi a žilo v ní asi 100 obyvatel. S ohledem na válečné události v době husitské revoluce je jisté, že v první polovině 15. století počet obývaných usedlostí i počet obyvatel na venkově klesl. V některých oblastech velice dramaticky (mnohé vesnice zanikly, jiné byly obývané jen z třetiny nebo poloviny). I když se ve druhé polovině 15. století začal počet obyvatel nepatrně zvyšovat, je jisté, že do konce 15. století nedosáhlo osídlení venkova stavu před husitskou revolucí.

Neznamená to ovšem, že by všechny vesnice byly osídlené jen z části. V oblastech, kterým se vyhnula domácí válka v době Jiřího z Poděbrad a kde došlo rychleji k hospodářské obnově, se venkov rychle zaplnil lidmi (přicházely sem rodiny z jiných panství, kde se žilo hůře). Právě volný pohyb obyvatel venkova se stal předmětem zákazů zemského sněmu (poprvé se objevuje tendence připoutat rolníky k půdě). Koncem 15. století byly lidnaté a celkem prosperující vesnice doloženy v okolí Prahy, stejně jako na panstvích některých velmožů (v jižních i východních Čechách a také na mnoha panstvích na Moravě).

VESNICKÝ DŮM

Ve 14. století došlo ke stavební proměně vesnických usedlostí. Původní samostatné jednoprostorové vesnické stavby se spojily pod jednu střechu (vznikl trojprostorový dům, typický pro vrcholný středověk). Vchod do domu býval ve středu delší osy stavení (vstup do vesnických domů býval tradičně ze dvora, na rozdíl od domů městských, kde se upřednostňoval vchod přímo z ulice, tedy ze štitové strany).

Vstupním prostorem vesnického domu byla síň, z níž vedly dveře na jednu stranu do jizby a na opačnou do komory nebo chléva. Obytná jizba se vždy nacházela ve štitové straně domu s okny na náves nebo s výhledem na krajinu (pokud stál dům na svahu nad potokem ci v kopcích). Průměrná velikost obytné jizby ve venkovském domě byla v 15. století zhruba 20 m², ovšem část této plochy (někdy až téměř čtvrtinu) zabírala pec.

Domy pozdního středověku byly v převážné míře roubené ze dřeva. Výjimkou byla jen oblast od Prahy na severozápad (Slánsko, Lounsko a Žatecko), kde se ve středověku nacházelo málo lesů a dřevo bylo tak drahé, že se obyvatelům vesnic vyplatilo stavět domy z kamene (opuka tu byla snadno dostupným materiálem). Zděné domy na venkově jsou v této oblasti doloženy již ve druhé polovině 15. století, i když se zřejmě vyskytovaly už dříve.

Většina roubených domů pozdního středověku měla zděnou podezdívku, což bylo dáno ochlazením klimatu. Podezdívka dům izolovala a současně umožňovala lepší způsob vytápění. S ohledem na ochlazení klimatu se stropní trámy nad jizbou zakrývaly dřevěnými povály, které se pro lepší izolaci ještě omazávaly mazanicí (jílem smíchaným s plevami a otrubami).

Střeška krytá vázanou slámou - skanzen Přerov nad Labem

Šindelová střeška - Lanškroun

Doloženy jsou však i obytné jizby bez stropů. Šlo o místnosti, které se stále ještě vytápěly otevřeným ohněm (dýmné jizby), z něhož dým stoupal volně do prostoru. Z domu pak unikal skrze krytinu střešky, která musela být v takovém případě z vázaného rákosu nebo ze slaměných došek, nikoli však z dřevěných šindelů, které by dým nepropustily. Dýmné jizby jsou v některých archaických krajích doloženy ještě v době baroka (Valašsko).

Vesnický dům nestával osamoceně, patřily k němu další hospodářské stavby. Ty obklopovaly dvůr, z něhož vedla široká vrata na náves (či na cestu před usedlostí). Druhá vrata bývala na opačné straně dvora. Jím se dalo vyjet přímo na humna a k polím, která k usedlosti patřila.

Podle dosavadních archeologických výzkumů zaniklých středověkých osad se zdá, že rozmístění hospodářských staveb nemělo v rámci usedlosti přesný řád (jako tomu bylo u venkovských usedlostí v 19. století), ale každý hospodář si je stavěl podle svých představ.

V 15. století měly zámožnější usedlosti již roubené stodoly. Typickými byly polygonální stodoly. V jejich středu se nacházel obdélníkový mlat, ale boky stavby na ukládání obilí (perný) stály na vícehranných půdorysech. Některé usedlosti si také zřizovaly speciální stavbu na ukládání vymláčeného obilí (špejchar). Špejchar jednoduché konstrukce stál obvykle na sloupcích, takže podlaha byla zvednutá nad úroveň terénu (ochrana proti vlhkosti a také hlodavcům). Špejchary měly stěny často vyplétané z proutí (pro lepší cirkulaci vzduchu) a vstup do nich vedl po žebříku.

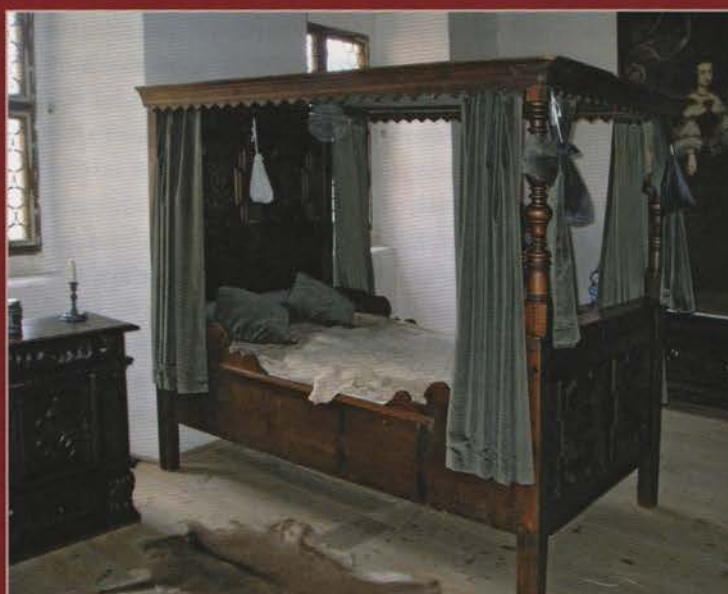
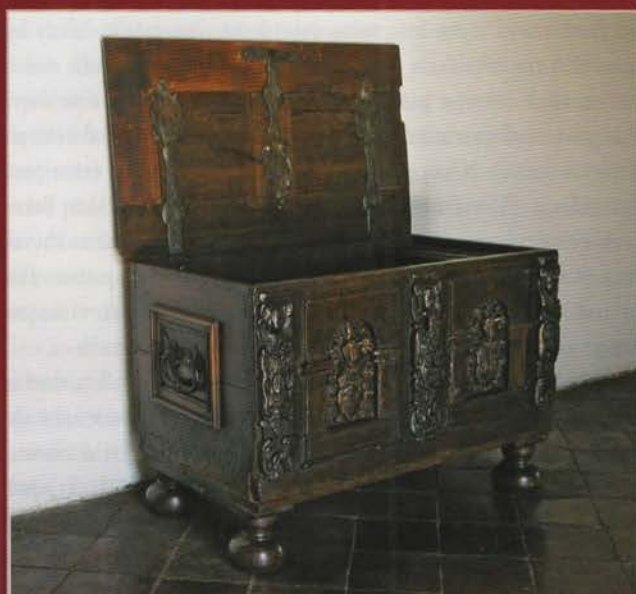
Běžnými hospodářskými staveními se v 15. století staly chlévy, neboť v důsledku mrazivých zim bylo nutno dobytek na zimu ustájit. Někdy byl chlév součástí vlastního domu (byl pod jednou střeškou) a stál vedle síně či vedle komory. V takovém případě měl chlév větší vstup přímo ze dvora a menší pro hospodáře z místnosti, s níž sousedil (používal se především při nepříznivém počasí). Někdy však stál chlév na opačné straně dvora proti vlastnímu domu. Chlév a maštal sloužily pro koně, tažné voly a skot. Pokud byla velice studená zima, zavírali se sem i vepř a ovce, ale jinak se chovali v menších otevřených přístřešcích, odkud se vyháněli na pastvu. Jiné hospodářské přístřešky sloužily pro uložení vozu a náradí, na dřevo a seno. Drůbež se zavírala do ohrádek ze dřeva či vyplétaných proutím.

Na dvoře se také nacházelo ohraničené hnojiště na odpadky (někdy sloužilo současně jako latrina). Studny na dvorech středověkých usedlostí nebývaly. Výjimečně stála společná studna na návsi nebo na kraji vesnice, většinou si však lidé domů nosili vodu ve velkých vědrech z potoka, studánky apod. Práce, které vyžadovaly hodně vody, se proto nekonaly doma, ale přímo u vodního zdroje (tam se pralo, lidé se chovali mýt k řece, v řece plavili koně apod.).

Vesnické dvory bývaly ve středověku ohrazené. Běžné byly jednoduché nízké zídky z volně poskládaných kamenů, doloženy jsou i zděné zídky a rovněž dřevěné ploty. Oblíbené byly dřevěné sloupky, zaražené asi metr od sebe, a prostor mezi nimi byl vyplétaný proutím.

Rekonstrukce středověké vesnické usedlosti

Pozdně gotický nábytek z hradů Lemberk, Švihov, Horšovský Týn, Zvíkov a z Hrádku v Kutné Hoře

INTERIÉR A BYDLENÍ

ZPŮSOB BYDLENÍ

Do konce 13. století byly nároky lidí na bydlení zcela minimální. To platilo

o všech společenských vrstvách. Ani hrad neskýtal svému pánovi nějaké mimořádné pohodlí a stavební koncepce paláců svědčí o tom, že pro soukromý život zde bylo vyčleněno jen minimum prostoru (převládají prostory reprezentativní). Tím méně pak pobývali během dne doma prostí lidé. Obydlí bylo místo, pod jehož střechu se lidé uchýlovali jen na noc a jen v případě špatného počasí (zvláště v zimě) i ve dne. Většina denních prací se však prováděla mimo dům.

Tento způsob bydlení se začal od počátku 14. století měnit. Jedním z důvodů bylo postupné ochlazování klimatu a především jeho nevyzpytatelné kolísání.

V létě přicházely dny, kdy nebylo příjemné pobývat venku, i když lidé ve středověku byli nesmírně otužilí (celý život žili v nesrovnatelně chladnějších podmínkách než dnešní civilizace). Obytné jizby domů se začaly vybavovat pecemi, v síni si hospodyně zřizovaly černé kuchyně, aby nemusely vařit venku. V měšťanských domech se stavěly mázhausy, kam se přesunul denní provoz dílny i domácnosti. Lidé si pomalu začínali zvykat žít i ve dne pod střechou.

To samozřejmě zvyšovalo nároky na rozlohu obydlí, aby se pod jeho střechu vešli všichni, kteří k domácnosti patřili. V první etapě šlo o to, aby měli všichni členové rodiny pohodlí (to nikoho netrápilo), ale aby bylo dost místa pro práci a také prostor pro společenský život (který se dříve odehrával téměř výlučně venku). To byl jeden z hlavních důvodů, proč se začaly domy rozšiřovat.

Na venkově se místo starších obydlí o jedné místnosti začaly budovat domy s několika jizbami, domy ve městech se zvyšovaly a v patrech se zřizovaly další komnaty, zvětšovaly se i hradní paláce. Zápraží domů se začala zastřešovat předsunutými stříškami, které chránily prostor těsně před vchodem do domu. Ve městech se začala před domy budovat loubí - zaklenutý prostor podél čelní zdi před vchodem. Na některých hradech se mezi jednotlivými stavbami budovaly zastřešené průchody. Do hodovního sálu či obytné jizby se

nikdy nevstupovalo přímo zvenku, ale obvykle přes předsíň (která zlepšovala tepelnou izolaci obytných prostor).

I když bylo 15. století z hlediska životního stylu dobou střídmosti, nároky vyšších vrstev na bydlení se neustále zvyšovaly. Důvodem byl růst stavovského sebevědomí šlechty i měšťanů. Obydlí vyšších vrstev měla nejen reprezentativní funkci, ale stávala se také místem, kde se odbyvala nejrůznější obchodní, politická, náboženská i společenská jednání. Vztah lidí k bydlení se na konci 15. století oproti jejich předkům změnil.

S tím souvisela i změna interiéru.

Mnohem větší důraz se kladl na pohodlí, zvláště v soukromých komnatách. Místnosti určené pro společenský život získávaly naproti tomu často trochu strnulý a formální vzhled.

Svihov - hradní komnata

SOUKROMÍ

S tím, jak lidé začali pobývat během dne více pod střechou svého domu, vznikaly i další nároky na bydlení, dříve opomíjené. Začala se vytvářet potřeba soukromí (i když tehdy se chápalo jinak než dnes).

Novou a převratnou ideou z hlediska bydlení, která se objevila na přelomu 14. a 15. století, bylo zřízení samostatných vstupů do jednotlivých místností (které se tím od sebe zcela oddělily). Do té doby neexistovaly v palácích chodby a místnosti byly navzájem průchozí (včetně ložnice pána). Chodby uvnitř budovy pozdní gotika sice neznala, ale stavitelé si vypomohli jednodušším řešením. Na vnější zdi paláce se začaly zřizovat pavlače, z nichž vedly dveře do jednotlivých místností (hrad Krakovec, Nový Hrádek u Kunratic). U některých královských hradů se již objevuje místo pavlače zděný arkádový ochoz (Kadaň, Křivoklát, Písek, Zvíkov). Podobný princip, i když v jedno-

Kutná Hora velký sál měšťanského domu Hrádku

Moravská Třebová - pozdně gotický mázhaus měšťanského domu

Kutná Hora - Hrádek, unikátně dochované roubené obložení komnaty z konce 15. století

Tuhoraz - reprezentační sál v patře tvrze

duší podobě, se objevuje u větších měšťanských domů, kde se nad schody z mázhauzu v prvním patře zřizovala malá síň (často bez oken), z níž vedly dveře do jednotlivých místností. Zvýšený důraz na soukromí v té době vycházel z přísných zásad kališnického pojetí života. Milostné projevy, které dříve urození lidé a měšťané nijak netajili a neskrývali se před služebnictvem, se staly něčím na veřejnosti zcela nepřijatelným. V důsledku toho rostl v českých zemích ještě před nástupem renesance význam intimity ložnice. To zřejmě platilo i v prostředí prostého lidu.

KOMNATY REPREZENTAČNÍ A RODINNÉ

I když se nejednalo o pravidlo a neuplatňovalo se bez výjimky, obecně ve druhé polovině 15. století platilo, že existoval poměrně veliký rozdíl ve vzhledu reprezentačních a soukromých prostor. Vzhled reprezentačních prostor vycházel z uměleckého kánonu pozdní gotiky. Strop býval klenutý se sítí žeber. Stěny zdobily nástěnné malby a tapisérie. Často se na ně zavěšovaly zbraně, a to nejen ve šlechtických palácích. Dochovalo se několik pavéz, které zdobily měšťanské interiéry. V reprezentačních prostorách se nacházely arkýře, dveře měly složité profilovaná kamenná ostění. Celkově působily tyto prostory trochu chladně a uniformně. Základní vizuální dojem měla vytvářet především sama architektura a rozmanité stavební prvky.

Zcela odlišně působily prostory soukromé. Většinou neměly nic ze strohé okázalosti rytířských sálů, hodovních síní či mázhauzů. Lidé si začali zvykat na to, že si mohou zkrášlit komnaty podle vlastních představ. Ve vzhledu soukromých místností převládala podstatně větší míra individuálního vkusu než u prostor reprezentačních. Lidé začínali hledat maximální možnou míru pohodlí. Zatímco dříve býval jediným vytápěným prostorem paláce velký sál, nyní se nejteplejšími místnostmi stávaly právě soukromé komnaty.

Kamenné stavby byly vždycky od podstaty chladné (na rozdíl od domů roubených, neboť dřevo má lepší izolační vlastnosti). Zamožní lidé si však nemohli dovolit z nejrůznějších důvodů stavět domy ze dřeva. S ochlazením klimatu proto přišli na způsob, jak výhod dřeva využít a přitom si udržet prestiž a bezpečí zděného paláce či domu. Od poloviny 14. století se rozšířila móda obkládat místnosti uvnitř zděných domů dřevem. V praxi vypadaly některé soukromé komnaty jako roubená místnost vestavěná do zděného domu. Často sloužily fraucimoru (tedy ženské části rodiny a dětem). V hradním prostředí jsou doloženy již ve 14. století (Borotín, Zvíkov nad Vltavou).

V komnatách panovníka se od 14. století objevil dokonalejší způsob obkládání dřevem, zvaný tářlování (z německého Tafel - tabule). Jeho základem bylo upevnění různě zdobených čtvercových desek na stěny pomocí dřevěných listů. Nejstarší tářlování se dochovalo na Karlštejně. V 15. století je technika

Kutná Hora - Hrádek, rekonstrukce soukromých komnat zamožné měšťanské rodiny (České muzeum stříbra)

doložena i na jiných hradech a také v městském prostředí (z roku 1485 pochází původní tářlování v radní síni Staroměstské radnice).

V 15. století se oblíbenou konstrukcí dřevěných stropů staly stropy záklopo-ové. Mezi trámy byly upevněny desky, které byly často stejně jako trámy zdobené malbou (převládaly rostlinné dekory a geometrické ornamenty).

OSVĚTLENÍ

Významným prvkem proměny stylu bydlení se stala změna osvětlení místností. Bez této změny by totiž nebylo možno trávit ve dne tolik času doma.

Už nebylo třeba používat tolika voskovic a lamp, protože interiéry začalo osvětlovat denní světlo. Začala se zřizovat větší okna než dříve, a co je podstatné, v 15. století se stalo zcela běžným, že nejen okna šlechtických paláců, ale i většiny měšťanských domů byla zasklena terčíky vsazenými do olova. Použití skleněných okenních terčíků je vzácně doloženo i na venkově.

Zasklení oken nejen zlepšilo osvětlení místností, ale současně zabránilo úniku tepla, s nímž se potýkali lidé dříve.

Loket - hradní okno se skleněnými terčíky (rekonstrukce)

VYTÁPĚNÍ

Koncem 14. století byla prakticky ve většině obydlí dovršena změna vytápění. Původní způsob byl od raného středověku založen na využití tepla otevřeného ohniště. Později se otevřené ohniště zakrylo kupolí pece, která však neměla komínový odtah a dým nadále unikal otvorem na přikládání do jizby.

V jizbě se kvůli kouři nedalo pobývat příliš dlouho a usazoval se prach a popel. V dýmné jizbě se nedal umístit lepší nábytek ani textil.

Ve 14. století se s ohledem na nepříznivé počasí stal aktuálním jiný způsob vytápění. V té době se v hradních interiérech (a velice záhy i v měšťanských domech) objevují vysoce účinná kachlová kamna a ve venkovských usedlostech mohutné kamenné pece. Oba typy topeniště stávaly u stěny tak, aby se do nich dalo přikládat z vedlejší místnosti. Tam unikal dým, který pak byl odváděn komínem ven z obydlí. Místnost, v níž stálo těleso pece, se tak dala vyhřívat, aniž ji znečišťoval dým a prach. S tím souvisí etymologická změna, protože jizba (dýmná prostora) se začala nazývat světlice, později světnice (od toho, že v ní nebyl dým, byla světlá). Tento termín je v českých zemích doložen již koncem 15. století.

V prostoru za stěnou, kam bylo obráceno ústí pece, se na venkově zřizovala kuchyně (říkalo se jí „černá kuchyně“). Bývala v zadní části vstupní síně (později se od zbytku síně oddělovala stavebně příčkou). V hradních palácích a měšťanských domech ústila kamna do širokých komínových šachet, odkud se přikládalo.

Proces otočení topeniště výhřevnou částí do obytné místnosti a otvorem na přikládání do sousední oddělené prostory byl v hrubých rysech dokončen v českých zemích už před husitskými válkami. Dýmné jizby se udržely jen v okrajových oblastech a v domech chudších hospodářů, ale jejich podíl byl na konci 15. století v zemském průměru malý (výjimečně jsou dýmné jizby doloženy ještě v 19. století, nicméně v té době šlo spíše o raritu).

Kachlová kamna se stala typickým topným médiem pozdního středověku. Podstatné pro jejich mimořádnou oblibu bylo hned několik důvodů. Jejich účinek

Horšovský Týn – kachlová kamna

byl ve srovnání s jinými zdroji tepla nejvyšší (únik tepla v krbu se pohyboval kolem 85 %, u kachlových kamen byl nejvýše 30 až 40 %). Kachle byly na vnější straně zdobené, a kamna tak představovala jeden z nejreprezentativnějších kusů v místnosti. Dala se celkem snadno postavit (konstrukce kachlů byla samonosná) a zabírala mnohem méně plochy než staré kupolovité pece. Mohla být samostatná, nebo se z komorových kachlů dal postavit nevelký kamnový nástavec (který nebyl cenově nedostupný) a ten se dal přistavět na pec. Proto

se kachle objevily i v interiérech zámožnějších obyvatel venkova.

Ještě na počátku 15. století se používaly k postavení kamen starší nádobkové (či tyglíkové) kachle, které byly malým ústím obrácené do místnosti. V jejich případě byla rovná plocha na vnitřní straně kamen a měla význam výhradně funkční. Místnost se ohřívala poměrně rychle prostřednictvím horkého vzduchu, který vycházel z duté části kachlů.

Od počátku 14. století se však používaly i kachle komorové. Při stavbě kamen převládaly až v 15. století. Komorové kachle se kladly obrácené než starší nádobkové - vydutou částí dovnitř kamen a rovnou plochou ven do místnosti. Tato konstrukce dávala kamnům jiné tepelné parametry. Vlastní těleso kamen se sice ohřívalo déle, ale stejně tak déle po vyhasnutí ohně vyzařovalo naakumulované teplo.

Komorové kachle se tvarem dělily na základní (byly čtvercové a z nich se sestavovaly stěny kamen), rohové (šlo o dva kachle spojené v pravém úhlu) a římsové (tvořily ozdobný horní okraj kamen). Jejich dekory postihovaly snad všechny myslitelné motivy. Oblíbené byly zvláště kachle s heraldickými motivy, s výjevy z lovu, bitev a turnajů, s biblickými motivy, s vyobrazením světců, válečníků, panovníků, fantastických zvířat (gryf, fénix a zvláště oblíbené byly výjevy zabití draka jako symbolu pohanství), doloženy jsou i kachle s výjevy pijáckými a dokonce necudnými. Gotické kachle byly původně rezné, v pozdní gotice také polévané hnědými nebo zelenými engobami, ale koncem 15. století se s nástupem renesance objevují i barevné majolikové.

NÁBYTEK

Již ve druhé polovině 14. století se v českých zemích poměrně ve velkém zhotovoval kvalitní nábytek, k čemuž přispělo jak rychlé šíření katrů - pil na vodní pohon (které zhotovovaly prkna), tak nárůst počtu řemeslníků, kteří se výrobou nábytku zabývali. Starší, masivní a na pohled rustikální románský a raně gotický nábytek začal nahrazovat nábytek vrcholné gotiky, jemný v provedení a technicky nesrovnatelně dokonalejší. Protože se nábytek nového stylu stal módou, rostl počet těch, kteří ho vyráběli. Výrobou luxusního nábytku se zabývala i Parlérova huť, některé kláštery a samozřejmě také řemeslníci v Praze i v jiných královských městech. Truhláři původně působili v cechu s jinými výrobci; nejstarší samostatný cech založili v roce 1441 na Starém Městě pražském. V roce 1481 je samostatný truhlářský cech doložen i v Kutné Hoře.

Komorový kachel - glazovaný s postavou měšťana, muzeum v Klatovech, konec 15. století

Komorový kachel - s motivem husitských bojovníků, 15. století

Římsové kachle - muzeum v Hradci Králové a Klatovech, konec 15. století

interiéry

Na výrobě luxusního nábytku se podíleli také sochaři a řezbáři. Nábytek vrcholné a pozdní gotiky se začal zdobit náročnou plochou řezbou, typické je použití této techniky zvláště ve druhé polovině 15. století. Převládaly geometrické ornamenty, některé napodobovaly výzdobu gotické architektury (arkády, kružby), ale objevují se i náročnější dekory s propletenými rozvilinami, arabeskami a s figurálními či heraldickými motivy (stylizace často kompozici napodobuje knižní iluminaci).

Jak se měnily nároky na bydlení, rostl zájem šlechty i měšťanů o kvalitní nábytek. Kromě striktně funkčního nábytku, jako byla postel a truhlice, objevují se i různé menší kusy (stolek, klekátko s domácím oltářem, křeslo, šperkovnice), které sloužily kromě jiného „pro radost“. Právě drobnější kusy byly zdobeny nejnákladněji, kromě řezby se koncem 15. století uplatňuje u šperkovnic intarzie slonovou kostí (jde většinou o kusy dovážené severoitalskými kupci). Nábytek doplňovaly kovársky zdobené rohy, panty, závěsy a štíty zámků.

V prostředí venkova k tak zásadním změnám v bydlení nedošlo, převládala prakticky stejný nábytek jako před husitskými válkami. Důvod, proč si lidé na venkově jen výjimečně pořizovali lepší kusy, nebyl jen v nedostatku peněz (velké statky v úrodných krajích celkem prosperovaly). Pro obyvatele venkova nebylo vybavení domu tak prestižní záležitostí jako pořízení oděvu, který by se podobal městskému. Peníze proto vynakládali raději na pěkné šaty než na nákup dražšího nábytku.

V 15. století se setkáváme se stejnými typy nábytku jako ve století předchozím. Běžné byly rozkládací stoly (koncem 15. století se však objevují i pevné stabilní konstrukce stolů s trnoží). Jako sedací nábytek sloužila rozmanitá křesla, židle i lavice. Na sezení sloužily také lavice vestavěné do zdi (sedíle u okna či lavice ve výklencích zdí v rytířském sále nebo mázhausu). Náročně zdobené lavice se stávaly součástí veřejných prostor (chórové lavice v chrámech, konšelské lavice na radnicích). Na ukládání oděvů sloužily téměř

Zvíkov - fragment nástěnné malby paláce Zvíkov - fragment nástěnné malby paláce

výlučně truhlice, gotické skříně patřily spíše k vybavení sakristií chrámů, řemeslnických dílen, úřadů a také kuchyní. Nejnáročněji zdobené skříně stávaly v hodovním sále a byly určeny na vystavení luxusního nádobí ze stříbra, cínu a drahých číší ze skla. Právě v 15. století se začal rodit speciální typ skříně (příborník). V oblíbě byly stále postele s nebesy (tak se nazývala velká dřevěná deska nad postelí, kterou nesly čtyři sloupky v rozích). Z nebes většinou splyvaly závěsy, které při zatažení tepelně izolovaly. Starší teorie o tom, že závěsy sloužily jako ochrana před pavouky či měly vytvářet intimní prostor pro spáče, jsou romantickými představami. V 15. století jsou doloženy i kolébky pro nemluvnata, malé stolky na odkládání (časté v soukromých prostorách rodiny), klekátka a další drobné kusy.

NÁSTĚNNÉ MALBY

Nástěnné malby se ve světských prostorách z 15. století dochovaly jen výjimečně. Z písemných zpráv či pozdějších vyobrazení víme, že na hradech předních velmožů byly běžné (paláce Rožmberků a pánů z Rožmitálu). Podle fragmentů však víme, že zdobily obytné prostory i jiných paláců a také tvrzí. Pašijové výjevy, ale také scény z rytířských turnajů byly námětem nástěnných* maleb ve velkém sále hradu v Písku (dal je zřejmě roku 1479 namalovat Lev z Rožmitálu).

Mezi nejlépe dochované pozdně gotické nástěnné malby patří výjevy v tzv. Zelené světnici v Blatné. Jsou zde výjevy ze života Krista a mučednice sv. Barbory, ale také vyobrazení honu. Vše je zasazeno do zelené plochy dekorované rostlinnými motivy, postavami heroldů a znaky významné české šlechty. Komnata je umístěna v patře věže, kde obvykle bývaly kaple. Tato komnata se však považuje spíše za soukromou pracovnu (typ renesanční soukromé pracovny zvané studiolum). Zelená světnice, sloužící jako pracovna, je doložena i na Žirovnici a na počátku 16. století i jinde. Zelená symbolizovala přírodu a byla světským protipólem náboženské nebeské symboliky.

Za nejstarší dochovaný doklad vlivu italského renesančního malířství se považují ornamenty na stropě slavnostního sálu na Hrádku v Kutné Hoře, které dal roku 1493 zhotovit zámožný měšťan Jan Smíšek. K tomuto dílu si přizval italské umělce, kteří v té době zhotovovali nástěnné malby pro panovníka ve Vlašském dvoře (ty se ale nedochovaly).

Blatná - tzv. Zelená světnice

VÍRA A CHRÁM

CÍRKEV PŘED HUSITSKOU REVOLUCÍ

Již ve 14. století došlo v křesťanském světě k hlubokým otřesům, které významně oslabovaly moc církve, do té doby téměř neomezenou. V českých zemích však nebyl tento proces zpočátku tak citelný jako v západní Evropě. Právě za Karla IV. získala církev v Čechách a na Moravě nesmírnou prestiž a obrovský majetek. Jenže faktická podstata její prestiže byla pouze pohledem zvenčí. V rozhodující míře se totiž opírala o politický vliv na výkon královské moci, nikoli o faktickou duchovní autoritu. To byl jeden ze základních problémů, které vyústily ve zpochybnění její funkce. Veškerá proticírkevní hnutí totiž nebyla zaměřena proti víře, ale proti instituci, která podle mínění současníků tuto víru šířila v rozporu s původní idejí evangelií. K odporu vůči církvi přispíval navíc její obrovský majetek, který v době hospodářské krize lákal ostatní chudnoucí vrstvy, aby se na úkor církevního majetku obohatily.

Na počátku 15. století ovládala církev v českých zemích asi 30 % veškeré půdy. Ne všechny její pozemkový majetek však ležel v úrodných oblastech, církev často získávala kopcovité a hospodářsky nevyužívané plochy, které se snažila kolonizovat a zúrodnit. Nelze proto říci, že by všechny církevní statky prosperovaly. Majetek církve byl navíc z hlediska vnitřní správy rozdělený na arcibiskupské, kapitulní, řeholní a na statky, které patřily k jednotlivým fám a obrocím. I tak však držela církev jako celek obrovské jmění, které svým rozsahem převyšovalo královský majetek.

Značná část pozemkového majetku připadala především klášterům. Kolem roku 1400 existovalo v Čechách a na Moravě 175 mužských a 44 ženských klášterů. V přepočtu na plochu země připadal jeden klášter asi na 360 km², což byla koncentrace mnohem větší než v sousedních zemích.

I když byl farní klér početnější než řeholníci, připadal na něj menší díl pozemkového majetku. Farnímu kléru ovšem náležely různé platy, ať již to byly zádušní odkazy anebo poplatky za rozmanité duchovní služby. Jenže o část těchto příjmů je od 13. století připravily žebrařivé řády (minorité, dominikáni,

Zvíkov - sanktuárium a nástěnná malba z 2. poloviny 15. století

augustiniáni), které působily ve městech. To samozřejmě vyvolávalo uvnitř samotné církve rozbroje o příjmy.

Na počátku 15. století žilo v Čechách a na Moravě kolem 8 tisíc duchovních s kněžským svěcením (do tohoto počtu se nezahrnují klerici se svěcením nižším). V pražské diecézi žilo podle soupisu více než 5 700 osob s kněžským svěcením (z toho 2 084 držitelů farních obrocí). V diecézi olomoucké pak bylo kolem 600 farností.

Při obsazování far stále převládala světský vliv, neboť ti, kteří vykonávali patronátní právo, prosazovali do funkcí farářů své příbuzné a známé. Na počátku 15. století měla většina farností světské patrony (38 % všech far nižší šlechtu, 29 % vyšší šlechtu, 6 % panovníka a 2 % měšťany).

Největší koncentrace duchovního stavu připadala na Prahu. Na počátku 15. století je zde doloženo 44 farností, na každou připadalo v průměru 900 věřících. Kromě farářů a jejich pomocníků žili v Praze i řeholníci, příslušníci královského a arcibiskupského dvora, církevní úředníci, klerici, kteří působili v chrámech, na univerzitě a v dalších školách, odhadem kolem 2 tisíc osob. Znamená to, že každý dvacátý obyvatel Prahy patřil k duchovnímu stavu a z tohoto hlediska byla koncentrace příslušníků církve v Praze po Římu, Avignonu a Florencii největší v křesťanském světě.

Přes obrovský církevní majetek žila část příslušníků duchovního stavu v chudobě, neboť výnosy církevního majetku nebyly rozdělovány rovnoměrně, ale každý duchovní dostával příjmy z obrocí, které mu bylo svěřeno. Bohatí klerici měli často několik obrocí (mnohoobročníci), zatímco na jiné se nedostávalo. Klerici bez hmotného zajištění žili buď z nepatrných příjmů, které dostávali od zámožnějších duchovních, kterým sloužili (vykonávali duchovní správu tam, kde to mnohoobročníci nestíhali), nebo neměli ani to (mnozí z nich proto udíleli svátosti za peníze nelegálně, jiní žili mezi spodinou a živili se zločinem). První reformní hlasy se proto začaly ozývat uvnitř církve samotné a je logické, že jedním z prvních požadavků byl zákaz mnohoobročnictví. Diskuze o tom, zda má církev vlastnit majetek, když církev Kristova byla chudobná, se vedly i dříve, nyní ale začaly získávat nový ideový rozměr, neboť směřovaly k reformě vyznávání víry jako takové.

Kutná Hora - Hrádek, arkýř pozdně gotické kaple

Mnich mezi andělem a ďáblem - podle rukopisu Krumlovského sborníku z počátku 15. století

POKLES PRESTÍŽE CÍRKVE

Tradiční schéma rozdělení společnosti na trojí lid akceptovala středověká společnost s vědomím, že každá vrstva má na základě svého postavení nejen nárok na určité výhody, ale také odpovědnost. Svět měl podle obecného mínění řád (latinsky *ordo*) stvořený a řízený Bohem. Tato představa byla základem všech učených úvah týkajících se podoby společnosti.

Podle obecného názoru většiny církevních učenců nemohla křesťanská společnost dosáhnout dokonalosti (neboť pak by na světě pozemském nežili hřešící křesťané, ale andělé). Cílem měla být snaha co nejvíce se tomuto ideálu přiblížit. Odpovědnost za stav víry a boj proti hříchu měly především oba vyšší stavy. Církev odpovídala za sféru duchovní (měla zajistit spasení křesťanů), panovník a rytíři odpovídali za oblast světskou (měli zajišťovat bezpečí země a dodržování práva, tehdejší jazykem „mír a spravedlnost“⁴⁴). Třetí stav (měšťané a venkované) měl díky jejich úsilí v klidu pracovat a zajišťovat obživu všech tří vrstev.

Tohle rozdělení středověká společnost respektovala, ovšem jen do té doby, dokud nedošlo k hospodářské krizi. Jakmile nastaly vleklé potíže, odpovědnost padala v očích lidí (ale především třetího stavu) na první dvě vrstvy, které měly v rámci učení o trojím lidu zajišťovat přízeň boží a klidný chod země.

Katastrof, které v rychlém sledu zasáhly evropskou společnost ve 14. století, bylo příliš a celkově podkopaly důvěru ve schopnosti církve. Lidé nepřestali věřit v boží milost, ale tvrdili, že církev v té podobě, v jaké existovala, není schopna zajistit, aby Bůh svou milost křesťanům věnoval. Svět jako by se v důsledku neschopnosti církve propadal do chaosu.

Prakticky všechny vrstvy společnosti volaly po nápravě. Spektrum názorů na řešení krize bylo nesmírně široké - od učených, zcela abstraktních a nepraktických teologických polemik, přes volání zámožných světských vrstev po radikální faktické reformy až po blouznivecká hnutí, v nichž se sdružovali nevzdělání a senzitivní lidé. Církev objektivně reformu potřebovala, problém však byl, že vládnoucí špičky církve odmítaly jakoukoli změnu, která by oslabila jejich osobní postavení.

Lidé věřili v Boha, ale nevěřili papežovi a římské církvi. Toto přesvědčení posiloval hluboký morální úpadek církve na konci 14. století (od roku 1378 papežské schisma, kdy jeden papež vládl v Římě a druhý v Avignonu). Docházelo nejen k oslabování církevního universalismu, ale také k postupnému přerůstání světské moci nad církevní.

Od konce 14. století rostly nároky věřících na své duchovní pastýře. I prostý lid si začínal tvořit mlhavou představu, jaké povinnosti by měl kněz plnit,

a plnění těchto povinností se dožadoval. Požadavky prostého lidu se opíraly o jednoduchý argument, že platí desátky církvi, a mají tedy nárok na kvalitní duchovní službu. Dříve platila teorie, že kněz zprostředkovává věřícím styk s Bohem, a díky tomu je neomylný a nemůže podléhat kritice laiků. Koncem 14. století se však situace změnila. Lidé začali dělit faráře na dobré a špatné (tedy ty, kteří neplnili svědomitě svou službu). Něco takového bylo dříve nemyslitelné.

Kritika lidu se neobracela jen proti způsobu života kněží. Faráři měli konkubíny a opjeli se, ale to by ještě mnoho věřících tolerovalo. Mnohem hlasitější kritika směřovala proti nekvalitnímu výkonu duchovní správy. Právě ve vypjatých časech černého moru, hladomorů a války požadovali věřící svědomité plnění liturgických povinností, neboť věřili, že právě to je ochráněním od neštěstí a v případě smrti jim zajistí spasení.

V časech černého moru se považovalo za nepřijatelné, aby farář opustil své farníky. Kněz musel chodit zaopatřovat umírající nakažené morem. Z pramenů víme, že většina duchovních tuto službu svědomitě plnila. Ostré kritice pak byli podrobeni ti, kteří se tomuto poslání zpronevěřili, a jak to bývá, právě oni byli dáváni za příklad zkaženosti církve (někteří kněží opustili svou farnost a po dobu epidemie se ukrývali). Nešlo však jen o krizové situace. Věřící se začali kriticky dívat na vše, co jejich duchovní správce dělal. Pokles důvěry věřících v církev se dá vyjádřit i ekonomicky. V roce 1406 je na území pražské arcidiecéze doloženo 74 velkých donací církvi, v roce 1418 už jen 10.

Císař Zikmund - portrét uložený ve vídeňském Hofburgu

KONCIL

Církevní koncil neboli synod je shromáždění nejvyšších církevních představitelů, na kterém se řeší zásadní otázky vyznání víry a správy církve. Svolává ho zpravidla papež a frekvence konání není příliš častá. V 15. století zasedaly jen tři velké koncily. Samotný jejich průběh odráží hlubokou krizi církve v té době, neboť ani jeden z nich nedokázal vyřešit nakupené problémy a právě neschopnost nejvyšších představitelů reformovat církev vedla ve svých důsledcích ke vzniku protestantismu. Z hlediska vztahu papeže ke koncilu se právě v době schismatu vytvořily dvě teorie na to, zda je koncil papežovi nadřazený či nikoli. Papalismus byl názor, že papež stojí nad kon-

cilem a má právo prohlásit jeho jednání za neplatné. Opačný názor (konciliarismus) říkal, že koncil je nejvyšším orgánem církve a má tedy právo papeže sesadit a to, co koncil přijme, musí papež respektovat. V polovině

15. století (po ukončení schismatu) zvítězila teorie papalismu, která platí dosud.

ZNALOST ZÁKLADĚ VÍRY

Přes fakt, že se bohoslužby konaly latinsky, rostla od časů Karla IV. mezi lidem znalost věrouky a náboženských otázek. Růst zájmu o tuto oblast byl mezi laiky zcela nesporný (oblíbenost diskuzí o církevních otázkách se podobala dnešním diskuzím o politice). Významnou roli sehrál český překlad modlitby Credo, která shrnuje základní poučení o křesťanské víře.

Více příležitostí získávat znalosti o podstatě víry měli samozřejmě obyvatelé měst, kteří mohli častěji navštěvovat různá kázání (konaná nejen v chrámech, ale ústy řeholníků žebavých řádů i mimo ně). Ve městech mohli věřící diskutovat a ti vzdělaní, kteří uměli číst, poučovali ostatní o tom, co se z knih dozvěděli a jak si jednotlivé poučky vykládají oni. To samozřejmě vedlo k pádu ideologického monopolu církve. Laické diskuze o víře zákonitě směřovaly ke kritice nešvarů v církvi samotné. Možnost diskutovat ovlivnila vznik kacířských hnutí a sekt, ale také popularizaci učené kritiky, která záhy přerostla univerzitní půdu a stala se středem zájmu široké veřejnosti (významnou roli hrála kazatelská činnost Jana Husa a jeho stoupenců). Možnost seznámit se hlouběji se základy víry byla na venkově mnohem menší. Venkovští faráři byli často poměrně nevzdělaní. Na venkově navíc přezívaly nej rozmanitější pověry, které hraničily s dávným pohanstvím. To ovšem neznamená, že by venkované nediskutovali o víře stejně dychtivě jako obyvatelé měst (ostatně sami občas města navštěvovali a mnohé z polemik slyšeli). Venkovské pojetí křesťanství mělo proto mnohem iracionálnější podobu. Venkované byli náchylnější přiklonit se k různým sektám (to platilo nejen o chiliastickém hnutí, rozšířeném v počátcích husitské revoluce, ale odtud pramenil i pozdější vznik jednoty bratrské).

Návštěva kostela ztrácela pro všechny věřící onu zbožnou mystiku, jakou měla kdysi. Mnozí lidé brali nedělní setkání v kostele jako společenskou událost, při níž si pohovořili se známými, dozvěděli se novinky, mládež využívala mši k flirtování. Před kostelem stávali pouliční prodáváci predlíků a jiných pochutin, někdy se tu cepovalo i pivo. To ovšem neznamená, že by byli lidé duchovně laxní. Zvláště v důsledku morových epidemií a hladomorů toužili, aby zvýšenou zbožností a někdy exaltovanými projevy získali boží přízeň, jenže tuhle potřebu většina z nich okázale latinské bohoslužby neskýtaly.

OČEKÁVÁNÍ APOKALYPSY

Nikdy nebylo Zjevení sv. Jana s výkladem Apokalypsy tak oblíbené jako v době, kdy křesťanskou Evropu sužovaly války, mor a hladomor. Někteří učenci vykládali tyto katastrofy jako boží trest za lidské hříchy a vyzývali k nápravě. Existovaly však i pesimistické vize, které spojovaly stávající katastrofy s neodvratným příchodem Apokalypsy a zánikem křesťanstva. V českých zemích se tato argumentace objevuje už na konci 14. století v díle Matěje z Janova (podle něj byly katastrofy důkazem Kristova úsilí vyhubit hříšníky a napravit církev).

Lícení peklých muk, utrpení v Očisti či podoba Apokalypsy se staly na přelomu 14. a 15. století oblíbeným tématem, které se objevuje v kázání kněží, v polemikách učenců i na malbách, jimiž byly zdobeny interiéry chrámů. Lidé měli stále před očima vizi oné hrozby, jež měla podle představ církve zastrašit ty, kteří by se stavěli proti kléru. Na část společnosti podobné hrozby zpočátku působily, ale podobné kroky se jeví jako dvojsečné. Některé věřící sice zastrašily, ale jiné vedly k sektářství a blouznivectví. Očekávání konce světa se na počátku 15. století stalo typickým pocitem mnoha křesťanů.

Opava - Apokalypsa, nástěnné malby v kapli sv. Kříže, konec 15. století

Zvíkov - fragment postavy Krista, nástěnná malba z poloviny 15. století

VÝKLAD BIBLE

S růstem gramotnosti světských vrstev ztrácela církev monopol na interpretaci Písma svátého, jak se obecně označovala celá bible, ale v užším smyslu se tak chápal jen Nový zákon (neboť byl středobodem křesťanské liturgie). Až do 14. století církev užívala výhradně latinský překlad bible, z něhož sami preláti vybírali vhodné texty, které spolu se svým výkladem předkládali věřícím. Jakmile se však objevily překlady do národních jazyků, začali věřící překvapeně zjišťovat, že v bibli jsou mnohé myšlenky, které církev veřejně nešířila, protože byly v rozporu s tím, jak sama jednala. Jazyk bible navíc umožňoval, aby si lidé v Kristově odkazu hledali podle své potřeby skryté souvislosti či jinotaje, z nichž pak budovali své pojetí víry. To bylo pro církev smrtelně nebezpečné a snažila se tomu všemi možnými prostředky bránit.

V Nizozemsku zakázala už v roce 1369 císařská kancelář laikům užívání Písma svátého v národním jazyce, a tato praxe platila i v českých zemích. Jenže šíření překladů bible nedokázala žádná síla zastavit. Už na počátku 15. století se v českých zemích objevily české překlady vybraných pasáží Nového zákona, které se šířily opisováním a na které se odkazovali husitští kazatelé. Tyto texty byly obecně známy i prostému lidu, a to zvyšovalo zapojení širokých vrstev do diskuzí o reformě.

Bible se stala základem veškerého náboženského dění v době husitské revoluce a stala se také autoritou pro vytváření norem světského života. Tato zásada byla přijata v roce 1418 na svatováclavské synodě husitského kněžstva v Praze. Z hlediska autority (ta byla ve středověku chápána jako nejvyšší věroučný princip) byl důraz okázale položen nikoli na papežství, ale na odkaz apoštolské a prvotní církve. Základem se stalo ctění evangelia a epištol v národním jazyce, aby byly srozumitelné všem věřícím. Toto zásada předznamenala praxi, aby důležité věroučné problémy posuzovaly synody utrakvistického duchovenstva (a nikoli jako dříve univerzita).

Bible se stala symbolem svobody víry. Když přijel v roce 1471 do Prahy nový český král Vladislav II. Jagellonský, mistři pražského vysokého učení mu darovali právě bibli, aby „lid podle vůle boží spravovati uměl“.

Definitivní konec církevního monopolu na výklad víry učinil v celoevropském měřítku vynález knihtisku. Zatímco rukopisně opisované kodexy si mohli pořídit jen ti nejzámožnější, tištěné knihy byly cenově dostupné i středně zámožným vrstvám městského a venkovského obyvatelstva. Není náhoda, že v českém prostředí vyšla první tištěná Bible kutnohorská již v roce 1489.

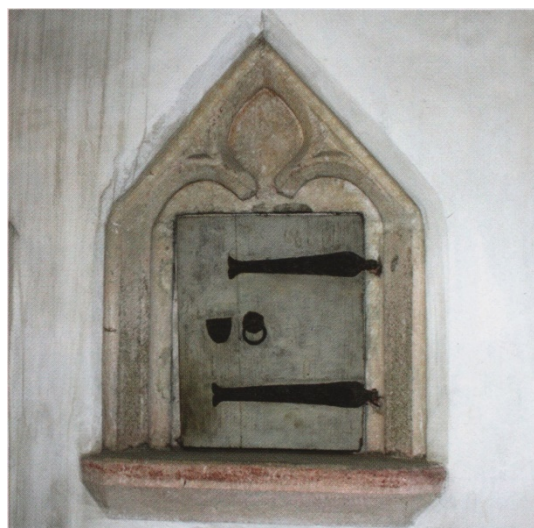
POUTĚ NA HORY

Poutě na hory představovaly první skutečnou aktivizaci lidových vrstev. V roce 1419 byl Václav IV. nucen alespoň částečně ustoupit tlaku svého bratra Zikmunda a vrátil v Praze některé kostely katolické straně. Někteří šlechtici začali na svých panstvích pronásledovat stoupence kalicha a vyhnali radikální kazatele. Dosáhli však pravého opaku - venkov se dále radikalizoval.

Od února 1419 se začaly v jižních a východních Čechách konat masové poutě na hory (obvykle plochá návrší v rovině, jejichž terén umožňoval, aby se kolem shromáždilo co nejvíce lidí). Těmto horám začali poutníci dávat biblická jména (Oreb, Tábor, Beránek aj.). Poutě se konaly většinou o sobotách nebo o nedělích, tedy ve dnech svátečních (i to mělo svůj symbolický význam). Poutí se účastnily obrovské zástupy lidu (odhaduje se, že na těch největších mohlo být až 10 tisíc účastníků).

Psychologický význam podobných masových akcí byl obrovský, neboť shromáždění lidu vždycky probouzelo revoluční nálady (podobně jako později stávký). Na horách kněží vztýcovali stany (podle Starého zákona šlo o symbol boží přítomnosti uprostřed zástupů). Prostota plátných přístřešků vytvářela protiklad k nádheře chrámů.

Na hory putovali lidé ze vzdálenosti mnoha desítek kilometrů. Proští venkované, kteří málokdy překročili hranice svého panství, se najednou dostávali do zcela nového světa, setkávali se s novými lidmi. To mezi nimi vytvářelo pevné pouto solidarity (účastníci se začali oslovovat jako bratři a sestry). Dělili se o chudou stravu a společně zpívali jednohlasé písně (byly skládány speciálně pro tyto účely a obsahovaly základní poučky radikálního husitismu). Kněží, často charismatičtí řečníci, dokázali davům vnutit přesvědčení, že společně jednají ve jménu božím. Proští lidé najednou pocítili sílu, kterou dosud neznali. Začínali chápat, že mohou svůj osud měnit. V podmínkách středověku byla podobná „mobilizace“ lidových mas něčím naprosto výjimečným, a právě v tom se stala husitská revoluce inspirací pozdějším sociálním hnutím.

Jemnice - santuárium v kostele sv. Jakuba

VÝZNAM SLOVA HUSITÉ

Čeští stoupenci kalicha se v první polovině 15. století neoznačovali za husity. Tak je naopak posměšně nazývali Němci (na znamení toho, že jsou následovníky kacíře Jana Husa a tedy i oni jsou kacíři). K označení husita se provokativně přihlásil poprvé až roku 1433 Prokop Holý během diskuze s legáty basilejského koncilu. Čeští kališníci se do té doby označovali jen jako věrní křesťané (tedy ti, kteří věří správným způsobem) nebo věrní Čechové. Teprve později přijali sami Češi označení husité na památku upáleného betlémského kazatele.

SVÁTOST OLTÁŘNÍ

První křesťané přijímali tělo i krev Páně, tuto praxi středověká církev však postupně omezovala a na IV. lateránském koncilu v roce 1215 ji od základu změnila. Laičtí věřící směli přijímat jen podjednou (tělo Páně, hostii - nekvašený chléb), zatímco kněz na znamení své výlučnosti jako zprostředkovatel mezi věřícími a Kristem přijímal podobojí (hostii i víno).

IV. lateránský koncil změnil pohled na podstatu přijímání; to, co bylo původně chápáno jako společná hostina věřících s Kristem, se stalo svátostí oltářní, při níž dochází mystickým způsobem k transsubstanciaci (hostie a víno se mění ve skutečnou součást Kristova těla). Podstata oltářní svátosti byla oblíbeným námětem polemik mystiků a koncem 14. století i kritiků církve. Podle učení středověké církve docházelo při přijímání chleba a krve ve faktickou proměnu v tělo a krev Páně (transsubstanciální dogma). John Viklef přišel s opačným názorem, označovaným jako remanence teorie. Podle ní zůstává hostie po konsekraci knězem svou hmotnou podstatou stále chlebem. Jeho učení bylo okamžitě odsouzeno jako kacířské. V českém prostředí definoval na počátku 15. století Jan Hus teorii konsubstanciace, podle které byly přítomny v hostii po jejím posvěcení obě podstaty, šlo tedy současně o chléb i tělo Páně.

Dnes nám mohou podobné diskuze připadat malicherné, ale pro středověkého člověka měly zásadní význam, neboť přesně vymezovaly přítomnost boží v průběhu bohoslužby a tedy způsob, jakým se věřící spojuje s Kristem.

Rytíř přijímá tělo Páně - podle iluminace z 15. století

PŘIJÍMÁNÍ PODOBOJÍ

Na univerzitní půdě se o laickém přijímání svátosti oltářní „pod obojí způsobou“ (sub utraque) diskutovalo už v létě 1414, aniž učení mistři dospěli k jednoznačnému závěru. Podle svědectví Jana Rokycany měl tehdy Jan Hus říci Jakoubkovi ze Stříbra: „Milý Kubo, nekvap tím, když se bohdá vrátím, chciť toho věrně pomoci!“ Jakoubek ze Stříbra však nepočkal na Husův návrat z Kostnice a laické přijímání z kalicha zavedl už na podzim roku 1414. Teprve po svém uvěznění v Kostnici vyjádřil Jan Hus souhlas s přijímáním podobojí, ale zdá se, že bez valného nadšení.

Stoupenci reformy církevních poměrů nebyli zpočátku jednotní, ale rychle překonali neshody a přijali kalich jako zjevný symbol. Tím ještě více prohloubili rozkol s kostnickým koncillem. Ten v reakci na pražské události

13. června 1415 laikům výslovně zakázal přijímat podobojí způsobou.

Tím koncil ovšem paradoxně upevnil popularitu kalicha v českých zemích, neboť lidé toužili demonstrativně vyjádřit nedůvěru stávající církvi a současně se přihlásit k odkazu Jana Husa.

Na svatováclavské synodě husitského kněžstva v Praze roku 1418 zvítězil názor Jakoubka ze Stříbra, že z kalicha mají přijímat i děti (a dokonce i nemluvňata), i když nemohou smysl aktu chápat. Toto radikální pojetí bylo logickým důsledkem názoru, že přijímání podobojí potvrzuje platnost křtu a ruší důsledky dědičného hříchu, z něhož se každý zrodí. Pojetí Jakoubka ze Stříbra odpovídalo všeobecně rozšířené lidové praxi radikálních stoupenců husitství.

Kalich se stal z hlediska víry středobodem husitství a byl symbolem, který přes nejrůznější názorové rozdíly sjednotil všechny, kteří se hlásili k reformě církve a prohlašovali se za stoupence Jana Husa. Podle kalichu začali označovat svůj duchovní proud jako kališnictví. Prakticky celý náboženský zápas až do konce 15. století se v českých zemích vedl o právo přijímat podobojí.

Kutná Hora – Kristus s kalichem a hostií na svorníku klenby chrámu sv. Barbory

Jemnice – náhrobek kališníka v kostele sv. Vity z konce 15. století

ORNÁTY

Návrat k prvotní Kristově církvi byl v představách radikálních stoupenců husitství spojen s odstraněním veškeré okázalosti při bohoslužebných úkonech. Symbolem nákladné zbytečnosti se staly ornáty, tedy liturgický oděv kněží. Táborité ornáty zásadně odmítali a pokud se jim dostaly do rukou, ničili je. Totéž požadovali po svých spojencích v Praze. Zde však narazili, protože umírněnější křídlo, duchovně inspirované univerzitními mistry, nechťelo připustit, aby se zcela eliminovalo výlučné postavení učných a vysvěcených duchovních. Boj o ornáty byl v podstatě bojem o to, zda bude mít duchovní služba jistý řád a pravidla, nebo bude zcela pauperizována a rozloží se v bezbřehé anarchii. Polemika o ornáty pak zaměstnávala husitské kněze obou stran řadu let. Odpor k ornátům zachovala tábořská strana až do zániku tábořské církve.

Přesto se ornáty v 15. století nejen používaly, ale vznikaly i nové (především v městech ovládaných katolíky). Ornáty bývaly nádherně vyšívány. V první polovině 15. století převládala tradiční figurální výšivka (kasulový kříž z Třeboně) a stejnou technikou byly zhotoveny i některé kasule na konci 15. století (štíť s Adorací na broumovské kasuli, kasulový kříž s Kalvárií z Domažlic). Mladší výšivky však již postrádají původní preciznost a mistrovství kompozice, motivy se opakují a působí spíše naivně než umělecky. Koncem 15. století se ve výzdobě některých kasulí uplatnila nová a náročná technika reliéfní výšivky. Inspirací se stávaly církevní plastiky a podobná díla jsou skutečnými mistrovskými kusy (kasule s Pannou Marií a kasule se sv. Václavem ze svatopetrského chrámu v Brně).

PRAŽSKÉ ARTIKULY

Trí ze čtyř pozdějších pražských artikulů byly formulovány už roku 1418 v Praze na svatováclavské synodě husitských kněží (chyběl článek o trestání smrtelných hříchů). Tytéž požadavky se objevují v dokumentu, který předložila zemská obec králi Zikmundovi Lucemburskému jako podmínku jeho

Horní Stropnice - sv. Mikuláš a rožmberská růže, nástěnná malba v kostele sv. Mikuláše, po roce 1486

Švihov - papež a svěťce, konec 15. století

přijetí na český trůn v září 1419. K definitivnímu formulování husitského programu došlo v roce 1420. Na společných poradách představitelů husitského hnutí byly zformulovány proslulé čtyři artikuly pražské. Redakce byla na základě starších dokumentů dokončena počátkem června 1420 za ideového vedení Jakoubka ze Stříbra.

V dalších letech se sice znění artikulů několikrát v dílčích formulacích změnilo, ale podstata zůstala stejná. Také pořadí se změnilo (v tom původním byl na prvním místě požadavek svobody božího slova). Už na počátku léta roku 1420 husité artikuly rozmnožovali opisováním a pamflety šířili mezi křižáky a záhy i v zahraničí.

ČTYŘI ARTIKULY PRAŽSKÉ

1. přijímání svátosti podobojí způsobou, totiž vína a chleba (laický kalich)
2. stavení a potírání smrtelných hříchů
3. svobodné kázání slova božího
4. zákaz světského panování kněží

KONEC SVĚTSKÉHO PANOVÁNÍ KNĚŽÍ

Zákaz světského panování církve (později změněno na zákaz světského panování kněží) odrážel původní Viklefovův a Husův kritiku nešvarů v církvi. Idea sekularizace církevních statků se ve středověké Evropě ozývala častěji již dříve. Podle tohoto ustanovení nesměli kněží vůbec zasahovat do politiky. Sama husitská praxe však tento článek porušovala.

Davy vzhlížely k husitským kazatelům, neboť mnozí byli vynikající řečníci a charismatičtí vůdci. Prostý lid v nich viděl pokračování biblických proroků a oddaně je následoval. Husitští kazatelé měli nejen velkou duchovní, ale také politickou moc. Tu ještě podpořila myšlenka boje za boží pravdu, přičemž boží zákon byl prohlášen za nadřazený církevnímu i světskému právu. Těmi, kteří boží zákony formulovali a vykládali, byli právě husitští kazatelé. Růst teokracie zvyšoval napětí mezi světskou částí utrakvistického tábora a husitskými duchovními. Právě tato okolnost představovala největší překážku v domluvě obou hlavních proudů husitské revoluce.

Kasule - s Pannou Marií, sv. Václavem a dvěma erby, moravská práce, 1487

KATOLÍCI V HUSITSKÉ REVOLUCI

Husitská revoluce v českých zemích prakticky zlikvidovala dosavadní administrativní strukturu katolické církve. Majetek zabavili rukou společnou a nerozdílnou stoupenci kalicha i katolíci, kteří brali majetek církve „do ochrany“.

Část kněží uprchla, další byli pobiti a mnoho konvertovalo ke kalichu. Někteří ovšem jen naoko, aby si zachránili život. Při první příležitosti uprchli a pak požádali nadřízené církevní orgány o absoli, tedy odpuštění, které rušilo jejich vynucenou konverzi. Uprchlí duchovní žili velice nuzně. Kromě permanentního strachu je sužovala hmotná bída, i když se s nimi místní preláti dělili o své příjmy (ale i ty ztenčily husitské zabor). Církev byla nucena naučit se žít levněji.

Ještě hůře dopadli řeholníci a jeptišky, neboť husitští ideologové zcela odmítali ideu řeholního života a existenci klášterů. Kromě propagandistických výpadů o lenošivém a hříšném životě mnichů a jeptišek měla nechuť husitů vůči klášterům teologické zdůvodnění. Kristus podle evangelia uložil svým učedníkům, aby kazali lidu a křtili je. To řeholníci, uzavření ve své klauzuru, nedělali. Kláštery byly tedy podle husitů zbytečné a nezbytné, než je vyvrátit. Na tomto stanovisku se shodly všechny proudy husitského hnutí, jen míra násilí byla různá.

Umírněnější husité řeholníky obvykle jen vyhnali (zacházeli s nimi slušně, zvláště s jeptíškami) a budovy klášterů často využívali k praktickým účelům. V Praze přečkal revoluci benediktinský klášter v Emauzích, jehož opat souhlasil s podáváním podobojí způsobou. Pražské řeholnice si mohly vybrat - buď odejdou do vyhnanství, nebo mohou žít v klášteře dominikánek u sv. Anny (společně bez rozdílu řehole), ovšem pod podmínkou, že budou přijímat z kalicha. Ne všechny však tuto možnost využily, některé odložily řeholní hábit a vdály se.

Radikální stoupenci husitství jednali mnohem nesmířetelněji než Pražané. Většinou se pokoušeli řeholníky obrátit na kališnickou víru, a pokud to odmítli, kruté je mučili a popravovali. Někdy jim nedali ani tuto šanci a rovnou je utopili nebo upálili. Kláštery drancovali a ničili. Během husitské revoluce bylo v českých zemích (v Čechách i na Moravě) srovnáno se zemí 170 klášterů, což byly tři čtvrtiny všech tehdejších klášterů.

Poslední ránou české katolické církvi byla rezignace pražského arcibiskupa Konráda z Vechty, který v bezvýhodné situaci v roce 1421 písemně stvrdil

platnost umírněné verze čtyř pražských artikulů a konvertoval k husitství. To bylo z hlediska husitského zápasu o legitimitu v očích ostatního křesťanského světa velké vítězství. Konrád z Vechty svůj postoj dokonce písemně zdůvodnil císaři Zikmundovi a vyzval české katolické pány, aby ho následovali.

Podle kanonického práva se činem Konráda z Vechty stolec pražského metropolity uprázdnil a katolická církev ztratila v českých zemích hlavu arcidiecéze. Správcem arcibiskupství byl zvolen olomoucký biskup Jan Železný, který ovšem nevykonával úřad osobně, ale svěřil ho dvěma generálním vikářům. Ti až do konce husitské revoluce sídlili v Žitavě.

Oba generální vikáři se však chovali tak, jako by se z církevního hlediska nezměnilo vůbec nic. Neuznávali husitskou církev a pečlivě vedli administrativní chod celé pražské arcidiecéze, i když se jejich rozhodnutí dala realizovat jen v oblastech ovládaných katolíky (Žitavsko a část severních a západních Čech). Pokud zemřel farář, jmenovali nového spolehlivého duchovního, aniž měl naději ujmout se benefícia na území ovládaném kališníky. Přesto vedli svědomitě soupisy farářů pražského arcibiskupství. Světu tak dávali najevo, že husitské změny považují za nelegitimní.

„Já, abych pravdu řekla, kdybych nebyla zaměstnána válkami s Angličany, věru bych již dávno byla přišla na vás. Ale opravdu, nedozvím-li se, že jste se napravili, nechám asi Angličany a vytrhnu proti vám, abych, nemohu-li jinak, mečem vyhladila tu vaši hloupost a tvrdošíjnou pověru a zbavila vás buď kacífství, nebo života. Chcete-li se však raději vrátit ke katolické víře a dávnému světlu, vyšlete ke mně posly a povím jim, co máte dělat“

(Výhružný dopis Johanky z Arku českým husitům z roku 1430)

HUSITSKÝ KNĚZ

Význam husitských kněží byl pro vznik a průběh revoluce naprosto klíčový. S jistou mírou nadsázky, ale jinak celkem přesně, hodnotil situaci císař Zikmund, když v lednu 1419 prohlásil, že stačí utopit husitské kněze a ostatní lid se dá bez obtíží napravit a zvládnout.

Až na výjimky pocházela většina husitských kazatelů z řad katolických kněží, zprávy máme také o tom, že se mezi kazateli objevili i uprchlí mniši (např. Prokop Holý). Motivace, proč přešli k husitství, byla různá. Podle toho se každý z nich choval. Byli mezi nimi upřímně věřící, kteří chtěli spasit svět, jiní byli ctizádostiví demagogové, jako třeba Jan Želivský, další zvanilové, kteří se chtěli předvádět, jiní se stali husity z ekonomických důvodů, protože neměli jiný způsob, jak se uživit. Mezi husitskými knězi byli lidé nesmírně vzdělaní i lidé, kteří byli zcela bez duchovní praxe a hlubších znalostí teologie. Byli tu lidé poctiví i nepoctiví, laskaví i krutí.

Právě proto, že se jejich řady rekrutovaly z duchovních, které do čela společnosti vynesla revoluce, neexistovala norma, jaké kvality by měl husitský kněz mít. Každý hlásal něco jiného, a proto byla domluva mezi nimi nesmírně složitá. Většina z nich byla posilována vědomím, že hlásají boží pravdu, kterou chápali jako to, co prohlašují a dělají oni sami. Většina stála neústupně na svém a odmítala poslouchat druhé. Zvláště v počátcích husitství existovala v oblasti duchovní naprostá ideová anarchie. Proto se snažili husitští vůdci vtisknout chování kněží určitý řád. Požadavky na kněze se objevují jak v jednání svatováclavského synodu, tak i ve vojenském řádu Jana Žižky, stejně jako v pozdějších disputacích mezi pražskými a tábořskými duchovními.

Husitští kněží neměli z hlediska příjmů výlučné postavení jako katoličtí preláti. Většina z nich žila stejně chudě jako členové jejich obce. Neměli ani privilegia nedotknutelných osob. V srpnu 1423 došlo k prvnímu vojenskému

Cheb - Madona a fragmenty nástěnných maleb v kostele sv. Bartoloměje, 15. století

Blatná - Očistec, konec 15. století

Blatná - přijímání z kalicha, konec 15. století

konfliktu uvnitř husitského tábora. Jan Žižka obsadil Hradec Králové, odkud vyhnal dosavadního spojence Divise Bořka z Miletínka. Před městskými hradbami došlo k první skutečné bratrovražedné bitvě, k boji „archy s archou“, jak se psalo v kronikách. V cele obou vojsk kráčel kněz, který nesl svátost oltární ve schránce upevněné na dlouhé tyči. Jan Žižka po svém vítězství osobně zabil kněze, který nesl archu v cele jeho protivníků.

Husitští kněží úzkostlivě dodržovali celibát (na rozdíl od pozdějších evangelických předpisů ho husité nezrušili). Známy je výrok z jednání na basilejském koncilu, kde jeden z katolických teologů připomněl výrok císaře Konstantina, že kdyby přistihl kněze při souloži, přikryl by jej z úcty k jeho kněžství pláštěm. K tomu husitský kazatel suše poznamenal, že v Čechách by mu lid „spíše usekl úd.“ Husitští kněží byli vůči hříchům naprosto nesmiřitelní (ostatně byl to jeden z článků artikulů požadujících trestání smrtelných hříchů).

HUSITSKÉ CÍRKVE

Už v letech 1420 a 1421 došlo k faktickému rozkolu husitských stran nejen v mocenských, ale také v církevních záležitostech. O svou autoritu přišlo pražské vysoké učení (do revoluce arbitr ve věcech duchovních). Sjedení postojů nepřinesla ani svatováclavská synoda, která ustavila „obec věřících“⁴⁴, složenou z pražských husitských mistrů a kněží. Ti měli posuzovat věroučné a liturgické změny a nahradit tak autoritu univerzity.

Táborité však byli s umírněnými postoji pražského orgánu nespokojeni, a proto v září 1420 založili vlastní církevní organizaci. Na jejím prvním shromáždění byl do cela ustanoven Mikuláš z Pelhřimova, který sídlil v Písku (význam tohoto města byl v husitské revoluci reálně srovnatelný s Táborem).

V cele táboreské církve stál až do roku 1452, kdy Jiří z Poděbrad vojensky obsadil Tábor a tamní církevní organizace zanikla (Mikuláš z Pelhřimova a několik dalších kněží dožili ve vězení).

V cele pražských husitů stál od roku 1427 Jan Rokycana, který se obratnými kroky stal respektovanou hlavou utrakvistické církve a v tomto postavení se udržel až do doby vlády Jiřího z Poděbrad.

CHILIASMUS

Středověké sekty měly svou podstatou blízko k hnutí dnešních aktivistických skupin; nerespektovaly autority a útočily na dílčí prvky systému, aniž by dokázaly reformovat základní příčinu. Většina středověkých náboženských

sekt se snažila napravit víru křesťanů pouhou změnou konání bohoslužby a čistotou vlastního života, prosazovanou často militantními způsoby.

Již v letech 1414 až 1416 byla v okolí Sezimova Ústí doložena praxe, že se laici ujímali kázání, a dokonce vykonávali svátostní úkony (křtili a podávali tělo a krev Páně). Pro učené husitské mistry byla nepřijatelná pauperizace víry, neboť radikálové pohrdali veškerým vzděláním a jejich kroky vedly k úplné destrukci dosavadních církevních struktur. Učení kritici nechťeli církev zlikvidovat, chtěli ji jen napravit, zatímco radikální husité požadovali likvidaci církve jako instituce. Pražští kněží proto opakovaně vytýkali radi-

kálním venkovským kazatelům, že zjednodušenými výklady bible zasévají do mysli prostých venkovanů zmatek, který nepovede k dobrým koncům (podobný problém, nazývaný sociální demagogie, řeší politika i dnes). Je příznačné, že jeden z nejznámějších sektářských kazatelů té doby se nazýval Petr řečený Kániš (tedy „Mluvka“⁴⁴ nebo ještě přesněji „Žvanil“⁴⁴). Proto se ve čtyřech artikulech pražských uvádělo v článku požadujícím svobodné kázání slova božího, že boží slovo mohou hlásat toliko kněží (tedy ti, které husité vysvětili), což byl přímý útok proti laickým kazatelům a venkovským prorokům. Populárním se mezi sektami stalo učení o blížícím se konci starých věků a nástupu tisícileté Kristovy říše. Toto učení se označovalo jako chiliasmus z řeckého chilioi, tj. tisíc (latinské synonymum chiliasmu je millenarismus). Podstatou bylo očekávání příchodu nové Kristovy říše, která bude trvat tisíc roků a po ní budou lidské dějiny skončeny a věrní dojdou spasení. Jde o prastaré učení odvozené z vize Apokalypsy.

Formálním základem sporu mezi táboorskou většinou a sektářskými kazateli se stalo nakládání se svátostmi oltárními. Sektáři je odmítali a tvrdili, že kněz má právo eucharisticky posvětit jakoukoliv stravu, proto není třeba přijímat oltární svátosti, stačí posvětit jídlo na stole. Tento výklad zněl samozřejmě rigorózně věřícím kališníkům jako kacířství.

Nejvýznamnější mluvčí chiliastů Martin Húska byl v lednu 1421 vsazen do vězení. Odmítl své učení o svátostech oltárních odvolat a byl popraven. Ostatní stoupence bludné vize vyzvali táborští k odchodu. Někteří se vrátili na své statky (většinou na panství Oldřicha z Rožmberka, který jejich příchod jen uvítal). Asi 300 lidí se usadilo pod hradem Příběnice. Pokud by sektáři „zmoudřeli“⁴⁴, směli se vrátit, neboť táborští kněží dávali přednost převýchově zbloudilých bratrů. Jednota oddělené komunity nevydržela dlouho. Část sektářů opustila příběnické podhradí a pod vedením Petra Kániše se usadila poblíž Tábora. Hrozící komplikace rázně vyřešil Jan Žižka (potřeboval mít krytá záda před chystaným tažením do východních Čech). V dubnu 1421 většinu členů Kánišovy skupiny zajal, a když se odmítli vzdát sektářství, nechal je před tábořskými hradbami upálit.

SOUDCE CHEBSKÝ

Na začátku roku 1431 obnovil nový papež Evžen IV. klatbu proti husitům a v dubnu pověřil kardinála Caesariniho, aby zorganizoval křížové tažení. Záhy se ovšem ukázalo, že diplomatická snaha císaře Zikmunda byla realističtější než bojovný papežův postoj. Pátá křížová výprava dopadla fiaskem,

když křižáky, soustředěné u západočeských Domažlic, rozpráší hlas husitského bojového chorálu. Důsledkem ostudy křižáků u Domažlic bylo zahájení mírových rozhovorů s husity.

V září 1431 přijal basilejský koncil historické usnesení, že pozve husitskou delegaci na disputaci. Z hlediska církve to byla přelomová událost, protože církev poprvé uznala, že je možné o dogmatech jednat s lidmi, které sama označila jako kacíře. List s rozhodnutím koncilu však do Prahy dorazil se zpožděním (chebský posel byl po cestě přepaden a oloupen). Když v listopadu 1431 Jan Rokycana jeho znění přečetl v Praze, davu lidí slzely dojetím.

V květnu 1432 se v Chebu sešla delegace koncilu a husitů. Na jednání byly podmínky dohodnuty. Za husitské vítězství se dal považovat sedmý bod (do historie vstoupil jako tzv. Soudce chebský), podle něhož měla o čtyřech artikulech pražských rozhodnout dosavadní praxe mezi věřícími, jak ji stanovil „boží zákon, praxe Kristova, apoštolská a prvotní církev spolu s koncily a učiteli“⁴⁶ (a nikoli tedy stanovisko neomylného papeže).

BASILEJSKÁ KOMPAKTÁTA

Počátkem ledna 1433 se husitská delegace objevila v Basileji. Příjezd nepremozitelných válečníků byl místní senzací. Koncil husitské teology vyslechl, ale k dohodě nedošlo. Přesto husité slavili disputaci jako svůj úspěch. V očích křesťanského světa to byla opravdu výjimečná událost.

Husitští teologové pochopili, že čtyři artikuly pražské nepřijme církev jako závazné pro celé křesťanstvo (jak původně husité požadovali). Koncil byl nakloněn přijmout tři artikuly (stejně jako císař Zikmund na začátku husitských válek), odmítal však laické přijímání z kalicha. Jenže to byl základ husitské bohoslužby.

V jednání existovala ještě jedna nepřijemná okolnost, o níž však husité neměli ani tušení. Papež Evžen IV. totiž nikdy nedal souhlas k jednání basilejského koncilu a ten zasedal z hlediska kanonického práva protiprávně. Koncil však odmítal omezení svých kompetencí přijmout, neboť se považoval za nadřazený papeži, a tak také vůči husitům vystupoval. Právě tahle okolnost však přinesla v budoucnosti českým utrakvistům nesmírné potíže, protože se ukázalo, že koncil přecenil svůj vliv.

V červnu 1433 se na Starém Městě pražském sešel sněm všech husitských představitelů, který projednal a schválil postup delegace v Basileji (politický formalismus znal již středověk). Země byla v té době v katastrofálním hospodářském stavu. Husitský tábor byl rozdělen na umírněnou stranu, která byla

Zvíkov – Panna Marie a Očistec, 2. polovina 15. století

realisticky ochotná přijmout okleštěné znění čtyř pražských artikulů a uzavřít mír, a radikály, kteří chtěli pokračovat ve válce za každou cenu, bez ohledu na oběti na životech. Boj o kompaktáta se stal zápasem o mír ve střední Evropě.

V březnu 1434 se pražská strana rozhodla (ve shodě s všeobecným míněním většiny obyvatel země) skoncovat s domácí válkou (a zlikvidovat tedy kořistnický způsob obživy táborskosirotčích polních svazů). Výsledkem byla porážka polních vojsk u Lipan. Tím skončila éra radikálního husitismu a otevřela se cesta k přijetí basilejských kompaktát.

Posledním aktem bylo jednání na jaře a v létě 1436 v Jihlavě s císařem Zikmundem. Kompaktáta byla přijata a veřejně vyhlášena. Koncil vyzval

všechny křesťanské panovníky, aby s Čechami a Moravou udržovali mír. Kališnická (utrakvistická) církev byla první protestantská reformní církev v dějinách křesťanství, kterou katolická strana uznala, i když formálně byl kališnický směr autonomní organizací v rámci katolické církve. Císař Zikmund v rozporu s přáním koncilu uznal Jana Rokycanu pražským arcibiskupem a potvrdil zámory církevní půdy, což znamenalo obrovské oslabení hospodářské moci katolické církve v Čechách a na Moravě. Kališnictví získalo fakticky autonomní postavení a začalo se profilovat jako zemská (utrakvistická) církev. Problémem kompaktát byla nejednoznačnost formulací a také to, zda jsou legitimní, pokud je schválil koncil a císař, ale nikoli papež.

Doupov – Snímání z kříže ze zbořeného kostela sv. Wolfganga, 15. století

Husitští bojovníci – kachel, 15. století

VÍRA PO HUSITSKÉ REVOLUCI

Striktně ideologické pojetí kališnické víry bylo po roce 1440 nahrazeno pragmatickým přístupem, který nadřazoval zemské zájmy náboženským dogmatům. Pojem „boží zákon“ byl v politickém životě nahrazen novou koncepcí, která vycházela z pojmu „obecné dobro“ či „obecné dobré“ (bonum commune).

Soužití katolíků a utrakvistů bylo ovšem tolerancí z nutnosti. Kompaktáta zrovnoprávnila laické přijímání z kalicha se zdůvodněním, že v přijímání podjednou i podobojí je přítomen celý Kristus. I když jde formálně o detail, právě v psychologii lidí hrála tahle věc zásadní roli. Ani jedna ze skupin nedokázala prosadit své pojetí víry a stoupenci jednoho pojetí opovrhovali stoupenci pojetí opačného. Shoda byla stejně nemožná jako v moderní době spolupráce politické levice s pravici.

KATOLÍCI PO HUSITSKÉ REVOLUCI

Generální vikáři se na Pražský hrad vrátili se zdecimovaným zbytkem kléru po schválení basilejských kompaktát. Nikdo nemohl tušit, že provizorium (arcidiecéze neměla v cele arcibiskupa) bude trvat až do poloviny 16. století. Po roce 1440 začala v některých oblastech částečná obnova katolické církevní správy. V roce 1453 (v souvislosti s příchodem katolického dvora Ladislava Pohrobka) se vrátila do Prahy svatovítská kapitula, i když ětala jen několik desítek osob. Jenže kapitula i administrátor pražského arcibiskupství museli v roce 1467 Prahu opustit v důsledku nové domácí války a přesídlili do Plzně.

Česká arcidiecéze celkově nesmírně zchudla (o klášterech ani nemluvě), protože ze zabaveného majetku obdržela zpět jen zlomek (odhaduje se, že církev přišla o 90 % pozemkového majetku, vesnic a panství). Zpočátku se katolická strana potýkala s nedostatkem duchovních. V oblastech, kde žilo německé obyvatelstvo, tak velký problém nebyl, ale tam, kde žili Češi, musela církevní správa obsazovat některé fary kněžími ze sousedního Polska, neboť se dorozuměli s českými věřícími (stejná situace nastala u nás po pádu komunismu).

Zakládání nových klášterů nepřicházelo v úvahu. Výjimkou byla fundace augustiniánské kanonie v Borovanech (na rožmberském panství) v roce 1455. Do některých klášterů se vraceli vyhnaní katoličtí řeholníci. Observanti ve svých kostelech v Praze a Plzni umístili na oltáře obrazy s utrakvistickým motivem kalicha, ale lid si tím nenaklonili. Prahu museli opustit na jaře 1468. Zamkli vrata kláštera a klíč osobně předali Jiřímu z Poděbrad, aby jejich klášter chránil.

Postavení české katolické církve se zlepšilo až za vlády Vladislava II. Jagellonského. Přesto byl až do konce 15. století její vliv malý (a to i v oblastech, kde žilo obyvatelstvo vyznávající katolickou víru). O něco silnější vliv získala na Moravě (díky tomu, že zde bez přerušení kontinuity působilo olomoucké biskupství).

KALIŠNÍCI PO HUSITSKÉ REVOLUCI

Základním problémem utrakvistického tábora byla obava o další osud kalicha. Do znění kompaktát se totiž nepodařila prosadit zásada závaznosti kalicha pro všechny obyvatele Českého království, jak to požadovali stoupenci tábořského a sirotčího hnutí. Teoreticky směli vyznávat kalich jen ti, kteří ho přijali v době před uzavřením kompaktát. Koncil přijal výklad, že podávání kalicha není ke spasení nezbytné a stoupenci utrakvismu ho dosáhnou i tehdy, pokud se vrátí k přijímání podjednou. To vyvolávalo nebezpečí, že se v dalších

generacích bude snižovat počet stoupenců kalicha. Proto utrakvističtí kněží odmítali výklad koncilu a dál podávali kalich i dětem.

Problém byl však širší. Utrakvistická církev de iure neexistovala, protože byla součástí římskokatolické církve. Podle kanonického práva podléhali utrakvisté papežovi a koncilům. Tomu odpovídal postoj basilejského koncilu, který kompaktáta považoval za diplomatický ústupek. Bylo zřejmé, že za určité situace může církev kompaktáta zase zrušit (jak se po roce 1462 ústy papeže skutečně stalo).

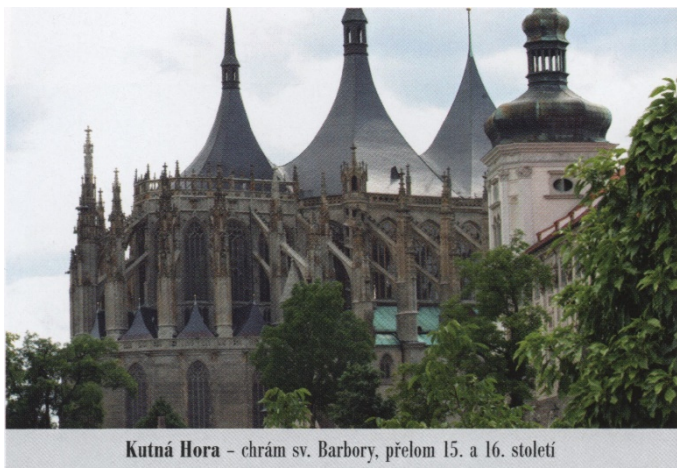
Aby se čeští utrakvisté tomuto nebezpečí vyhnuli, museli by založit samostatnou církev a dosáhnout jejího mezinárodního uznání. K něčemu podobnému se však neodhodlali a objektivně řečeno, stejně by neměli naději legitimizovat svou církev.

Dokud byl utrakvismus odnoží katolické církve a řídil se kanonickými předpisy, nesměl Jan Rokycana oficiálně světit nové kališnické kněze (neboť ho neuznal papež). To byl obrovský technický problém. Aby utrakvisté získávali nové legitimně vysvěcené kněze, posílali adepty tajně do ciziny (především do Itálie, ale i do německých zemí a Polska). Tam získávali pokoutně svěcení za úplatu od jiných katolických biskupů. Těhle praktice však katolická církev začala tvrdě celit. Další možností bylo získávání utrakvistických kněží v sousedním Polsku.

Kališnické fórum (svatovařinecké) v roce 1478 reorganizovalo konzistoř podobojí, z níž vytvořilo vrcholný orgán utrakvistické církve. Skládal se ze čtyř laiků a osmi kněží a v cele stanul Václav Koranda mladší. Sídli v Karlově koleji na Starém městě pražském (tzv. dolní konzistoř), zatímco správa katolické církve sídlila na Pražském hradě (tzv. horní konzistoř). Utrakvistický tábor se definitivně rozdělil na dvě skupiny. Radikální utrakvisté usilovali o udržení kompaktát ve znění, jak je od husitské revoluce

Švihov - plastiky Otců v hradní kapli, konec 15. století

Kutná Hora – chrám sv. Barbory, přelom 15. a 16. století

vykládali kališníční kazatelé. Tábor umírněných utrakvistů se spokojil s okleštěným zněním kompaktát a začal spolupracovat s katolickým táborem v naivní důvěře, že papež kompaktáta uzná.

KUTNOHORSKÝ NÁBOŽENSKÝ MÍR

Za vlády Jagellonců začali upevňovat své pozice katolíci. K prvnímu střetnutí došlo na svátek Božího těla (1. června) v roce 1480. V úzké staroměstské ulici stanula proti sobě dvě procese, jedno katolické a druhé utrakvistické, a ani jedno nechtělo uvolnit průchod druhému. V katolickém průvodu kráčel sám král Vladislav II. Jagellonský se svými dvořany a jeden z nich napadl utrakvistického kněze Olbrama. O týden později se sešlo protestní shromáždění utrakvistů, na němž zazněla píseň „Věrní křesťané, silně doufejte“⁴⁴, kterou král již dříve zakázal. Ihned poté zahájil král podporovaný katolickým panstvem represe proti radikálním utrakvistům. Záhy však musel od ostrého kurzu ustoupit.

V roce 1483 došlo v Praze ke krvavému převratu, kdy se vlády nad celým městem zmocnili radikální utrakvisté. V roce 1485 byl pak uzavřen kutnohorský náboženský mír, který potvrdil stav dosažený mezi kališníky a katolíky. Tato dohoda zajistila celkem stabilní náboženskou situaci až do konce 15. století. Nej důležitější přijatou zásadou byl princip, že nejen příslušníci zemských stavů (vyšší a nižší šlechta a měšťané), ale i poddaní mají svobodu vyznání (dohoda se ovšem netýkala stoupenců jednoty bratrské). Kutnohorský náboženský mír a jím přijatý princip úplné svobody vyznání znamenal mezník v dějinách evropského křesťanství, neboť úmluvy šly dále než pozdější náboženský mír s protestanty v německých zemích.

JEDNOTA BRATRSKÁ

Po pádu táborské církve působily v českých zemích rozmanité sekty, které považovaly kompaktáta za nedůstojný kompromis. Nešlo ovšem o bojovné radikály, ale o věřící, kteří v duchu Nového zákona odmítali násilí, majetek a toužili po duchovní čistotě, která vede ke spasení. Sdružovali se do nevelkých skupin kolem charismatických kněží nebo laiků a většinou se izolovali od okolního světa. Přijímali z kalicha a formálně svou legitimitu odvozovali od příslušnosti k utrakvistům. V dobovém jazyce se podobné skupiny nazývaly stránky (ve smyslu menšinové skupiny). Doložena je jich celá řada (klatovská skupina kolem Martina Lupáce, jihočeskí chelčičtí bratři, obec nábožných vilémovských, košátská rota).

Nejvýznamnějším se stal pražský kruh vzdělaného bratra Řehoře zvaného Krejčí (původně byl správcem kláštera Na Slovanech). Na Rokycanův zásah (podle bratrské tradice byl Řehoř synem jeho sestry) získala sekta na jaře

1458 souhlas, aby se usadila ve vsi Kunvald nedaleko Žamberka na panství Jiřího z Poděbrad. Členové skupiny se nazývali bratři a sestry a sdružení začali označovat jako jednota (v tehdejší jazyce bylo chápáno nejen jako náboženské sdružení, ale také osamocení). Bohoslužby konali pod střechami prostých chalup.

V březnu 1461 Jiří z Poděbrad (v duchu své korunovační přísahy, že bude pronásledovat kacíře) dal zatknout účastníky pražského setkání stoupenců bratří s univerzitními studenty. Všichni byli uvězněni a mučeni. Po zásahu Jana Bokycany byli propuštěni včetně kněze Řehoře. Záhy poté přijali stoupenci bratrství zásadu vzdát se co nejvíce hříšnému světu a vyznávat své ideály v ústraní.

V roce 1464 v reakci na persekuci přijali bratři reguli nazvanou „Svolení o zřízení a řádech na horách rychnovských“⁴⁴. V ní se zavázali ke ctnostnému životu a podrobení se trestům, pokud reguli poruší. Poprvé se zde objevuje termín „sbor“⁴⁴ ve významu náboženského shromáždění, v bratrské církvi později chápáný jako správní obvod a také místo konání bratrských bohoslužeb. Objevuje se tu rovněž pozdější hlavní zásada bratrské církve - poslušnost vůči vrchnosti a mírumilovnost vůči ostatním lidem.

Problém měla jednota se svěcením svých kněží. Vyřešila ho radikálně a po svém. Na shromáždění ve Lhotce u Rychnova v roce 1467 zvolili účastníci ze dvanácti ctnostných mužů tři, které ustanovili svými knězi (tím zpřetrhali církví deklarovanou kontinuitu kněží s Kristem a jeho apoštoly, předávanou posvěcením z rukou jiného posvěceného preláta). Později se zřejmě zalekli radikálního kroku a pro jednoho ze zvolených kněží získali svěcení z rukou biskupa v zahraničí.

Centrum jednoty bratrské bylo v podhůří Orlických hor, ale rozptýlené komunity existovaly po celých Čechách a Moravě (do nich postupně vstoupili členové jiných sekt). Ostatní obyvatelé země (i utrakvisté) považovali členy jednoty za povýšené a ješitné. Sami bratři však chápali svůj stav jako vyvolenost a boží přízeň.

V roce 1474 bratr Řehoř zemřel. V té době čítal počet členů všech českých a moravských sborů asi 2 tisíce osob. V cele jednoty stál biskup Matěj z Kunvaldu (působil v Rychnově nad Kněžnou). O všech důležitých záležitostech se radil s tzv. úzkou radou, složenou z kněží i laiků (zvaní starší). Jako širší rada se označoval sněm všech bratrů a sester.

Koncem 15. století začaly některé sbory působit pod ochranou urozených příznivců i ve městech (Mladá Boleslav, Brandýs nad Orlicí, Litomyšl, Hranice na Moravě, Píseň). Pobyt v hospodářsky prosperujících městech navozoval otázku, jak mají bratři a sestry přistupovat k okolnímu světu. Bratrská komunita řešila problém, zda úzká cesta ke spasení není příliš úzká. K ideovému konfliktu došlo v roce 1490 na sněmu v Brandýse nad Orlicí. Řada členů (zvláště ze sboru v Litomyšli) nesouhlasila s tím, aby se živili výhradně zemědělstvím, sami si šili šaty a boty a vyhýbali se úřadům. Biskup Matěj nesouhlasil, nicméně byl staršími v tajném hlasování přehlasován, ale usnesení bylo později anulováno.

K definitivní změně došlo v roce 1494 na sněmu v Rychnově nad Kněžnou, který málem skončil rozkolem. Většina přítomných souhlasila, aby se členové jednoty živili řemeslem. Povolena však byla jen řemesla dobrá, hříšná byla zakázána (do nich patřilo pivovarnictví, šenkýřství, kupectví, vinařství a také peněžnická činnost). Biskupu Matějovi byla ponechána jen světicí moc. Rozhodovací pravomoci získal stoupenec reformy Prokop Ryšavý, který získal titul sudí. Od většiny (zvané Velká stránka) se odtrhli odpůrci reformy (zvaní Malá stránka), kteří však jako sekta kolem roku 1500 zanikli.

Díky reformě se počet členů jednoty bratrské rozrostl do roku 1500 asi na 5 tisíc osob a dále stoupal. Přispělo k tomu i rozhodnutí, že přijímání směji být nejen lidé prostí, ale i měšťané a urození.

POZDNĚ GOTICKÁ CÍRKEVNÍ ARCHITEKTURA

Na cestě od románského stylu ke gotické katedrále dospěli stavitelé při zpracování a použití kamene k dokonalosti do té míry, že jim konstrukční problémy nijak nesvazovaly ruce. Mohli v plné míře uskutečňovat své architektonické vize, aniž se museli ohlížet na stavební technologie. Dokonale zvládli problém statiky. Zastřešení rozsáhlých prostor chrámů založili na využití štíhlých sloupů a klenebních žebër. Klenbu mezi žebry vyplňovala jen tenká vyzdívka, která neměla nosnou funkci, a tím se odlehčila tíha vršku stavby. Díky tomu bylo možno prorazit ve zdech velká okna, která vytvářela vizuální dojem odhmotnění budovy (na rozdíl od robustní románské baziliky). Husitská revoluce proklamovala prostotu a v jejím průběhu byla výstavba většiny nákladných chrámů zastavena. Pokud pokračovaly práce na rozestavěném objektu, pak ve zjednodušené podobě a navíc velice pomalu. Teprve ve druhé polovině 15. století se nejzámožnější stavebníci (Rožmberkové, město Praha a Kutná Hora a později také zemské stavy a panovník) pustili znovu do výstavby honosných kostelů a dalších budov. V té době se vytvářel specifický domácí stavební styl označovaný v odborné literatuře jako vladislavská nebo jagellonská gotika.

Nejvýznamnějším tvůrcem té doby se stal Benedikt Ried, který jakoby zbavil parlérovskou klenbu váhy. Ladné gotické křivky jeho staveb připomínají spíše tvary italského manýrismu. Významné místo připadá také Hanušovi a proslulé rožmberské stavební huti.

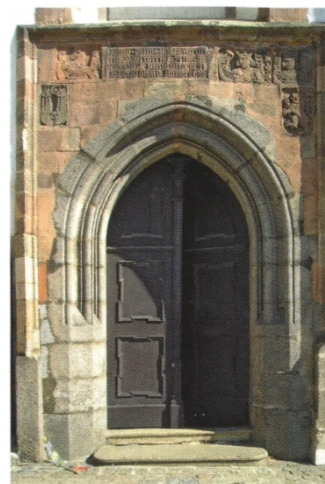
Prachatice - chrám sv. Jakuba z přelomu 15. a 16. století

Kutná Hora - kostel sv. Jakuba, 15. století

Prachatice - klenba chrámu sv. Jakuba z přelomu 15. a 16. století

Písek - pozdně gotický portál chrámu Narození Panny Marie z konce 15. století

Cheb - klenba kostela sv. Bartoloměje při komendě a špitálu Křižovníků s červenou hvězdou z konce 15. století

Středočeský územní plán z konce 15. století

Horní Stropnice - kostel sv. Mikulase, po roce 1486

Slaný - kostel sv. Gotharda, konec 15. století

Kutná Hora - chrám sv. Barbory, přelom 15. a 16. století

KOSTEL

Na počátku 15. století pokračovala výstavba nových kostelů či přestavba starších v duchu domácí parléřovské tradice. Stavebním vzorem pro reprezentační stavby se stala síťová klenba a osobité zaklenutí chóru katedrály sv. Víta v Praze, které v roce 1385 dokončil Petr Parlér. Jeho vliv na vývoj domácí církevní architektury je patrný prakticky až do konce 15. století nejen v celkové kompozici interiérů, ale i v detailech (sám Parlér byl stavitel, ale také sochař, a proto dokázal organicky propojit architekturu s výtvarnými díly). Za vlády Václava IV. byla založena řada nových kostelů (většina se však nestihla do husitských válek dokončit a dostavovaly se desítky let). Velkolepé přestavby se dočkal kostel sv. Víta v Českém Krumlově (jeho podoba se stala vzorem pro další stavby budované v duchu jihočeské pozdní gotiky). Na místě zbořeného románského kostela ve Dvoře Králové nad Labem nechala královna Zofie postavit pozoruhodný kostel sv. Jana Křtitele. Všechny stavby v duchu parléřovského krásného stylu se vyznačují vysokou štíhlou lodí a nádherně zdobenou klenbou podepřenou štíhlými sloupy. Méně okázalé kostely se před husitskou revolucí budovaly ve velkém počtu i na venkově. Ty však vycházely většinou ze stavebních plánů tradičního hmotnějšího stylu lucemburské gotiky.

V průběhu husitské revoluce se výstavba nových kostelů prakticky zastavila. Pokud nějaká výstavba probíhala, pak to bylo zpevňování hradeb a budování nových opevňovacích systémů. Není pravda, jak se někdy traduje, že husité ničili a pobořili velké množství chrámů a kostelů. Většina z nich husitskou revolucí přečkala (pokud nevyhořely při požáru města). Husité vnitřek kostela vydrancovali, zničili ornáty a odnesli drahé liturgické náčiní, ale oltáře a sochy zanechali na místě (s výjimkou akcí nej revolučnějšího husitského křídla, které ničilo vše, co jeho stoupencům přišlo pod ruku, zvláště v počátcích revoluce). Chrám jako takový však husité nesrovnali se zemí, neboť to stále byl Stánek boží a husité nebyli ateisty, právě naopak, bylo to hnutí

Zátoň - kostel sv. Jana Křtitele, po roce 1490

Rábí – kostel Nejsvětější Trojice, po přestavbě vysvěcen 1498

Jemnice – kostel sv. Víta, 15. století

věřících bojovníků. Ničili jen symboly hříšné církve, ale ne symboly křesťanské víry. Statut Stánku božího však neměly kláštery. Ty husité většinou podpalovali anebo srovnali se zemí, někdy ovšem zanechali bez porušení řeholní kapli. Zdevastovány byly především kláštery, které stály ve volné krajině. Výstavba nových kostelů začala po polovině 15. století, ale větší intenzity dosáhla až po uklidnění domácích poměrů za vlády Vladislava II. Jagellonského, zvláště v krajinách, kde se rychleji obnovila hospodářská prosperita a také vliv katolické církve. Jednou z takových oblastí byly jižní Čechy (především rožmberská dominia). Okruh staveb rožmberské pozdní gotiky představuje nejucelenější celek církevní architektury té doby u nás.

Typem síňové stavby (s prostorným, nijak výrazně členěným interiérem) je kostel sv. Jiljí v Dolním Dvořišti (dokončen 1507). Jeho výzdobu v duchu krásného stylu charakterizuje jemná krajka síťové klenby a typické kamenické architektonické detaily portálu, kruchty, kazatelny, křtitelnice i sanktuáře. Jemu podobný (oba postavila rožmberská kamenická huť) je kostel sv. Máří Magdaleny v Chvalšínách (budovaný v letech 1487 až 1507). Typ síňových pozdně gotických kostelů se uplatnil rovněž u řady menších venkovských staveb po celé zemi.

Druhým typem byl dvoulodní chrám. Jeho interiér byl podélně rozdělený řadou sloupů a každá loď měla svou vlastní klenbu. Typickou stavbou rožmberské pozdní gotiky je kostel Nanebevzetí Panny Marie v Kájově. Podobný půdorys má i kostel sv. Jakuba Většího v Telči.

Vzorem pro stavby 16. století je kostel sv. Jakuba v Prachaticích z přelomu 15. a 16. století. Do okruhu stavební činnosti rožmberské kamenické huti patří ještě kostel Nanebevzetí Panny Marie v Rožmberku nad Vltavou (stavba zahájena na počátku 16. století) a mnoho dalších menších jihočeských kostelů (většinou přestavby starších románských nebo raně gotických staveb). Mezi vrcholná díla pozdně gotické církevní architektury patří chrám sv. Barbory v Kutné Hoře. Na původních parléřovských základech pokračoval v jeho výstavbě ve druhé polovině 15. století Matyáš Rejsek, který nahradil dosavadní monumentální parléřovskou strnulost elegantním sevřením prostoru a novým pojetím klenby (typické ornamentální pojetí žeber v klenbě chóru z roku 1499). V jeho duchu pak byla stavba dokončena v první polovině 16. století. Dalším významným stavitelem období vladislavské pozdní české gotiky byl Hanuš Spiess, jehož hlavním církevním dílem je přestavba kostela sv. Petra a Pavla v Mělníce pro královnu Johanku z Rožmitálu (stavba zahájena v roce 1480). Pro nedostatek finančních prostředků byla naopak zastavena dostavba katedrály sv. Víta na Pražském hradě.

Jedinou novou klášterní stavbou druhé poloviny 15. století je augustiniánský klášter v Borovanech (vybudovaný mezi lety 1455 a 1475).

Kouřim – arkýřové pastoforium v kostele sv. Štěpána, kolem roku 1400

Zvíkov - Oplakávání Krista, oltar z přelomu 15. a 16. století

CÍRKEVNÍ VÝTVARNÉ UMĚNÍ

Malířská, sochařská a řezbářská tvorba byla ještě v 15. století určená z větší části pro potřeby církevního života. Proto neprošla žádnými radikálními změnami. Módním zůstal tradiční krásný styl. Jeho kořeny sahají do poslední čtvrtiny 14. století a vycházejí z uměleckého stylu dvora Václava IV. Bylo by však chybou interpretovat vznik krásného stylu jako tvorbu spojenou výhradně s panovníckým prostředím. Šlo o způsob tvorby, který velice rychle přijala celá společnost. Aktuální zůstal po celou dobu husitské revoluce a také v desetiletích zmatků po jejím skončení.

Krásný styl (někdy nazývaný jako gotický manýrismus) odrážel dobové myšlení lidí a jejich touhu po úniku ze všední reality. Jemnost a něha vyzařující z církevních děl sochařů a malířů, důraz na lidskost prožitku (na hony vzdá-

leného původní nesrozumitelné církevní mystice) bylo něco, co se v těžkých éasech hladomorů, epidemií a válek stalo symbolem dobra a lepšího života. V prostředí exaltovaných proslovů nesmířitelných kazatelů, neustálého drancování a bídy, hranic, v jejichž plamenech umírali lidé, s neustálou přítomností smrti před očima byla čistá krása něčím nesmírně vzácným. Krutost reality jako by vyvažovaly nadčasové hodnoty, které umění připomínalo. Sám život ovlivňoval nezaměnitelný styl české pozdní gotiky.

Právě s ohledem na to, v jakých podmínkách umělecká tvorba české pozdní gotiky probíhala, jde o díla v rámci tehdejší Evropy mimořádná svým lidským rozměrem promítnutým do relativně schematické formy gotické tvorby. Tím se odlišuje od technicky dokonalé, ale prožitkem mnohem mělké tvorby rané renesance.

PLASTIKA

Po většinu 15. století se sochařství vyznačovalo touhou po eleganci, označovanou jako krásný styl. Jeho kořeny je třeba hledat v lucemburské době. Již kolem poloviny 14. století ztrácela sakrální plastika původní gotickou strnulost a tváře madon se začaly blížit reálné podobě obličejů krásných žen. I když šlo o plastiku, která představovala jeden z nejvýznamnějších duchovních symbolů křesťanské víry, formální výraz díla byl jednoznačně světský. Původní křesťanská mystika se měnila v hluboce lidský prožitek, který symbolizovala matka s dítětem. Zatímco starší sochařská díla používala jako materiál často kámen, v době krásného slohu jednoznačně převládá dřevorezba (s ohledem na složité detaily byl kámen nevhodný). Řezbáři používali měkká dřeva, především lipové, a plastiky bývaly pestře polychromované.

K dovršení uměleckého kánonu došlo v první čtvrtině 15. století. V té době se madony vyznačovaly vysokou a štíhlou postavou, která je dynamicky eso-

vitě prohnutá a oblečená do šatů splývajících přes tělo v bohatých drapériích. Hlavu má Panna Maria mírně nachýlenou ke straně, aby se mohla dívat na dítě ve své náručí. Její obličej je vždy půvabný a často máme pocit, že v jejím úsměvu nacházíme jakousi cudnou smyslnost. Nelze ovšem říci, že by se podobné vyobrazení Panny Marie líbilo všem současníkům. Jan Hus káral příliš světský výraz madon a kritizoval zpodobnění „panny krásné s nadutými prsy“.

Z hlediska stylů se české madony první poloviny 15. století dělí do dvou skupin. Inspirací té první byla tvorba Mistra Krumlovské madony, charakteristická elegantními liniemi a důrazem na jemnou krásu. Sem patří především plastiky, které vznikaly na území jižních a západních Čech (zůstaly po celou dobu husitské revoluce pod silným vlivem katolických stoupců). Přesto byla zřejmě hlavním zprostředkujícím střediskem tohoto typu tvorby Praha.

Druhý směr reprezentuje tvorba Mistra Toruňské madony, jehož styl je více zemitý a rustikální a vlastní díla jsou mohutnější a robustnější ve srovnání s jemnými plastikami inspirovanými Mistrem Krumlovské madony. S plastikami odvozenými z linie Toruňské madony se

Jemnice - spodní část pastoforia v kostele sv. Jakuba, konec 15. století

Švihov - pastoforium v záměcké kapli z konce 15. století

Madona - ze zrušeného kostela v Doupově, kolem roku 1480

Sv. Kryštof - hrad Švihov, po roce 1450

Sv. Vavřinec - hrad Švihov, kolem roku 1450

Madona - muzeum Klatovy, konec 15. století

Pieta - z kaple u Kristína, muzeum Klatovy, 15. století

lze setkat především na severní Moravě a ve Slezsku, tedy v oblastech se silným katolickým vlivem (nejvýznamnějším střediskem byla Vratislav).

Kromě madony se jako druhé nejčastější vyobrazení Panny Marie dochovaly piety zobrazující Ježíšovu matku se svým mrtvým synem na klíně. Piety z období krásného stylu jsou plné dramatického pohybu a emocí. Kristovo tělo spočívá na Mariině klíně šikmo (dříve bývalo položeno horizontálně) a hlavu má mírně skloněnou a obrácenou k divákovi. Spolu s pokrčenými koleny tak vytváří dojem reálného pohybu. Ve tváři Panny Marie můžeme cítit hluboký smutek a mateřskou něhu. I když jde o vyobrazení smrti, plastiky obvykle nezdůrazňují naturalisticky utrpení a bolest, ale spíše vznešenost a krásu symbolizující boží dokonalost.

O vztahu husitů k Panně Marii víme velice málo. Církevní reformátoři hovořili o božím zákonu a Kristově pravdě. Prostí lidé, zvláště ženy, se k Panně Marii stále obraceli s plnou důvěrou a lze předpokládat, že kališníci Pannu Marii respektovali. Husitství neuznávalo kult mučedníků a světců a je pravděpodobné, že se něčím právě dila s těmito motivy, ale ne zobrazení Panny Marie. Tím lze vysvětlit, proč se ze 14. a 15. století dochovalo navzdory husitskému obrazoborectví tolik madon. V duchu krásného stylu pokračovala tvorba církevních plastik po celé 15. století. Nejvýznamnějšími osobnostmi přelomu 15. a 16. století se v Čechách stal Mistr Oplakávání Krista ze Žebráku a Mistr Oplakávání Krista ze Zvíkova.

Zatímco v době lucemburských panovníků byl kulturní vliv pražského královského dvora na Moravě výrazný, ve druhé polovině 15. století téměř zmizel a Morava se v důsledku odlišného politického vývoje orientovala na jiná kulturní centra - jih na Vídeň a sever na Slezsko. Na konci 15. století působila v Brně anonymní dílna, odkud pocházelo množství dřevěných sakrálních plastik pro kostely v okolí Brna, Olomouce a Jihlavy. Její styl navazoval na práce významného pozdně gotického sochaře Nicolase Gerhaerta z Leydeny (oblíbený byl ve Vídni).

Dekorační sakrální kamenná plastika byla méně častá, objevují se jen drobné práce, které zdobily portály a interiéry kostelů (např. chrám sv. Barbory v Kutné Hoře).

Žadánými uměleckými díly se ve druhé polovině 15. století staly kamenné náhrobky a epitafy. Módním se stal typ náhrobku, na jehož víku byla realisticky zpodobněna ležící postava pohřbeného. Dekorační dojem zvyšovalo použití červenohnědého mramoru. Přes utrakvistický požadavek střídmosti a neokázalosti byly i náhrobky vrcholných představitelů kališnictví nesmírně honosné (náhrobek Jana Rokycany ve staroměstském Týnském chrámu). Náhrobků z katolického prostředí se dochovalo velice málo. Mezi nejlepší patří náhrobek Viléma z Illburka v kostele Panny Marie v Charvátčích, na němž je realisticky zobrazen zemřelý rytíř ve zbroji (provedením předznamenává nástup renesance v sochařství).

Sv. Jan Evangelista - autor Mistr Oplakávání Krista ze Zvíkova, muzeum Klatovy, konec 15. století

Madona ze Zbynice - muzeum Sušice, konec 15. století

Madona z Cimic - muzeum Sušice, 15. století

Sv. Barbora - hradní kaple, Švihov, 2. polovina 15. století

Štěpán - hrad Švihov, kolem roku 1450

Kutná Hora – strop kaple v Hrádku, přelom 15. a 16. století

Zvíkov – oltář Narození Páně, 15. století

MALBA

Pozdně gotická církevní malba neměla z formálního hlediska v 15. století tak jednotný styl jako plastika. Velké plošné kompozice, ať již se jednalo o nástěnné malby či deskové oltáře, vyžadovaly mnohem větší míru individualizace zpracování. Také technické dovednosti (barvy si malíř připravoval sám) byly v případě malířství náročnější než u dřevorezby. Většinu maleb proto zhotovovali malíři, kteří prošli výchovou v dílně některého ze starších a zkušenějších mistrů. Proto se v české malbě projevuje více zahraničních vlivů než v případě plastik.

Nej významnější malované oltářní desky vznikly v první polovině 15. století v jižních Čechách (kde se obecně dochovalo nejvíce malířských děl). Kolem roku 1410 vznikla v duchu krásného stylu malba Madony zlatokorunské, která formálně vycházela z kompozice Madony svatovítské (ta se spolu s dítětem obrací přímo k divákovi). Kolem roku 1420 byl v některé z pražských malířských dílen zhotoven obraz Madony vysebrodské (pro klášter na panství Rožmberků). Pro obraz je příznačný malovaný rám s figurální výzdobou (představuje postavy světců a světic). Jde o výtvarný prvek, který byl převzat z byzantského malířství (podoba ikon). Pravděpodobně od dvacátých let 15. století působila malířská dílna přímo v Českém Krumlově. Vedl ji anonymní malíř označovaný jako Mistr zátoňského oltáře. Jeho styl nepatřil ve srovnání s malbami pražských dílen k tak vybraným a jeho tvorba podstatně více respektovala domácí českou tradici. Od poloviny 15. století působila v Českém Krumlově další malířská dílna (možná přímého následovníka

Zvíkov – Ecce homo, konec 15. století

Chrudim - Oltář P. Marie z kostela Nanebevzetí P. Marie, přelom 15. a 16. století

té předchozí), již vedl Mistr Nesení kříže z Vyššího Brodu. Z jeho tvorby se dochovaly jen tři desky oltáře s částí mariánského a christologického cyklu. Tento mistr ovlivnil další méně významné tvůrce, kteří v jižních Čechách působili ve třetí čtvrtině 15. století.

Zatímco sakrální malířství první poloviny 15. století vycházelo spíše z domácí tradice (s nepodstatnými vlivy malířství rakouského a bavorského), ve druhé polovině 15. století převládaly vlivy malířství burgundského dvora, velice módního v té době severně od Alp. Malíři, poučení nejen přímo v Burgundsku, ale i v malířských školách v Norimberku, Vídní či Vratislavi, malovali strnulé figurální kompozice s postavami světců v duchu krásného stylu s propracovanými drapériemi splývavých oděvů a uniformními tvary obličejů. Po roce 1490 se v Praze, Olomouci a Kutné Hoře setkáváme s prvními nesmělými náznaky renesančního malířství (spíše v oblasti světské než církevní). Mezi hlavní díla ovlivněná burgundským malířstvím patří dochované zbytky hlavního oltáře pražského křížovnického kostela, na němž je zobrazena sv. Anežka pečující o nemocného. Nejvýznamnější malbou dochovanou mimo Prahu jsou křídla oltáře z Roudník (vytvořené původně pro kostel sv. Václava v severočeských Chabařovicích), který představuje Mistra Jana Husa jako mučedníka (dokončen byl v roce 1486 a je to jediný dochovaný obraz jeho umučení z 15. století).

Nejstarší dochovaný oltářní retábl v českých zemích pochází až z konce 15. století. Jde o hlavní oltář královéhradecké kaple a jeho autorem je řezbář, který určitě nepatřil k nejvýznamnějším zahraničním umělcům, ale šlo spíše o některého z průměrných domácích tvůrců. To odpovídalo omezeným finančním prostředkům krále Vladislava II. Jagellonského. Malby na křídlech

Horní Stropnice - Mariánská scéna z kostela sv. Mikuláše, po roce 1486

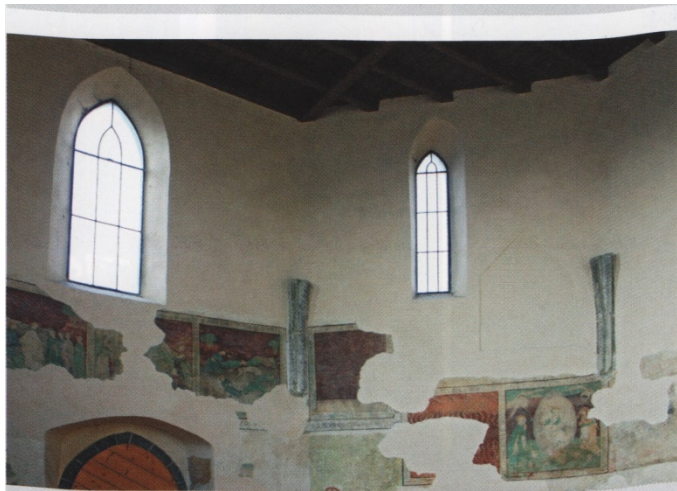
Zvíkov - hradní kaple, nástěnné malby z konce 15. století

oltáře byly inspirovány nizozemským malířstvím, ale jde rovněž o výtvarná díla spíše průměrná.

V jižních Čechách patřil mezi nejpozoruhodnější díla cyklus dvanácti deskových obrazů pro poutní kostel v Kájově. Zobrazuje mučednickou smrt jednotlivých apoštolů a obrazy vznikly nejspíše v Horním Rakousku. Jiná významná jihočeská oltářní malba s motivem Korunování Panny Marie byla kolem roku 1500 zhotovena podle švábského vzoru pro vyšebrodský klášter. Náboženské motivy se objevovaly také na nástěnných malbách, které zdobily velké sály šlechtických paláců.

Horní Stropnice - P. Marie z kostela sv. Mikuláše, po roce 1486

Opava - cyklus Apokalypsy v kapli sv. Kříže, konec 15. století

LITURGICKÉ NÁČINÍ

Během první poloviny 15. století byla zničena většina liturgického náčiní ze starších časů. Nové zakázky začaly zlatnické dílny dostávat ve větší míře až ve druhé polovině 15. století. Některé luxusní výrobky té doby ukazují na přímý vliv benátského zlatnictví, jak dokládá užití minuciózní techniky drátování emailem, kterou nabízela většina pražských zlatníků.

Z poloviny 15. století pochází relikviář ve tvaru ruky sv. Václava a svatovítský pleněř zvaný Kolovratský (dar Hanuše z Kolovrat) z roku 1463, který tvoří zlatá deska se vsazenými ostatky. Ve Svatovítském pokladu jsou dále uložena pozdně gotická monilia (náprsní relikviáře) zdobená rytými figurami a per-

letí. Z konce 15. století pochází šest ostatkových bust (ve Svatovítském pokladu se dochovaly tři - sv. Václav, Vojtěch a Vít), které nechal zhotovit král Vladislav II. Jagellonský. Jsou důležité proto, že stojí stylově na pomezí mezi gotikou a renesancí.

Nejčastěji užívaným liturgickým artefaktem byl celkem logicky kalich, který vlastnily nejen chrámy, ale pro osobní potřebu si je nechávali zhotovit urození utrakvisté, ale i měšťané a v prosté podobě i někteří venkované. Přesto se osobních kalichů z 15. století dochovalo žalostně málo (většina byla později zničena v časech protireformace). Mezi nejkrásněji zdobené patří měš-

ťanský kalich nalezený v 19. století v úkrytu při přestavbě domu na Starém Městě pražském.

Nejčastěji dochovaným liturgickým náčiním jsou pozdně gotické monstrance, které většinou navazují na starší parlovské architektonicky tvarované monstrance. Užívali je stoupenci obou stran. Mnohé pozdně gotické monstrance měly reprezentační funkci a jsou až přehnaně veliké (např. monstrance z Kutné Hory), neboť byly vystaveny v hlavních (nesmírně prostorných) chrámech. Mnohé nádherně zdobené monstrance však nepocházejí z pražských dílen, ale zámožní donátoři je objednávali u proslulých zlatnických mistrů.

Pro vybavení chrámů se staly typickými velké pozdně gotické křtitelnice odlévané z cínu nebo z jiného kovu. Mají tvar

Blatná - nástěnné malby s vyobrazením legendy o sv. Barboře, konec 15. století

Blatná - Narození Páně, konec 15. století

obráceného zvonu a stávají na třech nohách (často stylizovaných do podoby lvích tlap). Na obvodu bývají zdobeny nápisy (modlitby, citáty z evangelia a často věnování donátora, případně i datace). Jejich velikost byla dána způsobem křtu v té době (dítě se nepolévalo jako dnes, ale do svěcené vody se celé ponořovalo).

ZVON

Nebývalý vzestup zaznamenalo po skončení husitských válek české zvonařství a uměleckého vrcholu dosáhla tvorba na přelomu 15. a 16. století. Mnoho zvonů bylo během husitských válek zničeno, ale existoval ještě jeden důvod zvýšeného zájmu o výrobky zvonařů. Mnoho měst chtělo vybavit věže svých kostelů novými velkými zvony, které budou znít do širokého okolí. Proto nechávaly městské rady odstranit starší zvon či vedle staršího se zavěšoval druhý nový.

Zvon měl totiž v té době nezastupitelné místo při organizaci denního života. Zvonem se ohlašoval začátek bohoslužeb a úmrtí. Podle jeho hlasu se řídilo otevírání a zavírání městských bran, začátek a konec pracovního dne v řemeslnické

dílně, zvonem se šturmovalo v případě vojenského nebezpečí, přepadení či požáru, zvonilo se proti bouři či krupobití, radnice svolávala měšťany na rynek (ať již šlo o jednání, zábavu nebo popravu). Také městská povstání a převraty začínaly hlasem zvonu. Hlas zvonu chránil před nečistými silami, ďáblem a kacíři. Každou příležitost ohlašoval jiným způsobem zvonění a lidé podle jeho hlasu ihned poznali, co jim má zvuk zvonu sdělit.

Zvony se odlévaly ze speciální bronzoviny (jde o slitinu, v níž je 78 dílů mědi a 22 cínu). Původně se zdobily jen nápisy, ale od přelomu 14. a 15. století přibýly i obrazy (většinou postavy světců) a ornamenty. Ochrannou funkci zvonu potvrzovalo znění nápisu. Oblíbená byla latinská sentence, která v překladu znamenala: „Pravého Boha chválím, lid svolávám, kněze shromažďuji, mrtvé oplakávám, mor zaháním, svátky slavím“, někdy měl text ještě

Ciborium se dvěma lžičkami k přijímání podoba
- muzeum Hradec Králové, 2. polovina 15. století

Chrudim - křtitelnice v kostele Nanebevzetí
P. Marie, konec 15. století

přídavek „Můj hlas je postrach všech zlých démonů“. Textových variant bylo samozřejmě mnoho. Kromě ochranné formule se někdy objevuje i jméno patrona, jemuž byl zvon zasvěcen („Já, zvon svátý Vavřinec...“), případně jméno donátora. V 15. století se na zvonech začalo objevovat také datování a někdy signatura mistra, který zvon odlil.

Původní nápisy na zvonech byly latinské, ale právě v 15. století se poprvé objevovaly i nápisy české. Nejstarší je z roku 1406 na zvonu v Českém Krumlově (dal ho odlít Oldřich z Rožmberka), kde je za latinským textem samostatný pozdrav „Zdarz Bože“. Další české nápisy pocházejí z poloviny 15. století (roku 1452 na zvonu v kostele sv. Jana Křtitele ve Svatém Janu pod Skalou je nápis „ve jménu Matky Boží“. V dalších letech pak českých nápisů rapidně přibývá.

Věžovitá monstrance – z kostela sv.
Jana Na Kopečku v Hradci Králové,
muzeum Hradec Králové, 15. století

Věžovitá měděná monstrance –
Chrudimsko, muzeum Hradec Králové,
1. polovina 15. století

Havlíčkův Brod – zvon ve věži kostela Nanebevzetí P. Marie, 15. století

ODÍVÁNÍ A MÓDA

DVORSKÁ MÓDA ZA VLÁDY VÁCLAVA IV.

Středověké odívání si po dlouhá staletí ponechávalo ráz jisté bezvýraznosti a uniformity. Převládala volná splývavá šat, který vycházel z antické tradice, často byl vzhledem téměř totožný pro muže i ženu. Ve 14. století se však styl odívání začal měnit díky novému pohledu na společnost v duchu rytířské kultury. Šaty začaly odlišovat muže, kterým měly dát výraz síly a statečnosti, a ženy, u nichž měly podtrhnout půvab, křehkost a cudnou smyslnost.

Místo dosavadní neměnnosti ve vzhledu oděvu začali zámožní lidé toužit po novinkách, po oděvech, kterými by se odlišili od svých vrstevníků. Šaty už neměly jen funkci praktickou, měly také zaujmout, zdůraznit osobnost a zvýšit přednosti. Začala se rodit móda tak, jak ji chápeme dnes. I ve středověku platil v otázkách odívání princip módní autority, podobný tomu dnešnímu. Středověké módní vlny však trvaly mnohem déle než dnes, často šlo o generační záležitost.

Západoevropská móda začala ovlivňovat odívání v českých zemích zhruba v polovině 14. století a tato první vlna vrcholila na počátku 15. století za vlády Václava IV. Dvorské prostředí vždy snáze inklinovalo ke všemu módnímu, co život okolních panovnických dvorů nabízel. Těžko bychom hledali na sever od Alp kultivovanější prostředí, než byl český královský dvůr. Bylo to dáno nejen finančními prostředky, ale i osobou samotného panovníka. Ostatně právě v odívání pokračoval v rodinné tradici. Už jeho otce císaře Karla IV. káral papež, že chodí výstředně oblékaný. Nelze pominout ani vliv jeho kultivované manželky Zofie, která měla v tomto ohledu stejnou povahu jako on a libovala si v pěkných věcech. Osobní vkus královské rodiny ovlivňoval samozřejmě vyšší šlechtu, ale i zámožné pražské patricie, s nimiž byl královský dvůr v pravidelném kontaktu.

Z hlediska oblékání byl módní ikonou středověku vkus pařížského královského dvora a zámožných italských měst. Vývoj oděvu v západní Evropě dospěl na přelomu 14. a 15. století až k bizarnosti a objevovaly se módní výstřelky, které se stávaly zdrojem obhroublých žertů. Česká móda se sice ráda západoevropskou módou inspirovala, ale slepě ji nenapodobovala. I když čeští mravokárci hovořili o směšnosti domácí módy, nebyla to ve srovnání se zahraničím tak úplně pravda. Slova církevních mravokárců je nutno vždy jako historický pramen brát s velikou rezervou.

Móda dvora Václava IV. si libovala v módních novinkách, ale většinou z nich vtiskla nepopíratelnou eleganci. Harmonie, vyzařující z plastik zhotovovaných v duchu krásného slohu, se promítla i do stylu oblékání. Móda počátku 15. století si potrpěla nájemné erotické náznaky, které v oděvu reprezentovaly těsné a přiléhavé části, ať již zdůrazňovaly ženský pas a nadra, nebo

Lazebnice - vyobrazení ze Staroměstské mostecké věže, počátek 15. století

mužská lýtka a rozkrok. Tento kánon platil i ve výtvarném umění a promítl se do zobrazování lazebnic v téměř průsvitných košílkách, smyslného výrazu madon nebo zobrazování mladíků v kazajkách s mužně vypasovanými rameny. Styly této módy se v českých zemích přizpůsobil oděv i mnoha prelátů

Král Václav IV. - úzký kabátec a dvoubarevné nohavice (miparti), počátek 15. století

(dochovaly se opakované zákazy, v nichž pražský arcibiskup káral duchovní za to, že nosí světské těsné oděny). Výstřední módní oděvy nosili rovněž bohatí patricijové a dokonce i někteří obyčejní měšťané (podle mravokárců zvláště Němci). Módní výstřelky v oděvu milovali žáci vysokého učení pražského (i když jim to univerzitní předpisy zakazovaly). Mnozí byli cizinci, a protože byli někteří zámožní, módní oděvy výstředních střihů si přivezli z domova.

Podle ojedinělých zmínek můžeme soudit, že o módní oblečení usilovala především Praha a dvory nejvlivnějších velmožů, jako byli Rožmberkové, Vartemberkové či páni z Dubě. Chudší šlechta a také

obyvatelé menších královských měst se většinou přidrželi konzervativnějšího a tradičního stylu oděvu. Na venkově se lidé odívali až do konce husitských válek po způsobu předků, jen výjimečně se tam objevila některá novinka.

S proměnou střihu souvisel i růst zájmu o dobré krejčí, protože ušít těsný a přiléhavý oděv vyžadovalo mnohem více zkušeností než ušít širokou a volně splývavou šatovou tuniku. Příslušníkem cechu mohl být výhradně muž, proto se v pramenech hovoří jen o krejčích. Mnozí z nich byli zřejmě oblíbení a také zámožní, ale z různých zpráv víme, že šaty nadále zhotovovaly na prodej i ženy (zvláště časté byly dílny vyšívacek).

Již na počátku 15. století se některé oděvy šily ve velkém podle jednotného střihu. Módním objevem doby Václava IV. byly krátké vatované kabátky, které nosili muži i ženy. Byly tak oblíbené, že se nešily na individuální zakázku, ale „do zásoby“ (i když v rozporu s tím cechovní předpisy povolovaly krejčím šít na sklad nejvýše dva oděvy, ale zřejmě se v tomto případě zákaz neuplatňoval). Z hlediska výroby šlo moderním slovem o konfekci a tyto kabátky se dokonce vyvážely do zahraničí.

Dvořané - počátek 15. století

Prosté husitské ženy - polovina 15. století

MÓDA STŘÍDMOSTI

Eleganci a vkusu v odívání udělala rázný konec husitská revoluce. V náhledu na odívání se jasně projevil ideový akcent radikálního tábora, který opovrhoval vzděláním, přepychem, luxusem a ostře vystupoval proti majetku („hřeší, kdo shromažďuje pozemské statky⁶⁶“). Požadavkem tábořské strany bylo, aby se všichni věrní křesťané oblékali do stejných prostých šatů (jeden z nadčasových symptomů levicové revoluce - něco podobného se zavádělo v Rusku po říjnové revoluci). Odpor vůči přepychovým šatům měl náboženské zdůvodnění, které se opíralo o slova evangelia. Ne všichni kališníci však byli ochotni akceptovat pauperizaci života, a to samozřejmě vyvolávalo konflikty uvnitř samotného husitského tábora.

Když v květnu 1420 přišlo Praze na pomoc tábořské vojsko, byli na základě jeho tlaku odvoláni staroměstští i novoměstští konšelé a byli nahrazeni novými, neboť husité z venkova vyčítali těm dosavadním nedůsledný postup proti hříchům, jako bylo tolerování drahé módy. Podle radikálních husitů z venkova provokovaly šaty Pražanů odvážnými střihy. Především ženské šaty jim byly trnem v oku, neboť měly dekolty a byly nákladně zdobené. Radikální husité pranýřovali zavinutí ženských hlav do drahých roušek, koketně narašených do mnoha skládaných záhybů. Odmítali drahé látky a kožešinové podšívky plášťů, zakazovali vlečky u sukní (říkali jim „ohon“ nebo „vocas“). Šaty nesměly těsně obepínat tělo, za poctivé se považovaly tradiční splývavé suknice (u žen i mužů). Oděv nesměl být příliš pestrý (povolovala se obvykle jen jedna barva, sešívání několika barevných pruhů ve stylu miparti se považovalo za hříšné). Za zvlášť odpudivé považovali radikální husité používání líčidel a dalších prostředků ke zkrášlení. Vystupovali proti tomu, aby ženy nosily dlouhé a nakadešené vlasy. Podle kroniky Vavřince z Březové jim sami stříhali vrkoce a odebírali šlojře.

Obdobně postupovali radikální husité proti mužům, kteří nesměli nosit dlouhé vlasy a vousy (povolen však byl knír, neboť ho nosil i Jan Žižka). V odívání radikální husité negovali v podstatě všechny módní prvky doby Václava IV. Ideálem byl návrat k prostému oděvu předků a aplikace všech mravokárných výkladů, které vyzdvihovaly chudobu a cudnost. Styl oblékání podléhal tvrdé cenzuře.

Měšťané či měšťanky, pokud by byli tak pošetili a objevili se na ulici v módním oděvu, mohli být tvrdě potrestáni. Víme dokonce o případech, kdy podobný „zločin⁶⁶“ skončil trestem smrti. Neznamená to ovšem, že by po dobu

husitské revoluce módní šaty zcela zmizely na dně truhlic. V Praze se přísná nařízení dodržovala jen po dobu, kdy radnici ovládali radikálové. Jakmile se jejich vliv podařilo eliminovat, módní oblečení se okamžitě vrátilo. Módní oblečení nosili samozřejmě i lidé na území ovládaném katolíky. Neplatilo to však o krajích, které trvale ovládali radikálové. Tam se módní oblečení tvrdě trestalo po celou dobu husitské revoluce.

Ani radikální tábor nebyl však tak nekompromisní, jak se stavěl navenek. Vládcům často rádi kázali vodu, ale pili víno. Sám Prokop Holý si potrpěl na pohodlný oděv, který si prý oblékal pod kněžský hábit z hrubé látky.

1 husitská doba si vytvořila svou módu, založenou na pokore a střídmosti. Oblíbenou se stala černá barva (do té doby se v oblečení světských vrstev objevovala jen výjimečně).

ODĚV POZDNÍ GOTIKY

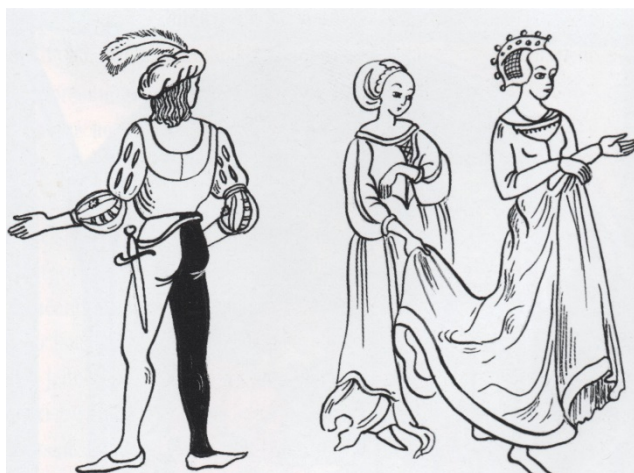
Stejně jako v malířství i v oděvu se ve střední Evropě uplatňoval na konci 15. století vliv módy burgundského dvora. Český oděv však přijal jen některé prvky burgundské módy, současně se v menší míře uplatňovala móda italská (především vliv Benátek).

Pozdně gotické oděvy byly na pohled reprezentativní a nákladné, jejich střih však nebyl nový a ani přehnaně nápaditý. Módním se v odívání stal jakýsi konzervatismus, který jako by se vracel k obdivu rytířské kultury. Byl to však konzervatismus pouze na první pohled. Tradiční zůstaly především základní střihy, které v duchu dvorské módy Václava IV. akcentovaly proporce postavy. Šaty ovšem doplňovaly různé detaily, které byly nové.

Podstatně více se přitom hledělo na osobnost nositele. Právě s ohledem na něj dostával šat zcela individuální formu, jak vyžadoval módní kánon. Krejčí vymýšleli nové tvary límců, zvětšovali výstřihy, nový tvar dávali rukávům, šaty dostávaly bohatší řasení a pas se umísťoval v různé výšce, aby se zvýraznila silueta postavy. Prostřednicím těchto detailů bylo možno dát tělu ideální proporce, které by zdůrazňovaly přednosti a zakrývaly nedostatky postavy (kánon krásného stylu, z výtvarného umění převedený do oblečení). Tradiční materiály se v oděvech zámožných vrstev doplňovaly drahými hedvábnými a sametovými látkami, zlatými brokáty a dalšími luxusními materiály. Módními se na konci 15. století staly znovu pestře barevné oděvy v pastelových odstínech, ale oblíbená zůstala i černá. Slo o určitý kompromis, neboť černá odpovídala náboženské rigoróznosti části společnosti, nicméně tmavé barvy se už nechápaly jako výlučný symbol zbožnosti, ale staly se výrazem důstojnosti oděvu. Proto mohly vedle tmavých šatů dobře existovat i oděvy pestře barevné, aniž by to kališnickou společnost pohoršovalo. Do oděvní kultury se znovu vracela jistá tolerance, i když měla své hranice dané

Měšťané - trh v Kostnici, podle kroniky Ulricha Riechental z konce 15. století

Mužský oděv - barevnost miparti,
kolem roku 1485

Dáma s vlečkou - podle iluminace,
kolem roku 1485

stavovským rozdělením země. To byl jeden z důvodů obliby burgundské módy, která spolu s přepychem akcentovala ve stylu oblékání i společenské rozdíly. Ve druhé polovině 15. století byla česká a moravská společnost politicky a mocensky rozdělená na stavy, z nichž každý žárlivě hájil svá práva a vliv. To se samozřejmě promítlo i do stylu života. Vznikala představa, že se příslušníci jednotlivých stavů mají od sebe odlišovat i vizuálně. Středověk si potrpěl na symboly, ať již to byly erby, ceremoniální šperky či obřadní barvy. Ve 14. století bylo podle oděvu celkem zřejmé, kdo je urozený rytíř, kdo měšťan a kdo přišel z venkova. Ve druhé polovině 15. století to už tak zřejmě nebylo.

I přes reálný hospodářský pokles se okázalejší oděv stal snadněji dostupný než v lucemburské době, neboť s rozvojem obchodu a řemesel klesala cena luxusního zboží a devalvace peněz přinášela navíc zisky prvovýrobcům, tedy i zemědělcům. I část poddaných si mohla dopřát nákladný oděv. Po pauperizaci a uniformitě života v časech husitské revoluce toužili totiž mnozí po něčem jiném a v lepším oděvu spatřovali symbol své svobody. Neplatilo to sice bez výjimky, ale podobné názory na styl oblékání existovaly, zvláště mezi mladší generací.

To samozřejmě uvolnilo zažitý kánon v oblékání. Jenže právě ten byl pro stavovsky rozdělenou společnost velice důležitý. Pokud se sešel dav lidí na jarmarku či na jiném shromáždění, byla kvalita a vzhled oděvu jediným znakem, který mohl určit postavení jeho nositele (osobní doklady ani jiné možnosti identifikace neexistovaly). Právě to móda burgundského dvora řešila. Existoval téměř závazný kánon, jak se mají příslušníci vévodského dvora oblékat. V českých zemích však podobná pravidla po husitské revoluci neexistovala. V českých podmínkách nebylo důležité odlišit příslušníky královského dvora od ostatního lidu (neboť vliv panovníka byl zanedbatelný), ale důležité bylo od sebe oddělit příslušníky různých stavů (v tom byla česká společnost do jisté míry specifická).

Rychle se proto začala vytvářet nepsaná pravidla, co si má příslušník kterého stavu obléknout, aby se dal jeho statut na první pohled poznat. Nešlo přitom jen o střih oděvu, ale o výběr látky, cenu šperků, zbraň zavěšenou u pasu apod. Jenže to byla teorie, praxe vypadala jinak. Ten, kdo měl peníze na drahý oděv, si ho ochotně pořizoval bez ohledu na svůj stav, protože tím se povznese v očích sousedů.

Na zemském sněmu se záhy začaly objevovat nářky představitelů privilegovaných stavů, že lid nerespektuje své postavení a obléká se nepřiměřeně své důstojnosti. Dochoval se výrok, že měšťan se chce oblékat jako rytíř a venkovanka jako měšťanka. Reakcí se staly různé zákazy, které měly omezit přepych v odívání nižších vrstev (postup známý od raného středověku). Sněm začal zakazovat, aby venkovanky nosily zlaté šperky či brokátové a hedvábné

látky, aby měšťané nosili meče, aby si klobouky zdobili perím apod. Podobná usnesení měla ovšem omezenou platnost a záleželo na konkrétní vrchnosti (ať již to byl šlechtic, nebo město), zda bude zákazy na svém panství uplatňovat. V praxi se zřejmě oděvní zákazy dodržovaly jen zřídka.

BAREVNOST

Venkované nosili prosté nebarvené šedé šerky (vlněná sukna) a rezná plátna, zatímco zámožní se odívali do látek barevných. Středověk si obecně potrpěl na barevné oděvy, a to z prostého důvodu, že barvení látek bylo nákladné a barevná látka symbolizovala zámožnost. Ve 14. století se podle francouzské módy rozšířily vícebarevné oděvy. S ohledem na techniku barvení (látky se namáčely v kádích) však ve středověku neznali soutisk dvou barev, proto se vícebarevného efektu dalo dosáhnout jen sešitím různobarevných pruhů. Název tohoto typu barevného oděvu miparti pochází z francouzštiny (doslova „půlené díly“). Oblíbená byla především kombinace červené a modré nebo zelené a žluté. Možností, jak kombinovat barvy, byla celá řada. Někdy se sešily dva velké pruhy (obvykle na výšku), jindy se sešívaly užší pruhy tak, aby vytvářely šachovnicový dekor.

Barevné sešívání oděvy byly populární na počátku 15. století, ale v souvislosti s husitskými válkami se rychle přestaly používat. Ve druhé polovině 15. století se vícebarevné oděvy spojovaly spíše s oblečením šašků, ale do módy vyšších vrstev se vrátily na konci 15. století.

Blatná - mladík v pozdně gotickém oděvu, přelom 15. a 16. století

Muž v suknici - iluminace z rukopisu Petra de Crescentiis, Čechy, kolem roku 1415

Venkovan v suknici - iluminace z rukopisu Petra de Crescentiis, Čechy, kolem roku 1415

MUŽSKÝ A ŽENSKÝ ODĚV

Muži i ženy nosili ve středověku původně velice podobný oděv. Základem byla spodní košile a vrchní (delší) šat, který sahal mužům obvykle nad kolena a ženám na paty (dvě splývavé košile označované cote a surcot). Tento základní šat doplňoval plášť, pokrývka hlavy a případně opasek. Zámožnější muži nosili pod suknicí někdy ještě jakési nohavice. Splývavý oděv však nijak podstatně nerozlišoval rozdíly mezi postavou muže a ženy.

Teprve ve 14. století se začala móda pohlaví rozlišovat. Podstatou změny byla difference střihů šatů, které odlišně modelovaly mužskou a ženskou postavu. Základem siluety přestaly být volné splývavé košile, nový styl odívání zdůrazňoval pas (což zcela změnilo vzhled oděné postavy).

Ženy začaly nosit šaty, které byly obvykle tvořeny sešitím živůtku a sukne („chodící sukne“), případně na spodní delší košili navlékaly samotnou suknicí a živůtek. V obou případech však byl střih oděvu takový, aby zdůrazňoval

Urozená dáma - oděv s vlečkou, Zvíkov, konec 15. století

kulatost boků a dal vyniknout nadrům. Začaly se objevovat výstřihy. Na rozdíl od románské válcové siluety zavádí pozdní gotika siluetu kuželky.

Podobně se změnila i mužská silueta. Tradiční suknicí a nohavice s oblibou nosili ještě husité. V průběhu 15. století se však stále více prosazovaly kalhoty. Horní polovinu těla pak kryly různé druhy kabátů. Mužské a ženské oblečení se v 15. století začalo diferencovat i v různých detailech a „oděvních doplňcích“, včetně pokrývek hlavy, obuvi, pásů přes boky a šperků. Součástí ženských oděvů se stávaly šatové vlečky, vysoké límce a další prvky, které se v mužské módě neužívaly. Na konci 15. století existovala jasná a všeobecně respektovaná (dokonce i církevními autoritami) difference mezi ženskou a mužskou módou.

Rodina horníka - pozdně gotický oděv, rekonstrukce, České muzeum stříbra Kutná Hora

Venkovan a venkovanka - pozdně gotický oděv, rekonstrukce, Zemědělské muzeum Kačina

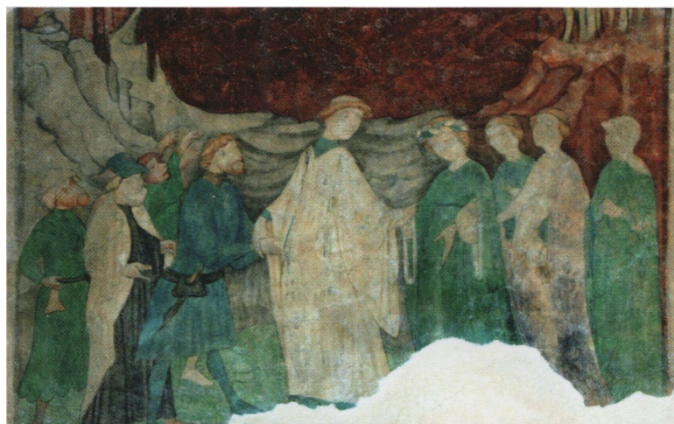
PLÁŠŤ

Se zhoršením počasí a ochlazením klimatu hrál v oděvu významnou roli plášť. Pláště se nosily od antiky, ale vždy šlo především o oděv venkovní a reprezentační. Od 14. století se však pláště staly obvyklou součástí oděvu všech vrstev a nosily se při nejružnějších příležitostech nejen venku, ale i doma. Plášť se při vstupu do jizby neodkládal, tento zvyk je mnohem mladšího data. Plášťům se v českém prostředí říkalo pláštěk nebo plášík, ale častější bylo označení odvozené z němčiny mantl nebo mantlík. Pokud byl plášť podšitý nebo lemovaný kožešinou, označoval se jako šuba, čuba nebo blána.

Pro jednotlivé typy plášťů se české termíny nedochovaly a nejspíše ani neexistovaly. V dějinách oděvní kultury se proto používají označení francouzská, neboť tamní móda (kam patřil i burgundský vévodský dvůr) byla inspirací pro většinu navrhovaných oděvů té doby. Kromě francouzských se užívají i pojmy staroněmecké, pokud se dochovaly.

Nejjednodušším typem pláště byl velký kus prosté čtvercové nebo obdélníkové látky, který se přehodil přes ramena a splýval na záda. Zhotovoval se z obvyčejného nebarveného sukna (šerky) nebo z hrubého plátna, okraje se většinou nelemovaly. U krku se horní okraje pláště svazovaly tkaničkami nebo se upevňovaly páskem látky, která byla na jednom konci našitá a na druhou se zapínala pomocí knoflíku. Někdy se horní okraje pláště spojovaly pomocí spony. Tento plášť byl v 15. století obvyklý na venkově a také mezi chudšími městskými obyvateli jako součást každodenního pracovního oděvu. Pokud byl delší, dal se při deštivém počasí přehodit i přes hlavu.

Honosnější variantou podobného střihu byl plášť, který se v 15. století nosil ve Francii pod názvem huque. Na rozdíl od předchozích se šel z nákladných

Muži a ženy v pláštích - Opava, kaple sv. Kříže, konec 15. století

materiálů, především ze sametu, někdy býval pošíť perlami a lemovaný drahou kožešinou. Sloužil ke společenským a reprezentačním účelům. V českých zemích je podobný plášť doložen až na přelomu 15. a 16. století, a to i v prostředí měšťanském.

Jen výjimečně je v českém prostředí doložen plášť typu pončo (ve středověku se označoval hoike). Šlo o dlouhý kus látky, který měl uprostřed vystřižený otvor, kterým se provlékla hlava a plášť sám splýval vpředu i vzadu přes tělo, přičemž boky postavy zůstávaly nekryté. V kratší formě se objevoval jako součást oděvu heroldů a některých šlechtických ceremoniářů. Z tohoto střihu byla také odvozena církevní dalmatika. Plášť mohl mít výjimečně i kapuci. Posledním typem byl široký plášť s rukávy a s velkým otevřeným výstřihem ve tvaru V, který se rovněž přetahoval přes hlavu. Ve Francii se nazýval houppelande (pokud měl vlečku, říkalo se mu robe, což je odvozeno ze starofrancouzského raube - krádeží získaná drahá látka). V Benátkách se podobný plášť nazýval dogaline (tj. oděv v dóžecím stylu), v českém a německém prostředí tabart, tapart či capart. Výstřih se v přední části stahoval šněrováním nebo se zapínal pomocí knoflíků. Tyto pláště bývaly dlouhé až ke kotníkům, nebo se nosily kratší po kolena. Šily se z drahých látek a nosili je nejen muži, ale někdy i ženy. V pase se někdy stahovaly kovovým páskem. Podobné pláště používali především urození a zámožní lidé, spíše mladšího věku.

KABÁTEC

S nutností nosit přes košili vrchní oděv souvisel vznik mužských kazajek a kabátců, které se objevily v 15. století. Tato nová móda zcela změnila pohled na mužskou siluetu. Kabátce se objevily již koncem 14. století a šlo v té době o trochu výstřední oděv mladých mužů. Kabátce musely být velice těsné, a proto bylo obtížné dobře je ušít. Přední část se šněrovala nebo zapínala pomocí knoflíků a kabátce byly velice krátké, obvykle jen do pasu. Podobný nosil i Václav IV. Některé kabátce měly límce, časté byly vycpávky ramen. V kontrastu s úzkým pasem bývalo pytlavité rozšíření rukávů (některé byly dlouhé až ke kolenům). Proti těmto kabátcům ostře vystupovali všichni mravokárci přelomu 14. a 15. století - Jan Hus, Petr Chelčický i Tomáš ze Štítného (podle něj byl těsný a vycpaný kabátec nejen

Pozdně gotické pláště - podle iluminací, 2. polovina 15. století

Pozdně gotické kabátce - podle iluminací, 2. polovina 15. století

Muž v dlouhém kabátci - Blatná, přelom 15. a 16. století

Pregěj - pozdně gotický kabátce a nohavice, chrám sv. Barbory v Kutné Hoře, konec 15. století

škodlivý pro tělo, ale i pro duši). Objevovaly se však i kabátce, které vycpávané nebyly a těsně opepínaly celé tělo včetně rukou, takže vytvářely dojem útlé postavy. Kabátce se v husitské revoluci prakticky přestaly nosit (či lépe řečeno nosit se nesměly).

Móda kabátců se vrátila koncem 15. století spolu s módou burgundskou. V té době nosili muži volnější kabátce, které sahaly často až ke kolenům. Síly se z drahých látek a mívaly podšívku z kožešiny či látky jiné barvy, která umocňovala barevný efekt, neboť se vrchní vrstva prostřihovala, aby byla v mezerách vidět podšívka. Rukávy byly většinou široké a pytlovité. Podobné kabátce se v renesanci staly typickým oděvem šlechty i měšťanů.

KALHOTY

Původní nohavice, které se nosily pod suknicí, se změnil na punčochové kalhoty těsně opepínající nohy. Šily se ze sukna individuálně pro každého muže přesně na míru. Aby bylo možno těsné kalhoty vůbec natáhnout přes boky, měly v přední části rozperek (nešlo však o poklopec v dnešním smyslu). Rozperek se zakrýval samostatným dílem látky, jemuž se říkalo přikrytí. Přikrytí se na bocích uvažovalo pomocí šňůrek. Právě toto přikrytí se stalo terčem útoků kazatelů, protože mnozí mladíci nosili vycpávané přikrytí (na způsob suspensoru), které navozovalo dojem mimořádné velikosti jejich mužné ozdoby. Kalhoty přelomu 14. a 15. století velice ovlivnila móda miparti, neboť velice často byla každá nohavice ušita z látky jiné barvy.

Těsné kalhoty s vyzývavě zvětšeným přikrytím v husitské revoluci zcela mizí. Pozdně gotické kalhoty ve druhé polovině 15. století šité podle burgundského vzoru bývaly sice těsné, ale protože mužské kabátce sahaly většinou až ke kolenům, detail v rozkroku ztratil smysl.

POKRÝVKA MUŽSKÉ HLAVY

Od 14. století patřila k velice rozšířeným pokrývkám mužské hlavy kukla (zvaná též kápě, kapice). Ve 14. století byla poměrně malá a zakrývala jen samotné temeno hlavy, později se začala prodlužovat, takže na počátku 15. století její spodní okraje zakrývaly celý krk a část ramen. Kukly byly tak oblíbené, že je od druhé poloviny 14. století nosily i ženy (zahalovaly hlavu stejně dobře jako zavinutí do loktuše, při práci a na cestách však byly praktičtější). Na počátku 15. století vyšší vrstvy kukly odkládaly a ty se staly pokrývkou hlavy prostého lidu. Lidé na cestách, jezdců na koních a také součastí

smutečního roucha. Právě proto, že kukly nosili lidé na venkově, stala se kukla nejoblíbenější pokrývkou hlavy stoupenců radikálního husitského tábora pro svou „poctivost“. Ve druhé polovině 15. století móda nošení kukel mizí (nadále se užívaly jen jako ochrana hlavy při špatném počasí na cestách a také při práci na poli).

Mnohem frekventovanější a pro vývoj v 15. století důležitější byl jiný typ pokrývky hlavy, který se nazýval točenka. Zřejmě se vyvinul ze starší kukly, i když inspirací točenky byly nejspíše orientální turbany. Základem byl dlouhý pruh látky, který se v různých umných vrstvách ovinul kolem hlavy. Jeho konce mohly viset na ramena, jeden cíp mohl z vršku zavinutí viset nad čelem, točenka mohla mít více cípů, přičemž jeden byl tak dlouhý, že visel až do pasu či dokonce ke kolenům. Variant existovalo veliké množství, právě proto byly točenky tak oblíbené. Okraje látky někdy zdobily trásné, látka mohla být prostřihovaná či jinak zdobená. V českých zemích se točenka ve větší míře užívala v pozdní gotice.

Kromě kukly nosili muži rozmanité čepice a klobouky (ani ty husité nezavrhovali, i když byly frekventované podstatně méně). Mužské čapky v 15. století bývaly malé a často se tkanicemi zavazovaly pod bradou. Čepice nosily všechny vrstvy obyvatel.

Klobouk se naproti tomu stal v 15. století symbolem příslušnosti k vyšším stavům. Šlechta své klobouky zdobila dlouhými úzkými bažantími péry, a protože tento detail považovala za stavovský odznak, měšťanům sněm zlobouků perím zakazoval. Stejně se měšťanům zakazovalo doplňovat klobouky ozdobami ze zlata a emailů či drahých kamenů.

Venkované nosili s oblibou klobouky slaměné, které v létě chránily před slunečními paprsky. Pod kloboukem se někdy ještě nosila rouška, která zachycovala pot.

Nejrozšířenější pokrývkou hlavy se v 15. století (zvláště v druhé polovině) stal barek. Tak se tato čapka nazývala ve světském prostředí, stejný tvar se v prostředí církevním označoval jako biret. Tvary byly různé - od měkkých

Mužské čapky - podle iluminací, konec 15. století

Mužská točenka - podle iluminací, konec 15. století

přiléhavých, nasazených hluboko přes čelo, které kryly celé temeno hlavy, až po malé, pevné a zvýšené. Některé měly přehnutý nebo zvednutý přední okraj, některé bývaly prostřihované, ze stran zúžené (podobné vojenské „lodice“). Zhotovovaly se ze sukna a některé byly zdobeny kožešinou. Variabilita baretů byla obrovská a plně odpovídala trendu individualizace stylu oblečení.

POKRÝVKA ŽENSKÉ HLAVY

Tradiční úpravou ženské hlavy bylo i v 15. století zavinutí rouškou či loktuší. Zatímco na počátku 15. století existovala značná volnost v provedení a většina ženského zavinutí byla spíše ozdobou (často velice umně nařasenou, pečlivě uvázanou a nepostrádající výraz jisté smyslnosti), v husitské době se zavinutí stalo výrazem pokory a zbožnosti. Většina prostých žen se vracela ke způsobu zavinutí řeholnic - prostá bílá rouška halila krk, čelo, tváře i uši a byla těsně stažená.

Radikální husité ostře vystupovali proti šlojířům, tak nazývali roušky z drahých látek (některé městské šlojíře byly hedvábné, protkávané zlatem či stříbrem, zdobené perlami či trásněmi). Za hříšné považovali aranžování šlojíře, pokud zakrýval temeno ženské hlavy neúplně a nechával odkryté líce a krk. Nepřípustné bylo rovněž pečlivé řasení do mnoha zdobných záhybů. Právě o šlojíře se vedl vleklý spor mezi radikálními husity a umírněnými stoupenci kališnického tábora (reprezentovaného především pražany).

Prosté zavinutí ženských hlav začalo ve druhé polovině 15. století ustupovat a znovu se začaly užívat módně aranžované nákladné šlojíře. Módními se v prostředí šlechty a zámožných měšťanů staly rozmanité ženské čepce. Typů

Ženský čepce - konec 15. století

existovala celá řada a některé měly velice nápadité tvary. Zhotovovaly se z dražších materiálů a mnohé se okázale zdobily.

Za typický čepce konce 15. století lze považovat čepce zvaný burgundský nebo též henin. Na konci 14. století byl ve Francii údajně kloboukem nevěstek, ale záhy se stal módou urozených vrstev. Šlo o vysoký klobouk tvaru špičatého kornoutu (jeho výška byla až 60 cm). Ke špičce býval někdy připevněný lehký splývavý závoj. Protože byl špičatý henin poměrně nepohodlný, záhy se začal na

Henin - konec 15. století

Dvojitý henin - konec 15. století

burgundském dvoře používat upravený klobouk, kterému se říkalo dvojitý henin. V českém prostředí se ve druhé polovině 15. století rozšířil pod názvem rohy nebo chomůty. Šlo o poměrně široký vyztužený čepce upravený do dvou rohů s jemnou rouškou, potažený často sítkou ze zlatých nebo stříbrných nití.

Mladice se zobákovitými škorněmi - Blatná, přelom 15. a 16. století

OBIV

Z hlediska obuvi nedošlo v 15. století k žádné podstatné změně ve srovnání s dobou lucemburskou. Oblíbenými zůstaly špičaté škorně (se zobáky), i když byly ve srovnání se 14. stoletím uměřenější. Nebyly tak extrémně prodloužené do špičky jako dříve, vlastní špička bývala plochá a nebyla už zatočená vzhůru, nýbrž pokračovala v rovině podrážky. Délka špičky dosahovala jen zhruba poloviny délky podrážky. Zobákovité škorně sloužily především ke společenským událostem (často se zobrazují na nohách služebníků, kteří obsluhují velmože při hostině). Se zobákovitými škorněmi na nohou se zobrazují i měšťané a měšťanky. Škorně se zobáky byly měkké boty bez podrážky, proto se užívaly především při chůzi uvnitř domů. Pokud s nimi na nohách chtěl člověk vyjít na ulici, musel si pod ně upevnit dřevěné nebo kožené podrážky (přezůvky, pantochy). Ty se upínaly pomocí koženého řemínku přes nárt.

Kromě špičatých škorní existovala široká škála rozmanitých kožených obuvi s pevnou podrážkou. Většina bot sahala nad kotníky a postranní díly se spínaly pomocí přezky (šněrování středověk neznal). Nosily se také rozmanité jednoduché střevíce z kůže, ale i pletené z lýka. Stejně tak se používaly prosté sandály; dřevěná podrážka se upevnila pod chodidlo pomocí koženého řemínku (běžně je nosili řeholníci žebrařských řádů). Na venkově existovaly i tradiční krbce (kus kůže se ovinul kolem chodidla a upevnil koženým řemínkem přes nárt).

Nástěnné malby - výzdoba sálu píseckého hradu z roku 1479, namalována suad u příležitosti krajského sjezdu šlechty (podle dokumentace rekonstrukce z počátku 20. století za řízení Augusta Sedláčka)

KRÁŠLENÍ A HYGIENA

ŠPERK

Určitě nepřekvapí, že se z 15. století dochovalo jen nepatrné množství světských šperků z drahých kovů. Část z nich darovali totiž stoupenci husitství do proslavených kádí na rynku v Táboře a ostatním byly uloupeny. Všechny byly přetaveny a jejich kov použit na ražbu mincí. Ani z konce 15. století se však mnoho skutečných šperků nedochovalo, jejich vzhled známe spíše z dobových iluminací a popisů v inventářích.

RŮŽENEC

Oblíbenou ženskou ozdobou se v 15. století stal růženec. Ani nošení růženců, které si ženy přivazovaly k pasu, však nenaplnovalo mravokárce spokojeností. Často žen kritizovali, neboť nošení růženců nepovažovali za projev zbožnosti, ale za parádivost a rozmařilost. Byla to pravda, a tomu odpovídal honosný vzhled některých růženců.

Růžencům se staročesky říkalo páteře či pateřky, neboť sloužily k odpočítání modliteb (nejrozšířenější Otčenáš latinsky začíná Pater noster, tedy Otče náš).

Slovem pateřky se někdy označovaly samotné korálky, které byly na šňůrku růžence navlečené. Tyto korálky se zhotovovaly z rozmanitých materiálů (keramika, kov, dřevo, perly), ale nejoblíbenější byly skleněné.

Různobarevné skleněné korálky byly v 15. století skvělým obchodním artiklem a na Šumavě vzniklo několik sklářských hutí, které se specializovaly výhradně na výrobu korálků (sklárnám se říkalo pateřkové hutě). Pateřky se z Čech vyvážely do celé křesťanské Evropy.

PRSTEN

Významné postavení si mezi šperky udržel prsten. Byl snad jediným typem šperku, proti kterému husité jmenovitě nevystupovali, na rozdíl od „hříšných halzí (náhrdelníků) a jiných okras nepoctivých“. Prsten měl po celý středověk řadu cudných symbolů. Lze předpokládat, že tak se význam prstenu chápali i v 15. století, i když se dochovalo málo zpráv.

Prsteny se nosily většinou na holé ruce, ale někdy také na rukavicích (jak dokládá votivní deska Perchty z Boskovic z roku 1480). Nosily se údajně na všech prstech levé ruky, ale na pravé jen na třech. Existovaly i speciální velké prsteny, které se navlékaly na palec (zvané palečníky). Doloženy jsou v Olomoucké právní knize z roku 1430.

Prsten mohl mít několik významů. Byl znamením výkonu církevního úřadu - pontifikální prsten nosil biskup, existovaly prsteny opatské, představených kapitul a dalších vysokých úřadů. Šlo o prsteny neobyčejně honosné, zhotovené vždy z drahých kovů, zdobené většinou drahými kameny.

Pro středověk typické se staly prsteny řeholnic, které měly symbolizovat, že jsou nevěstami Kristovými (takové prsteny směly nosit jen ty řeholnice, které byly pannami, na znamení své tělesné čistoty). Prsteny řeholnic se zhotovo-

Prsten - zlatý se šupinami.
15. století

valy z levných kovů (často byly železné nebo olovené), někdy se doplňovaly nápisem. Stejně prstem nosily i zbožné vdané ženy, často urozené vdovy.

Ve světském prostředí byl prsten především symbolem lásky, která se však ve středověku chápala nikoli ve smyslu vyznání citu, ale jako závazný vztah. Nešlo obvykle o prosté kroužky, prstenvyjadřovali symboly lásky či slova vyznání. Nosily ho vdané ženy, případně dostávala dívka prsten od nápadníka při zasnubách. Často ho nosil i muž na znamení své věrnosti.

Prstenů symbolizujících lásku se z 15. století dochovalo několik. Jde o výrobky z drahých kovů, ale to neznamená, že neexistovaly podobné z kovu levnějších (mosazné, měděné, cínové, železné). Nebývaly zdobeny drahými kameny, ale často měly velice nápaditý tvar. Dochoval se prsten ze zlaceného stříbra ve tvaru dvou spojených rukou, které se drží vzájemně za dlaně. Součástí prstenu je vyryté jméno Maria. Podobný prsten se spojenými rukama se dochoval ze zlata. Jiný zdobí postavy Adama a Evy, které nesou v rukách písmeno M. Na dalším podobném drží Adam a Eva ve zdvižených rukách dvě malé perličky. Prsteny zdobily i méně náročné dekorace, častý však býval vyrytý monogram či celé jméno.

Od 14. století se v české společnosti používaly pečetní prsteny, ale v 15. století nebyly zřejmě příliš frekventované. Šlo o masivní obroučku s rovnou ploškou, na níž byl vyrytý monogram či znak, který se obtiskoval do pečetního vosku. Takové prsteny se nazývaly sekřity.

Prsten byl také šperkem, který symbolizoval zámožnost majitele. Jeho smysl byl výhradně reprezentativní. V 15. století se v tomto významu staly oblíbenými prsteny s drahými kameny. Zatímco dříve se drahé kameny nebrousily, ale jen leštily (jinak zůstávaly v přírodním tvaru), v 15. století se rozšířila technika brusy na podložce pokryté diamantovým prachem. Oblíbeným tvarem nejstarších výbrusů drahokamů byla pyramida či jehlan. Na konci 15. století se začaly drahé kameny brousit na ocelové podložce, která umožnila zdokonalení brusy. V té době se rozšířily honosné prsteny s kameny, jejichž plochy byly broušené do tvaru kosočtverců, čtverců či rozet. Na konci 15. století se v šlechtickém prostředí začal šířit zvyk věnovat jako zasnubní dar diamantový prsten (poprvé ho své snoubence věnoval arcivévoda Maxmilián Rakouský roku 1477). Chudší ženy dostávaly prstýnky se zasaženými barevnými skličky.

Prsten - pozlacené stříbro,
s ručičkami a rytým nápisem.
15. století

OSTATNÍ ŠPERKY

Klasické náhrdelníky, jak je známe dnes, se ve středověku nenosily. Ozdoba krku se nazývala halže (z německého Hals). Většinou se tak označoval kovový kroužek z masivního kusu kovu nebo z copové splétaných drátků. Zámožné ženy nosily kroužky z drahých kovů (někdy se zlato ještě osazovalo drahými kameny), chudší ženy mívaly kroužky z mědi, cínu apod.

Protože nebylo ve středověku slovní pojmenování věcí pevné, jako halže se označovaly také řetízky na krk se závěsy. Oblíbené byly malé křížky, medailonky a také tzv. agnuský (medailonek s vyobrazením beránka božího). Masivní řetězy na krk se staly odznakem zemských a městských úředníků (podle německého vzoru). Urozené ženy nosily ve druhé polovině 15. století také šňůry perel.

Kroužky podobné těm, které se upevňovaly kolem krku, se nosily na hlavě přes loktuši. Pokládaly se na látku a ta se pak dala snáze přes líce narazit. Svobodné dívky (ale často i chlapci) nosily na hlavě vínek. Zámožnější dívky ho mívaly posítý perlami (proto se mu říkalo perlovec), chudší dívky jen vyšitý, někdy nosily jen obyčejný proužek lepší látky. Místo vínku nosily svobodné dívky na hlavě také věneček z květin.

Spony pláštů (fibule) se prakticky přestaly používat s ohledem na změnu střihu a způsob zapínání plášťů.

Ještě na počátku 15. století byly oblíbené poutní odznaky a amulety, ale jejich popularita s husitskou revolucí skončila. Ve druhé polovině 15. století se s nimi setkáváme výjimečně (většinou šije lidé přiváží z ciziny na památku). Urozené ženy nosily na řetízku u pasu pomandry, zvaná vonná jablíčka. Šlo o malou kovovou schránku ze zlata či stříbra, uvnitř které bylo aromatické pižmo. Funkci šperku měly i zdobené knoflíky a rovněž malé plíšky a rolničky, které se našivaly na límce a lemy šatů.

ODĚVNÍ DOPLŇKY

Pásky patřily k funkčním součástím oděvu, ale jejich hlavní smysl byl ozdobný. Nosili je muži i ženy. Základem mužského pásu byl silný kožený řemen, na němž byly upevněny kovové ozdoby. Pás se nosil obtáčený kolem boků. Obdobně zdobené bývaly pásky, na které se zavěšovala zbraň (meč, dýka). Ženské pásky bývaly užší a zhotovovaly se většinou z textilu (aby lépe přilehly k tělu). Zdobily je kovové přezky a nákončí. Pásky patřily k reprezentaci urozených žen, a proto se na jejich výzdobu vynakládaly značné finanční prostředky. Ojediněle dochovanou památkou z doby pozdní gotiky je tzv. pás královny Elišky (ve skutečnosti pás některé významné šlechtičny z druhé

Pozdně gotický pás - tzv. pás královny Elišky z Hradce Králové, polovina 15. století

poloviny 15. století). Pás byl nejspíše darem z lásky. Na stříbrném nákončí s broušenými a leštěnými drahými kameny je nápis: „Na tom světě žádá jiná“ a na zadní straně milostné verše („Neníť div, že tůžím, neb ze všech nejkrasšie slůžím. Můj milý, netuž mnoho, ač chceš, však máš pro koho. Miluji tě, než, nemohu pro tvů lež.“).

Novinkou se v mužské módě stala hůl se zdobeným držadlem. Sloužila nejen jako elegantní doplněk a opora při chůzi, ale mohla se použít jako zbraň a stala se rovněž stavovským odznakem. V roce 1448 vyšli pražští konšelé vstříc papežskému legátovi „se stříbrnými hůlkami dle obyčeje“ (není však jasné, zda se tím nemíní symbol úřadu podobný krátké rychtářské feruli). Novinkou se na konci 15. století staly brýle. Nejstarší vyobrazení cvikru v českých zemích pochází z roku 1470 (oltářní deska Smrt P. Marie).

LÍČENÍ

Ve 14. století patřilo líčení (někdy dokonce poměrně výstřední) k módě nejen ženské, ale i mužské, v 15. století se lidé líčili podstatně méně. Důvod tkvěl ve změně postoje české společnosti v časech husitské revoluce. Líčení jako projev hříchu pronásledovali nejen radikální husité, ale odstup si vůči němu udržovali i stoupenci umírněného tábora. Ani ve druhé polovině 15. století se líčení v českých zemích nijak významně neuplatňovalo, na rozdíl od některých západoevropských zemí. Z té doby se v pracích mravokárců nedochovala jediná výtka na přehnané líčení českých žen, s výrazným líčením se nesetkáváme ani v ikonografických dokladech. Jediné, co bylo zřejmě běžné, byly různé toaletní vody, jejichž smyslem bylo zakrýt pach potu. Nešlo o pot na těle, ale o jemný zápach z šatů, neboť se praly podstatně méně než dnes. Pod šaty se nenosilo spodní prádlo a honosné oděvy se šily z tuhých látek (sukna, brokáty apod.), které se obtížně čistí.

OSOBNÍ HYGIENA

Lidé vrcholného středověku dbali na osobní hygienu. Pokud se o středověku hovoří jako o době katastrofálních hygienických podmínek, pak to platilo o čistotě komunální. Na ulicích a kolem usedlostí se povalovaly odpadky, ale lidé sami se pravidelně myli. Vstoupit do chrámu nebo přijít do společnosti špinavý se považovalo za neslušné. To platilo nejen ve dvorském prostředí a v šlechtické společnosti, ale i mezi prostým lidem. Po práci se lidé myli a znali zřejmě i ranní hygienu. Pavel Zídek ve druhé polovině 15. století radil: „Když vstanete, jako matery milostivé dětem činí, tvář svú a ruce umyté, hlavu sčeste, jazyk nožíkem vystružte a rače své údy protahovat.“ Běžnou každodenní hygienu odbývali lidé nejčastěji venku u studní, koryt s vodou, napajedel dobytka, případně u potoků či mlýnských náhonů, při

Poutní odznaky - pozdní gotika

hygiena

špatném počasí doma ve škopcích a vědrech v síni nebo mázhausu. Ve šlechtických a měšťanských domácnostech se ve druhé polovině 15. století začala užívat měděná vytepávaná umývadla, k nimž patřil veliký džbán s vodou (souprava později nazývaná lavabo).

LÁZEŇ

Kromě pravidelného mytí prováděli lidé periodicky očistu celého těla. Na venkově se lidé koupali v rybnících a řekách, ale existovaly tam také lázně, stejně jako ve městech. Lázně jsou písemnými prameny v českých a moravských městech doloženy už ve 13. století.

Používání lázní bylo v 15. století téměř společenskou povinností a navštěvovala je zřejmě většina obyvatel měst. V cechovních předpisech se dokonce objevuje ustanovení, že mistr má zajistit (případně zaplatit) svým tovaryšům pravidelnou návštěvu lázně. Stejně tak se někdy objevuje v odkazech umírajících částka, která má být vynaložena na to, aby chudí mohli navštěvovat lázeň. Dochoval se dokonce soudní rozsudek, podle něhož byl muž za zabití odsouzen kromě jiného k tomu, aby „zajistil lázeň pro chudé“.

V lázni se lidé nejen koupali, ale holily se zde vousy, stříhaly se vlasy, prováděly se kosmetické zásahy (lazebník odstraňoval bradavice), často lazebník konal jednoduché chirurgické úkony a trhal zubv. prodával masti na vředy a svrab, toaletní vodu a jiné kosmetické prostředky. Koupel v lázni byla nesporně oblíbenou zábavou. Vše, co bylo vytržením z nudného toku všedního dne, považovali lidé za rozptýlení. V lázni bylo příjemné teplo, což bylo pro některé lidi samo o sobě povyražením, neboť sami žili v chladnějších domech. Lidé seděli v kádích s horkou vodou a diskutovali spolu, při koupeli současně mohli pojišť (běžně se tu podávala i vařená jídla) a samozřejmě mohli také pít. Dochovala se vyobrazení, na nichž člověk sedí v kádi, přes kterou je napříč položena deska jako stůl a na ní jsou misky s jídlem a pohár. Společnost si mohla do lázně pozvat i hudebníky, kteří jim ke koupeli hráli a zpívali. V neposlední řadě tu obsluhovaly mladé dívky, oblečené do lehkých košílek. a pohled na ně byl sám o sobě zdrojem povyražení. Dívky často na přání poskytovaly koupajícím masáže (které měly ovšem povahu spíše erotickou než terapeutickou).

Postava lazebnice se díky Václavovi IV. stala jedním z typických výtvarných symbolů přelomu 14. a 15. století. Ovšem pověst o tom, jak krásná lazebnice Zuzana zachránila Václava IV., pochází až z poloviny 16. století (autorem je Václav Hájek z Libočan). Některé obrazy lazebnice z přelomu 14. a 15. století symbolizují s největší pravděpodobností královnu Zofii (soudí se tak podle vyobrazení na jednom dochovaném kachli, kde má lazebnice, která obsluhuje krále, na hlavě královskou korunu).

I když lazebnice bývaly řazeny mezi povolání nepočetná, mravokárci větší nou nedělali rovnítko mezi ně a nevěstky. Je pravděpodobné, že dívky v lazebnách měly stejné postavení jako dříve animírky v barech. Měly zákazníky především bavit a povzbuzovat, aby více utratili, mohly se s nimi tělesně milovat, ale také nemusely.

Ani řemeslo lazebníka se původně nepovažovalo za ctěné a vážené. Teprve v privilegiu Václava IV. z roku 1406 byli lazebníci uznáni za poctivé měšťany (a mohli tedy zasedat v městské radě, mít svůj cech, nosit zbraň a mít další výsady ostatních měšťanů). V privilegiu se také výslovně uvádí, že děti lazebníků mohou vstupovat v manželství s dětmi jiných měšťanů. Toto privilegium obnovil v roce 1474 Vladislav II. Jagellonský.

V menších městech bývala jen jedna či dvě lázně, ale v Praze je jich na přelomu 14. a 15. století doloženo kolem patnácti. Nejznámější byla na počátku 15. století tzv. Královská lázeň (stála na dnešním Smetanově nábřeží u Vltavy). Lázně stávaly nejen ve městech, ale různými zápisy a smlouvami

jsou doloženy také na vesnicích. Velice málo víme o lázních na hradech (zbytky jedné se našly na hradě Krašov). Návštěva lázně patřila k rytířské kultuře, a proto určitě v palácích existovaly.

Udržovat v lázni dostatečné teplo bylo nákladné, proto nebyly v menších městech lázně otevřené celý týden, ale jen v určitý den. Když lazebník lázeň vytopil, obcházel město a vyvoláváním zval k návštěvě svého zařízení. Voda se neohřívala v kotlích, kovové kotle byly ve středověku příliš nákladné. V lazebně stávala řada dřevěných věder s vodou (právě ty jsou symbolem, s nímž se zobrazovaly lazebnice). V peci se rozpálily kameny, které se železnými kleštěmi přenesly do věder, a jejich prostřednictvím se voda ohřívala. Horká se pak dolávala do van, v nichž se koupali hosté. Ve středověkých lázních se ve vanách při koupeli neleželo, ale sedělo. Samotné kádě bývaly proto poměrně vysoké, a hosté v některých dokonce sedávali na nízkých dřevěných stoličkách, které stály ve vodě na dně.

Podle ojediněle dochovaných zmínek se zdá, že bývalo celkem běžné, aby v lázni pobývali společně muži s ženami. Nebylo však možné, aby vdaná žena chodila do lázně sama, musel ji doprovázet manžel. To je doloženo na dobových rytinách. Stejně tak chodily s rodiči do lázně jejich dcery (rovněž v případě, že v lázni byli jiní lidé). Do lázní chodila někdy uzavřená společnost (pak si lázeň pronajala jen pro sebe), a to mohla být skupina mladíků a dívek.

Dochoval se deník jednoho z posílů Jiřího z Poděbrad, který si z cesty k francouzskému králi zapsal, že ve švýcarském Bernu „ihned jsme šli do lázně a myli sme se s pěknými městkami, pannami a paniemi, všichni spolu“. Z díkce je zřejmé, že nešlo o zážitek, který by byl autorovi deníku cizí.

Lázně považovali lidé v 15. století za obvyklou věc denního života, proto ani radikální husité proti lázním nevystupovali (není dochován jediný husitský zákaz či kritika lázní). Na nahotu se lidé ve středověku dívali jinak než v prudérním 19. století. Pro ně byla obvyklá a přirozená, protože intimita se vnímala s ohledem na životní podmínky zcela jinak než dnes.

LÁZEŇSKÁ STŘEDISKA

Zatímco měšťanům a venkovanům musela stačit občasná návštěva lázní, pro urozené vznikala od 13. století lázeňská střediska, kam se jezdilo na několik týdnů za účelem léčebné kúry nebo také za zábavou (na způsob dnešní dovolené u moře).

Pití léčivých vod bylo ve středověku populární. Nejstarší doklad o prodeji chebských kyselek je z roku 1416. Záhy poté se minerální vody stávaly do džbánek a v nich se dovážely do Chebu.

Velice oblíbené byly (vlastně od antiky) koupele v teplých minerálních vodách. Místům, kde se takové koupele nacházely, se říkalo teplice (proto, že ze země

vyvěrala teplá voda). Nejproslulejšími lázněmi byl švýcarský Baden. kam v 15. století jezdila i česká šlechta. V deníku posla krále Jiřího z Poděbrad se o návštěvě těchto lázní píše: „Myli sme se s pěknými pannami a paniemi i hrabienkami v teplicích, a byli sme veselí, tak že pan Bavor opět želel, že se jest kdy oženil. A vikář biskupa konstantského a jiné to kněžstvo a mnišie myli se s velmi pěknými jeptiškami, jež byly s nimi z Konstancie přijel.“

Z hlediska uvolněných mravů byl Baden v té době proslulý, v lázních na českém území se zřejmě podobné frivoli mravy netoleroval, alespoň o nich nejsou zprávy. Již koncem 15. století existovaly oblíbené a hojně navštěvované „teplíce“ v severočeských Teplicích. Bílině a v Karlových Varech.

KOMUNÁLNÍ HYGIENA

V psychologii lidí ve středověku byl velice silně zakořeněn rozdíl mezi tím, co je jejich vlastnictvím a co zboží obecné (panovníkovo, církve, šlechty či městské obce). O majetek obecný se lidé nestarali (spíše naopak, snažili si z něj vždy něco vytěžit pro sebe). Z této psychologie vyplýval rozdíl mezi čistotou, jakou lidé udržovali ve svém oblékání a nejspíše i doma, a nečistotou, jaká panovala na ulicích, na náběhách a v okolí hradů.

Uklízelo se tak, že se odpady vyvezly do rohu dvora, vhodily se na ulici nebo do hradního příkopu. Ještě v 16. století zakazovala staroměstská rada měšťanům, aby na ulici vylévali z okna noční nádoby. Dochovaly se žaloby lidí, kteří nic netušíce kráčeli ulicí a byli splašky polití (žaloby „slití z oken“).

To však nebyly jediné nečistoty. Po ulicích se i ve městech proháněli psi a kočky, ale také drůbež a vepři. Odpady ze své výroby vyhazovali řemeslníci přímo na ulici (což bylo odpuzující zvláště v případě řezníků, kožešníků a dalších řemesel, která zpracovávala živočišné produkty).

Povalující se odpady v blízkosti obydlí, studní a kašen hnily. Právě to bylo semeniště infekčních nemocí, které středověk trápily. Na počátku 15. století napsal mistr Křištan z Prachatic: „Ó kterak by slušelo čisté město míti od

Společné koupele v horských bazénech - dřevoryt z roku 1480

smraduov, byli by lidé zdravější.“ Jeho povzdech vycházel ze zažité představy, že se mor a podobné nemoci šíří „zkaženým povětří“. Proto se za spolehlivý prostředek proti nemocem považovalo vykuřování. Urozené dámy nosily u sebe různé vonné esence, ke kterým čichaly, ale ne proto, že by jim zápach vadil esteticky, ale aby chránily své zdraví. Oblíbeným šperkem byl pomander (schránka s pižmem či jinými aromatickými látkami).

Roku 1467 brojil plzeňský kazatel:.....hrozím se. abv se smradlavým hno-

jem nečistota a mor mezi vás nevloodil a abyste Boha, vám příznivého, který zdravého povětří vám poskytl, pokoušejíce, puchem a jedovatinou povětří nenakazili. Važte si, dobří měšťané, více svého zdraví než neřádu svého dobytka... Pole vaše hnojem ztučnete, ale ulice čistotou se skvějte."

Od 14. století se městské rady snažily o pravidelný úklid na ulicích. Jenže často bylo obtížné sehnat pracovní síly, protože se taková práce považovala za ponižující. Mršiny uhynulých zvířat odklízeli ras nebo kat, ale jinak se odpady z ulic odklízely jen nepravidelně (obvykle před konáním jarmarku, návštěvou panovníka nebo královského úředníka a před velkými církevními svátky). Na podobné práce se sjednávali tuláci a staří lidé ze špitálu, někdy ulice uklízeli vězni z městské šatlavy. Úklid ulic se konal na náklady radnice. Ulice bývaly budovány tak, aby část úklidu vykonal déšť. Proto se povrch ulic od domu do středu komunikace mírně svažoval a středem ulice vedla stružka, která odváděla vodu (obvykle do městského příkopu, mlýnského náhonu či řeky). Proto vyšlo v roce 1469 v Kutné Hoře nařízení, že měšťané směji whazovat na ulici smetí a hnůj jen tehdy, pokud prší.

TOALETY

S nečistotou na veřejných prostranstvích souvisel fakt, že neexistovaly veřejné záchodky. Proto lidé (muži i ženy) konali potřebu na ulicích, a dokonce prý i na rynku. Takové konání městská rada nestihala, naopak, dochovaly se záznamy o pokutách pro měšťany, kteří chtěli mít okolí svého obydlí čisté a z okna lili vodu za trest na ty, kteří před jejich domem konali potřebu. Standardem se v palácích šlechtických sídel, ale také některých větších měšťanských domů, staly převěty. Šlo o tradiční typ toalety, doložený již v románské době. Na krakorcích byl před stěnu domu předsazen výklenek, v němž bylo sedátko s otvorem, jímž nečistoty padaly podél venkovní zdi dolů

na zem. V hradních palácích byly převěty zřizovány na té straně paláce, pod kterou byl hradní příkop, ale někdy býval převět umístěn i nad hradním parkánem. V městských domech nesměly být převěty umístěny ve stěně nad ulicí (bývaly obvykle v zadní části nad dvorem).

Protože se od poloviny 15. století dbalo na pohodlí více než dříve a větší význam získala ložnice, bylo běžným zvykem používat tzv. noční nádoby.

V pozdní gotice patřily tyto mísy k běžnému vybavení obydlí nejen vyšších, ale i středních vrstev. Bývaly také součástí vybavení zájezdních hostinců.

Švihov - převět, konec 15. století

OBSTARÁVÁNÍ POTRAVIN

Lov

Ve středověku nebyl lov primárně zdrojem potravy, ale zábavou. V roce 1388 vydal Václav IV. nařízení, podle něhož se stal lov výsadou vrchnosti. Současně byly stanoveny okrsky, v nichž směl lovit výhradně panovník. To však platilo jen do husitské revoluce. K obnově honebního práva došlo ve druhé polovině 15. století, kdy však byl podstatně omezen rozsah panovnické honitby ve prospěch šlechty.

Zvěřina tvořila vrchol hostiny, protože symbolizovala triumf nad ulovenou zvěří. V principu existovaly dva způsoby lovu, jimiž se bavila urozená společnost. Prvním byl lov menší zvěře pomocí cvičených dravých ptáků (sokolničení). Lov se sokoly byl v 15. století dvorskou zábavou, již se účastnili i ženy. Profese sokolníka (tedy toho, kdo sokoly připravoval) byla vážená a nejzámožnější velmoži měli své sokolníky a cvičené sokoly. Pro účel lovu se sokoly se zřizovaly bažantnice. Před vlastním lovem se chytali do tenat zajíci, kteří se pak před urozenou společností vypouštěli na louku. Místo, kde stála urozená společnost se sokoly, bylo často pohodlně zařízeno, stály tu stany a stoly s občerstvením.

Druhým způsobem honu byla štvance jelena (parforsní hon), kdy šlo o to zvěř uštvať a pak zabít kopím nebo mečem (nikoli zastřelit), proto se nazýval parforsní (z francouzštiny - tváří v tvář). Ve 12. a 13. století byl hon na jelena rituálem, jehož cílem bylo v čestném boji zvítězit. Štvance se považovala za nácvik rytířských dovedností pro skutečný boj a vedla se zásadně mužně; ne jeden účastník honu se zranil, či se dokonce zabil (český král Václav I. přišel o oko, král Vratislav I. se smrtelně zranil).

Tato podoba štvance se časem změnila. Jak se zjemňovaly mravy rytířské společnosti, měnil se i pohled na míru rizika. V 15. století se urození lovci už nehnali bezhlavě za jelenem, ale nechali si ho nadehnat a vítězství nad bezmocným zvířetem se změnilo v ne příliš náročnou krvavou tečku. Štvance se v 15. století proto mohly účastnit i ženy.

Šlo o dokonale organizovanou zábavu, pro niž existovala přesná pravidla. Jejich popis se dochoval ve francouzském spisu Gastona Phoebuse z roku 1387. Jím popsaná pravidla v 15. století platila i v německých zemích a rovněž v Čechách a na Moravě. Společnost se na hrad velmože, který hon pořádá, sjela den předem. Štvance sama měla podle závazných pravidel pět fází. První se nazývala obeznání. V den lovu vyrazila ještě před úsvitem do lesa skupina lovců se speciálně cvičenými psy (ve francouzském prostředí se tomuto psu říkalo limer, v německém Leithund, česky stopař či barvář). Úkolem bylo vystopovat vhodného jelena (hledal se jelení trus a podle něj se určovalo stáří kusu). Stezka, kudy vedla stopa jelena do jeho lože (místa, kde přenocoval), se označovala zálomkem (zlomenou větví).

Následovalo shromáždění lovců (urozené společnosti hostitele). Při snídani se lovci rozhodovali, za kterým z vystopovaných kusů vyrazí (lovci jim přinášeli nalezený jelení trus a podle toho posuzovali, který kus bude nejstarší a nejvhodnější). Pak určili, kde budou rozmístěni lovci se smečkami honících psů a nadháněči.

Vlastní hon začínal tak, že psovod přivedl lovce se smečkou psů k zálomku. Jakmile psi chytili stopu, dal rohem znamení k jejich vypuštění (to se nazývalo vydávání). Nikdy se však nevypouštěla smečka najednou, ale s časovým odstupem, aby se k unavenému houfu psů postupně připojovali čerství, kteří měli síly pronásledovat jelena. Za smečkou vyrazila na koních urozená společnost lovců. Nehnali se však bezhlavě. Smečka psů běžela napřed a urození lovci za nimi podle jejich štěkotu a hlavně podle signálů, které jim dávali svými rohy lovci. Signálů byla široká škála a podle nich se lovci řídili. Vrcholem honu bylo zastavení jelena a jeho usmrcení. Když psi jelena dostihli,

Štvance se psy - iluminace z rukopisu Petra de Crescentiis, Čechy, kolem roku 1415

Blatná - štvance na jelena, konec 15. století

obstoupili ho a nedovolili mu pokračovat v útěku. Někdy se na něj vrhli a strhli ho na zem. Nejstarší zmínka o honícím psu v českých zemích je v díle Bartoloměje z Chlumce, který v polovině 14. století píše o malém psíku, který „jde po šlaku krvavém, honě se, dokud jelen nebude nalezen mrtvý od postřelení neb od ubodnf. Ne všichni, kteří hon pořádali, však měli dostatek vycvičených psů. Někdy se nachystaly sítě, do kterých utíkající jelen vběhl. Jakmile se podařilo jelena zastavit, navedli k němu lovci urozenou společnost. Ta se rychle sjela a čekala, dokud nedorazí ten, kdo byl určen za „pána honu“. Jeho výsadou bylo mečem (nebo kopím) jelena usmrtit (šlo obvykle o panovníka, nejváženějšího hosta štvance anebo majitele panství). Aby se snížilo nebezpečí poranění urozených účastníků honu, lovci často před zabitím přetali jelenovi šlachy u kolen. Smrt jelena a konec štvance ohlašoval hlas lesního rohu.

Poslední fází honu bylo rozdělení kořisti (francouzský curée). Jelen se na místě vyvrhнул a stáhl. Vnitřnosti a krev smíšenou s chlebem dostali psi, kteří tím byli utvrzeni, že jelen je opravdu jejich kořistí. Stopař (Leithund) dostával jako výsadu svou odměnu odděleně od smečky a často směl ohryzat maso z jelení hlavy. Maso z krku a plecí dostávali honci. Dělbá masa a vnitřností uloveného jelena mohla být samozřejmě jiná, ale tradicí bylo, že alespoň malý kus dostali všichni, kteří se štvance zúčastnili - urození hosté, poddaní bonci i psi. Zbytek jelena se z lesa odvezl na hrad, aby se z něj připravil pokrm, jímž byla na závěrečné hostině uctěna urozená společnost.

RYBNÍKÁŘSTVÍ

Ve druhé polovině 14. století došlo k první velké vlně zakládání rybníků. Stavěla se sice i velká díla (např. na panství pražského arcibiskupa Arnošta z Pardubic), ale především se budovalo množství malých rybníků. V té době je zakládali i zemané, měšťané, a dokonce společně i některé vesnice. Vstavbu nových rybníků na nějakou dobu zabrzдила husitská revoluce, ale rybníkářství jako takové fungovalo dál. Již existující rybníky se udržovaly, neboť husité svědomitě dodržovali pústy, a proto šli kapři dobře na odbyl.

Původně se ryby chovaly společně, několik ročníků najednou. Při výlovu se velké ryby ukládaly do kádí na prodej a malé se házely zpět. To však bylo nepraktické, a proto se v polovině 15. století začal v českých zemích praktikovat třístupňový chov kaprů v oddělených nádržích. Do malého třetího (plodového) rybníčku bylo nasazeno několik párů chovných kaprů, které se po vytření vylovyly. Potěr se v třetím rybníčku krmil, po roce byl vyloven a přesazen do větších výtažních rybníků, v nichž byl dostatek potravy, případně byly ryby ještě dokrmovány. Po skončení druhého roku života kaprů byly ryby znovu vyloveny a nasazeny do velkých kaprových rybníků, kde se nechaly 2 až 3 roky dospět v lovné kusy. Teprve pak se konal výlov.

Rybníky se budovaly na slunných místech, neboť kapři mají rádi teplou vodu. Po výlovu se rybník nechával jeden rok nenapuštěný, aby zarostl trávou (tomu se říkalo letnění). Smyslem bylo obnovit krmení na dně rybníku pro příští chov. O rybníky se starali určené hospodáři (porybní), jejichž povinností bylo hlídat ryby před pytláky, v zimě vysekávat do ledu díry, aby mohly ryby dýchat, a na jaře a na podzim je podle potřeby dokrmovat.

Výlov rybníků začínal odpuštěním větší části vody, až zbyla ve středu rybníku jen mělká tůňka. Kapři se vylovyli pomocí velké vlečné sítě, jejíž konce táhli silní muži, kteří postupovali v rozestupu souběžně ve dvou řadách.

Na konci 15. století začalo období, kterému se říká zlatá éra českého rybníkářství. Na jejím počátku nestáli jihočeští Rožmberkové, ale Vilém z Pernštejna (žil v letech 1435-1521), který se obratnou hospodářskou i politickou činností stal jedním z nejbohatších velmožů své doby. Na otázku, jaký statek je podle něj nejvýnosnější, prý odpověděl: „Takový, který by se hemžil rybníky.“ Své zkušenosti vtělil do spisu Instrukce vodní (tiskem vyšel po jeho smrti v roce 1525). Rybníky budoval především na pardubickém, kuněticko-horském a novobydžovském panství. Mezi léty 1491 a 1521 zde vzniklo kolem 400 vodních děl (z toho 265 rybníků) a více než 30 kilometrů náhonů.

Soustava rybníků - místo bitvy u Sudoměře

Aby bylo možno velký rybník postavit, nestačila obvykle vlastní vrchnostenská půda, ale bylo nutno zabavit část poddanské půdy, a dokonce zbořit některé vesnice. Vilém z Pernštejna platil svým poddaným štědré náhrady (jiné pozemky a také peníze), a to nejen v případě zabavení půdy, ale nahrazoval jim i škody, pokud se hráz protrhla (Vilém z Pernštejna sám rybníky navrhoval, a než získal zkušenosti, několik hrází se při povodni rozvalilo). Jednal velkoryse, aby si poddané jako levnou pracovní sílu k výstavbě rybníků na svém panství udržel. Když umíral, převyšoval jeho majetek trojnásobně jmění Rožmberků.

Ne všichni však sdíleli nadšení pro rybníkářství. V proroctví doktora Kampa z roku 1472 se dočteme, že „... panstvo na větším díle poddaným svým popluží dědiny odejme a z nich sobě rybníků nadělá, chléb jim z úst jejich vydíratí a brátí bude; z toho potom nastanou veliké mordy, loupeže i od ohně zkázy, chtějice poddaní nad svými pány se vymstítí“.

ŠLECHTICKÝ VELKOSTATEK

I když měli někteří velmožové před husitskými válkami poměrně značný pozemkový majetek, byla jejich panství roztržštěná. V časech, kdy se šlechta živila především válečným uměním, nehrál tento fakt podstatnou roli. Hlavním příjmem z panství byla poddanská peněžní renta.

Situace se však změnila po husitských válkách. Měnila se ekonomika země a s poklesem hodnoty mince klesal celkový peněžní příjem z poddanské renty. Zvýšit rentu nebylo možné, neboť byla určena smlouvami mezi vrchností a poddanými (středověké smluvní ujednání ttil). Zvyšovat platby od poddaných nebylo možné také proto, že by z panství odešli tam, kde by jim jiná vrchnost nabídla lepší podmínky. Zatímco šlechta držela v rámci stavovského uspořádání země rozhodující politickou moc, hospodářskou moc držela královská města. Mladá generace šlechty, která nastupovala po husitských válkách, velice záhy pochopila výhody vlastního hospodaření.

Vrchnostenské podnikání mohlo být rentabilní, pokud ve větší míře než dosud využívalo levnou pracovní sílu svých poddaných. K tomu bylo ovšem nutno omezit volný pohyb poddaných a připoutat je k půdě vlastního panství (začal vznikat princip tzv. druhého nevolnictví). Při podnikání narážela šlechta na hospodářská privilegia královských měst. Konec 15. a počátek 16. století byl

proto poznamenán ostrým zápasem mezi šlechtou a městským stavem, aby městská práva neplatila na šlechtických panstvích (v tomto zápase nakonec šlechta zvítězila a daný stav potvrdila Svatováclavská smlouva v roce 1517).

Šlechta se orientovala na nejrentabilnější obory (rybníkářství, provoz mlvnů, lomů, hamrů, olejen). Podle údajů z druhé poloviny 15. století zůstal podíl vrchnostenského režijního zemědělství ve srovnání s jinou hospodářskou činností zanedbatelný. Vrchnostenské dvory obhospodařovaly nevelké výměry polí (průměrný nebyval větší než tři až čtyři selské grunty). S tím souvisel fakt, že ještě ve druhé polovině 15. století byla potřeba roboty pro zemědělskou výrobu malá, v některých oblastech její rozsah dokonce ve srovnání s dobou před husitskou revolucí klesl. Ve vrchnostenském zemědělském hospodaření se neuplatňovaly žádné novinky (na rozdíl od pozdějších staletí, kdy byl velkostatek průkopníkem pokroku).

VESNICKÁ PLLŽINA

Půda na panství, kterou užívala vrchnost, se nazývala dorainikál, a půda, na které hospodařili poddaní, se označovala jako rustikál. Při zakládání kolonizačních vesnic ve 13. a 14. století se vyměřila plocha pro výstavbu usedlostí a zřízení návsi, za usedlostmi se pak vyměřila pole a louky. Někdy patřil ke vsi i kus neúrodné půdy, která se využívala jako pastvina, a případně i malá část lesa. Veškerá půda, která se vyjmula z vrchnostenského užívání a převedla se na konkrétní obec, se nazývala plužina. Ta se pak vnitřně členila na intravilán (plochu vlastní vesnice) a extravilán (selské pozemky za hranicí zástavby).

Tvar plužiny se lišil podle místních podmínek. Roli hrál nejen počet usedlostí a charakter terénu, ale také dobové zvyklosti. Důležitý byl rovněž právní model, podle něhož kolonizace proběhla.

Velice zjednodušeně měla plužina tvar nepravidelné elipsy, která obkružovala vesnici ležící zhruba v jejím středu. Původně měla pole většiny usedlostí stejnou velikost (jeden lán), jen nepatrný počet usedlostí měl pole menší (tři čtvrtě lánů) a v některých vsích se nacházela ještě jedna usedlost s polnostmi většími než lán (patřila rychtářovi nebo lokátorovi). V polovině 15. století se však majetková struktura venkova v některých krajích změnila.

V průběhu husitské revoluce byly některé usedlosti opuštěny a rolníci, kteří hospodařili v sousedství, si část opuštěných polí pronajali, či je dokonce se souhlasem vrchnosti získali. Seelováním polností vznikala vrstva zámožných sedláků, kteří vlastnili více než jeden lán polí, ale současně se plocha polností jiných usedlostí logicky zmenšovala. Vznikala tak vrstva půllánků a čtvrtlánků (chalupářů).

Všechna pole v rámci jedné plužiny na sebe navazovala (oddělovaly je meze, kamenné zídky a cesty). Aby bylo možno tato pole obdělávat, museli všichni rolníci dodržovat dohodnutý plán, jak budou svá pole využívat. Protože se pole osévala podle tříletého rotačního schématu (ozim, jař a úhor, tzv. trojhonný úborový systém), musel každý hospodář rozdělit svá pole na tři zhruba stejné díly a ty musel osévat stejně jako jeho sousedi. Této povinnosti se říkalo obúrová vázanost a téměř v celé zemi se udržela až do počátku 19. století.

VELIKOST POLÍ

V emfyteutických smlouvách, které uzavíral lokátor s vrchností při vyměrování nové vesnice, stejně jako v panovníckých darovacích listinách, zemských deskách, urbářích a listinách se většinou uvádí rozloha polí. Problém ovšem je, že se používaly jednotky, které nebyly pro celou zemi stejné.

Často se užíval pojem popluží (odtud také poplužní dvůr ve smyslu vrchnostenského zemědělského dvorce). Označoval se tak blíže neurčený kus zemědělské půdy, která nebyla přesně rozměřena a měla podle odhadu rozlohu 20 až 60 hektarů.

Nejčastější jednotkou byl lán, což mohla být přesně definovaná jednotka velikosti pole, ale mohla to být také rozloha určená individuálně pro jediný konkrétní případ. Velikost lánů byla dána počtem záhonů nebo jiter.

Záhon byl poměrně přesně definovanou plošnou jednotkou. Ve středověku měl jeden záhon na šířku 6 brázd a 1 rozhon a na délku 1 hon (což bylo zhruba 154 metrů), takže staročeský záhon měl plochu cca 394 m². Další jednotkou menší než lán bylo jitro, které se původně definovalo jako plocha pole, kterou oráč zorá za jeden den od jitra do soumraku. Staročeské (či pražské) jitro mělo 2 837 m². Kopa záhonů se rovnala jednomu jitru. Rozloha lánů měla několik variant - královský lán (12 kop záhonů - 27,9 ha), kněžský (11 kop záhonů - 25,6 ha), panský (10 kop záhonů - 23,3 ha), selský (8 kop záhonů - 18,6 ha), zemský (18,3 ha). Kromě toho existovaly i lánky

Orba záhonovým pluhem - iluminace z rukopisu Petra de Crescentiis, Cechy, kolem roku 1415

lokální - horazdovický (18,2 ha), kouřimský (20,8 ha), zatecký (18,2 ha), slezský (16,8 ha). Individuálně stanovené rozlohy lánů se pak počítaly obvykle podle jiter (nejmenší doložený měl 33 německých jiter, což bylo 8,3 ha).

ORBA

Pole kolonizačních vsí se rozvrhovala tak, aby byla úzká a co nejdelší. To odpovídalo používanému způsobu orby záhonovým pluhem. V praxi se ornice zaklápěla pomocí asymetrické radlice na jednu stranu, tedy do středu záhonu (neboť pluh jezdil podélně polem sem a tam, takže v jednom směru zaklápěl ornici doleva a v opačném doprava). Otáčením pluhu se ztrácel čas, a proto bylo výhodné, aby pole bylo co nejdelší.

Záhon v 15. století měl 6 brázd (tak se označovaly pruhy, kam se hlína zaklápěla) a na každé straně záhonu byl mělký žlábek, kterému se říkalo rozhon, rozor či rozhor. Sloužil k chůzi (po něm kráčel rozséváč při osevu obilí a tudíž chodili i ženy), ale současně k zavlažování nebo odvodňování pole. To bylo důležité při neustálých výkyvech počasí, které rolníky v 15. století sužovaly. Především při dlouhotrvajících deštích zabráňovaly rozhony tomu, aby voda strhla půdu spolu se zasetým obilím z vršků záhonů. Kromě toho urychlovaly po deštích vysychání rozbahněné ornice.

Ornice z rozhonů zvyšovala záhon, a tím se zvětšovala výška obdělávané půdy. Středověké záhonové pluhy dokázaly orat půdu nejvýše do hloubky 15 cm (v kvalitní sprašové půdě o něco málo více), neboť potah pluh při hlubší orbě neutáhl. Jenže v 15. století, kdy přicházely nesmírně ledové zimy, obilí při mělkém osevu na poli vymrzlo a na jaře nevyklíčilo. Díky priorávání ornice z rozhonu na záhon se hloubka brázdy zvyšovala až na 20 cm a zrno mělo větší naději silný mraz přestat.

Středověký záhonový pluh měl masivní trojúhelníkovou radlici (šířka brázdy se pohybovala kolem 30 cm). Radlice byla prohnutá na jednu stranu, aby podoranou skývu ornice zvedla a překlátila. Tomu ještě napomáhala odvalová deska nad radlicí. Radlice měla někdy v přední části nakovanou ostrou špičku (často ocelovou), aby se pluh dostal co nejhlouběji. Radlice se upevňovala na přední konec dřevěného plazu. Tak se nazýval trámek, který spočíval na zemi a tvořil oporu oradla (po zemi se pohyboval „plazením“). K plazu byly upevněny dvě kleče (držadla, za která oráč pluh vedl). Jedna kleč byla uhnutá do strany, neboť pluh se musel při práci naklánět, aby se co nejlépe

zaklápěla ornice. V horní části pluhu byl dlouhý trámek (hřídel), ke kterému se v přední části zapřahal potah.

Na mnoha místech je v 15. století doložena trojí orba pole před výsevem ozimu (k jařím se oralo obvykle jen dvakrát). I když se žádné popisy orby z té doby nezachovaly, lze soudit, že pole se neorala jen záhonovým pluhem, ale rolníci používali ještě další typ oradla.

V raném středověku (ještě před rozšířením záhonového pluhu) se oralo pomocí jednodušších oradel s menšími radlicemi a symetrickým způsobem orby. Tato oradla půdu nepřeklápěla jako pluh, jen ji rovnoměrně rozhrnovala do obou stran. Jednoduché háky a rádlá ve 14. století téměř zmizely, ale v průběhu 15. století se znovu začaly používat, protože minimálně jedna ze tří oreb se prováděla právě pomocí těchto symetrických oradel.

Existovaly dva tradiční typy symetrických oradel. Prvním byly jednoduché háky (rýlcová oradla). Na konci dlouhé hřídele byl sloupek zahnutý ostře k zemi a na jeho konci byla krátká radlice. Hák neměl plaz, docházelo proto jen k minimálnímu tření, šetřil tedy sílu potahu, ale na druhé straně právě tím, že byl lehký, nepronikl dostatečně hluboko do půdy.

Druhým typem byla rádlá, jejichž dřevěný rám se vzdáleně blížil pluhu, jen s tím rozdílem, že byl konstruován tak, aby oradla půdu rozhrnovala do stran a nezaklápěla na stranu. Radlice bývala symetrická srdčitá či trojúhelníková. Jednoduchá rádlá tradiční konstrukce se v 15. století používala na severu a ve středu Čech. Na jihu se místo rádlá používal konstrukčně podobný nákolesník. Podle vzácných zmínek ho rolníci používali již v 15. století. To potvrzuje kromě jiného zmínka o náradnicích (tak se nazývaly radlice nákolesníku) v inventáři ze Sušické z roku 1393.

Výhodou rádlá, nákolesníku i háku bylo, že dobře vyorávaly kořenové plevele, drobily půdu a za určité situace mohly orat rychleji než pluh (i když ne tak hluboko). Používání obou typů oradel mělo proto svůj řád. Po sklizni se strniště „trhalo“, tvrdá půda se jen rozrývala, a právě k tomu sloužila symetrická oradla. Druhá orba byla nehlubší a prováděla se záhonovým pluhem (to potvrzují ikonografické doklady, které ukazují při práci pluhem nikoli strniště, ale hnědou půdu, tedy již jednou přeoranou). Třetí orba byla velice mělká a říkalo se jí zaorávání osevu. Prováděla se symetrickými rádlá a jejím smyslem bylo zapravit osev hlouběji do půdy a současně zlikvidovat zárodky plevelů. Tvary oradel, která se používala v 15. a 16. století, se bez podstatných změn udržely v tradičním zemědělství až do 19. století.

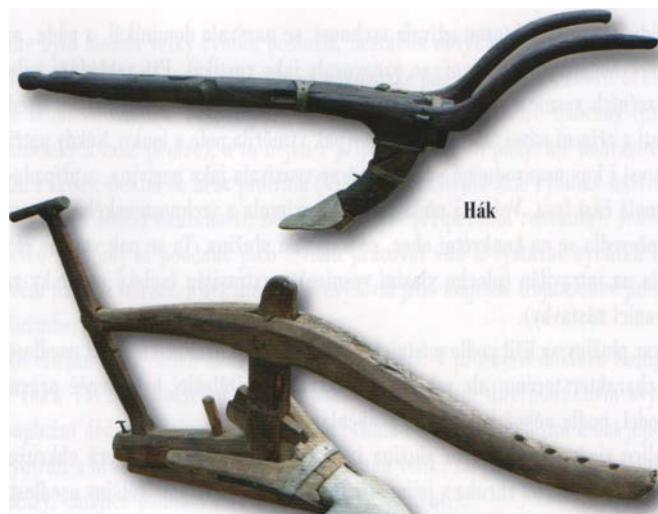
PĚSTOVANÉ PLODINY

Tak jako se v důsledku výkyvů počasí proměňoval způsob obdělávání polí, měnilo se i složení pěstovaných obilovin. Zatímco v hradištní době a v počátcích českého státu převažovalo pěstování prosa a méně náročných druhů pšenice, jimž vyhovovalo teplejší suché počasí a nebyly příliš náročné na způsob obdělávání půdy. Od 12. století se struktura pěstovaných obilovin začala pozvolna měnit.

Rámová brána

ORADLA SYMETRICKÁ POUŽÍVANÁ V 15. STOLETÍ

Hák

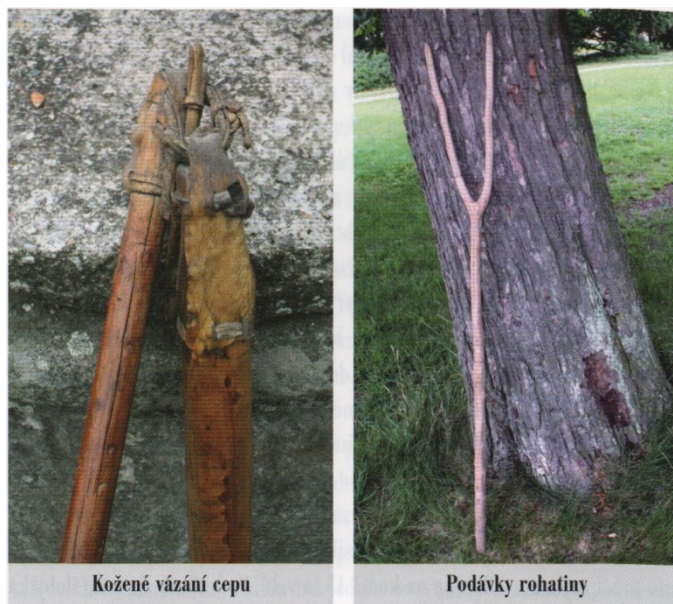
Nákolesník

V 15. století převládalo pěstování žita, které bylo podstatně odolnější než pšenice. Žito se obvykle vysévalo na podzim, někdy se menší část sela i na jaře (častěji ale jen v případě, že část podzimního osevu pomrzla a nevyklíčila). I když máme údaje o struktuře osevu velice málo, z ojedinělých zmínek lze předpokládat, že žito místy zabíralo až polovinu veškeré oseté plochy a výjimečně i více (zvláště v podhorských krajích, kde se prakticky nedala pěstovat pšenice ani ječmen). Na dalším místě byl co do četnosti ječmen, který v 15. století zřejmě představoval ve většině českých a moravských krajů hlavní tržní plodinu. Zatímco většinu žita pěstovali rolníci pro svou vlastní potřebu a jen menší část prodávali, ječmen se pěstoval na prodej pro rostoucí produkci pivovarů (slad se v té době připravoval nejen z ječmene, ale i z dražší pšenice). Ovesa se pěstovalo poměrně málo, většinou jen pro krmení vlastního koňského potahu. Stejně tak málo se pěstovala pšenice, obvykle jen v nejúrodnějších krajích na statcích kolem měst. Proso a pohanka prakticky z polí zmizely (v malém se pěstovaly jen na zahrádkách či na malém kousku na okraji pole). Kromě obilnin se ve větším množství pěstoval na polích jen hrách a někdy len.

SKLIZEŇ A ULOŽENÍ OBIÍ

V 15. století byl dokončen proces změny pracovního postupu při žnících. Protože se sláma stala nesmírně cennou surovinou, žalo se obilí co nejnižší u země, aby se veškerá odvezla. Sláma sloužila jako podestýlka pod dobytek ve stájích (díky tomu se produkoval hnůj, nezbytný pro pěstování obilí), spařovala se na píci pro dobytek, zhotovovaly se došky jako střešní krytina, pletly se ošatky, kukaně, včelí úly a další užitečné předměty. Sláma také sloužila jako náplň slamníků, používala se v zimě jako izolace do obuvi, ze slámy se připravovala povřísla na vázání snopů apod.

Dokladů o tom, jak vypadaly obilní srpy v 15. století, máme poměrně hodně. Šlo o velké, velice úzké nástroje, jen mírně prohnuté. Ostří bylo většinou vybaveno řadou malých jemných zoubků. Obilí většinou sklízel muž, žena šla za ním a hrsti obilí vázala do snopů pomocí povřísla. Srpem se žalo až u země a žnec buď klečel, nebo pracoval v hlubokém předklonu. Uchopil stonky obilí do dlaně a opatrně je u země podržl (srpem se pracovalo jako pilkou, nesevalo se jako travním srpem, aby díky otřesům nevypadávala zrna z klasů). Tak se sklízelo žito, pšenice i ječmen. Z konce 15. století máme první doklady o sklizni ovsa kosou.

Svázané obilí se vázalo do malých snopů povříslv ze žitné slámy (byla nejdelší). Povříslvo vzniklo přeložením dvou pramenů (doloženo už v knihách pražské arcidiecéze roku 1380). Svázané snopy se nechávaly stát na poli několik dnů, aby obilí dobře proschlo. S ohledem na časté deštivé počasí se snopy žita stavěly do kup (panáků). Na vršek se narazil jako klobouk jeden snop (obvykle klasy dolů), aby spodní snopy chránil. Ječmen se stavěl do řad klasy nahoru (vždy mandel - 15 snopů, ve dvou řadách po sedmi a o poslední se opíraly). Po několika dnech se obilí svezlo do stodol.

K manipulaci se snopy se používaly dlouhé samorostlé dvourohé vidle. Obilí se mlátilo cepy, tuto práci konalo vždy několik lidí najednou (celá rodina i s čeledí). V 15. století se již užívaly cepy podobné těm, které známe z pozdějších staletí. Biják byl s násadou spojený koženým vázáním, které bylo upevněno pomocí řemínku v drážce, takže se biják při práci sám otáčel kolem osy, což znamenalo urychlení a ulehčení práce (dříve neměl biják drážky, ale jen provrtaný otvor, nebyl tedy otočný a mlatec musel při práci otáčet násadou v dlaních). Ze zaniklé vesnice Pfaffenschlag je doložen i cep, jehož biják byl s držadlem spojen kovářím a nikoli koženými řemínky.

Obilí se mlátilo na podzim a v zimě. Tato práce se konala ve stodole na mlatu, který býval speciálně upraven. Hlína byla udusaná a často se ještě

polévala volskou krví, aby slinula co nejvíce. Od plev se zrna oddělovalo pomocí proudu vzduchu přímo na mlatu. Stodola měla dvoje vrata (jedním žebřík se snopy vjížděl a druhým vyjížděl). Pokud se oboje vrata otevřela, vznikl průvan, do kterého se dřevěnou lopatou (vějačkou) házelo vymláčené obilí. Lehčí plevy odnesl vítr dále než těžké zrna. Vymláčené zrna se pak ukládalo do pytlů a v nich se hned vozilo k semletí. Pokud se skladovalo na usedlosti, pak se sypalo do velkých dřevěných kadlubů (šlo o mohutné špalvy, jejichž vnitřek vyhníl).

V 15. století mlátili poddaní také obilí své vrchnosti. Tuto práci však nekonali v rámci roboty, ale za mzdu (obvykle dostávali díl z vymláčeného obilí). Naproti tomu žně vrchnostenského obilí se konaly vždy jako robotní povinnost. Během roboty dostávali poddaní stravu, obvykle chléb, polévku a někdy pivo. Jak žně, tak výmlat vrchnostenského obilí konali poddaní se svým nářadím (srpy a cepy v inventářích vrchnostenských statků většinou chybějí).

OVOCE A ZELENINA

U většiny usedlostí bývaly malé zahrady. V plánu kolonizační vesnice bývaly zahrady hned za dvorem, teprve za nimi začínala pole. V 15. století se rozlišovalo mezi zahradou (zelnicí, což byla malá ohrazená zahrada na zeleninu a koření) a štěpnicí (sadem, většinou neohrazeným, kde se pěstovaly ovocné stromy). Ovocné stromy mohly také stát na kraji polí či na mezi. Ovocnářství se věnovala odborná pojednání již před husitskými válkami a je zřejmé, že lidé na venkově měli s ovocnářstvím značné zkušenosti. Ovoce i zelenina ostatně tvořily významnou součást středověké stravy.

Muž, který na štěpnici roubuje ovocné stromy, byl jeden z nejfrekventovanějších motivů iluminací. V 15. století se pěstovalo především odolné ovoce (jablka, hrušky, švestky, slivky, třešně a ořechy). Mezi zeleninou bylo nejoblíbenější zelí (někde se jím dokonce osázela jedna řádka na poli). Kromě něho se běžně pěstovala mrkev, cibule, celer, okurka a také kopr, kmín, šafrán, mák. Na zahradách se někdy pěstovala také čocka, len a konopí. Vinařství utrpělo v průběhu husitské revoluce značné škody (nejen vojenskými operacemi, ale také mrazivým počasím). Ve druhé polovině 15. století se však především v okolí Prahy, v Českém středohoří, v Polabí, Poohří i na jiných místech (např. na Berounsku) vinice nejen obnovovaly, ale i rozšiřovaly. Domácí víno se běžně šenkovalo v městských krčmách i na venkově. Pro vaření piva nebyl chmel ve středověku nezbytný (piva se vařila odlišně, měla jiné chutě, kterých se dosahovalo pomocí koření a dalších přísadami). Ve druhé polovině 15. století však konzumenti začali stále více oceňovat kvalitní hořká piva (chuť získaná chmelem), a proto se postupně začala rozšiřovat plocha chmelnic (především v okolí měst). Ani v této době však ještě piva vařená z chmelu nepřevažovala.

CHOV DOBYTKA

Nejdůležitější změnou, která zemědělství zasáhla, bylo porušení rovnováhy mezi rostlinnou a živočišnou výrobou. V předchozích staletích, kdy panovalo příznivější klima, se dobytek choval většinu roku pod širým nebem a mohl se nechat venku i v zimě, neboť sněhové pokrývky nebyly vysoké a dobytek se dokázal nakrmit sám. To se však změnilo. Stejně jako museli lidé stavět teplejší obydlí pro sebe, museli začít stavět přístřešky pro prezimování svého dobytka. Tím se zcela změnila podoba venkovské usedlosti a funkce hospodářského dvora.

Nutnost ustájit dobytek na zimu přinášela ovšem řadu problémů. Tím hlavním bylo zajistit pro dobytek píci na zimu. Zatímco dříve si ji dobytek nacházel sám, nyní ji musel připravit už během léta hospodář. To samozřejmě vytvářelo

Rýč s dřevěným okutím - iluminace z rukopisu Petra de Crescentii, Čechy, kolem roku 1415

mnohem větší tlak na využití času během sezónních letních prací. Současně potřeboval hospodář na svém dvoře prostory, kam píce uloží. Musely se využívat všechny dostupné zdroje, protože sláma z polí a zbytky z kuchyně nestačily. Proto se začala kosit tráva a sušilo se seno. To předpokládalo kvalitní louky, o které se musel hospodář alespoň v minimální míře starat. Dobytek znamenal více práce, přičemž reálný výnos z jeho chovu byl malý. Jenže provozovat zemědělství bez dobytka nešlo. Dobytek byl nutné zlo a podle toho k němu rolníci přistupovali. Dávali dobytku jen to, co bylo nezbytné, a proto byl stav většiny poddanského dobytka horší než dříve. Jatečná výtěžnost skotu byla nízká (poddaní zabíjeli dobytek, až když byl velice starý). Vepři se zabíjeli dříve, neboť se chovali na maso a sádlo, ale protože se přes léto pásli spolu s ostatním dobytkem, ani v jejich případě nebyla jatečná výtěžnost příliš vysoká (jen výjimečně přesáhl výnos masa a sádla 50 kg).

PASTVA

Pastviny byly společným vlastnictvím obce (v listinách se často označovaly občina či obec). O obecní půdě se zmiňuje ve Výkladu viery i Jan Hus: „Jako když která ves má drahý, ty drahý slovu obec, to jest proto, že každý z obce má právo, aby těch drah bez překazu rádně požíval.“

Na obecních pastvinách se pásal dobytek všech vesnických hospodářů v jednom stádu. Na počátku 15. století jsou na panství břevnovského i strahovského kláštera doloženy ve vsích obecní pastoušky, kde bydlel pastýř. Za svou práci dostával přiděleno malé pole, na kterém sám hospodařil.

Bohatší hospodáři si někdy nechávali pásat dobytek odděleně a měli svého vlastního pastýře. Brněnská právní kniha povolovala vlastního pastýře pouze tomu, kdo vlastnil nejméně tři lány polí. Mít vlastního pastýře mohlo být také součástí privilegia, které zámožnější poddaný získal od vrchnosti. Společná pastva obecního dobytka začínala na jaře nejčastěji na sv. Jiří (24. dubna) a na podzim končila na sv. Václava (28. září) nebo na sv. Michala (29. září). Po tomto datu bylo obvykle dovoleno pásat jen na strništích.

Uvedené termíny se od středověku udržely až do 19. století.

První jarní výhon býval svátkem, který slavila celá obec. Pokud však na jaře došla skladovaná píce, vyháněli hospodáři svůj dobytek dříve. Také pastvu na podzim se hospodáři snažili prodloužit co nejdéle, aby ušetřili píce připravenou na zimu. Důvodem bylo rovněž to, že ustájené krávy méně dojily. O rozdílech v letní a zimní dojivosti se zmiňují vrchnostenské instrukce z předbellohorského období. Skot s ovce a vepři se obvykle pásli společně, to platilo jak pro vrchnostenský, tak i poddanský dobytek. Obecní i vrchnostenský pastýři a ovčáci, stejně jako ostatní čeled, nastupovali do služby na podzim. Pro

přijímání čeledi byl tradičním termínem svátek sv. Martina (11. listopadu). Evidence dobytka, který pastýř přebíral od vrchnosti či vesnických hospodářů, se vedla na rabuších. Rabuše bývaly dvě hůlky. Přiložily se k sobě a vyříznutím vrubů se zaznamenal počet kusů dobytka. Jednu rabuši si ponechal majitel dobytka, druhou pastýř či ovčák. Přiložením obou rabuši k sobě se pak prováděla kontrola počtů (vruby musely souhlasit). V některých vrchnostenských dvorech (církevních i šlechtických) platilo, že pastýř musel doložit uhynutí ovce tím, že mrtvému kusu uřízl uši (tím dokázal, že ovci neprodal). Ve druhé polovině 15. století je poprvé doložena kultivace luk, které se odvodňovaly a někde dokonce vláčely bránami. Na loukách se sklízelo seno a otava, ale současně se na nich pásal dobytek, což snižovalo kvalitu sklizené píce. S tímto problémem zápasilo zemědělství až do 19. století.

Po skončení pastvy se dobytek přes zimu krmil senem, otavou a rostlinnými zbytky. Oblíbená byla sláma, která se na stolicích řezala na malé kousky, které se pak spařovaly. Protože byla řezací stolice poměrně drahým zařízením, chodili po vesnicích muži, kteří nosili stolici na zádech a nechávali se na tuto práci najímat (doloženo na konci 15. a v 16. století). Ke krmení dobytka sloužily také otruby, zadní obilí (jež se obvykle šrotovalo). Koním se dával oves. Vepři dostávali zbytky z kuchyně a chrásty zeleniny. V panských a městských dvorech se vepři krmili odpadky z pivovarů, vinopalen a olejen. V případě nouze se zkrmovalo i listí buků, bříz, olší, lip a topolů, někdy se též užívaly bukvice a žaludy. V zimě se dobytek krmil několikrát denně (pokud byl dostatek píce). Kromě slámy se podestýlal i chvojem.

VČELAŘSTVÍ

Úroveň včelařství byla ve středověku v českých zemích na vysoké úrovni, med a vosk byly tradičním exportním zbožím Slovanů. O odborné úrovni svědčí i to, že se nejstarší české včelařské názvosloví objevuje už na konci 14. století v Kletovské slovníku. Med zůstal důležitou surovinou i v 15. století, i když v průběhu husitských válek produkce klesala (především v důsledku nepříznivého počasí).

Včelaření bylo hospodářským odvětvím, jemuž se věnovali poddaní. Původně držely včely také kláštery (kvůli vosku), ale už ve 14. století církev dostávala od poddaných vosk jako desátek a vlastní chov včel omezovala.

Ještě v 15. století pocházelo značné množství medu z lesního včelaření - brtnictví. V té době vznikala na Moravě první lešácká bratrstva (lešáci byli medaři, sbírající med lesních včel). Protože lesy patřily vrchnosti, odváděli lešáci za právo sběru medu poplatek. Za to směli mít vlastní předpisy podobné cechovním, a někteří dokonce směli podle těchto předpisů nosit zbraň. Vče-

lařské (či medařské) cechy vznikaly i v některých českých krajích. Jedno z nejstarších medařských privilegií je doloženo na panství Drahotuš z roku 1479. Pravidla chovu včel, která určovala práva a povinnosti majitelů lesů a také těch, kteří sbírají med, vydal v obsáhlém znění Karel IV. a platila i v 15. století.

Původní včelí úly byly vydlabané nebo vyhnílé dřevěné špalvy. Později začali hospodáři kláty zbavovat kůry a vnější stěny omazávali hlínou a pomalovávali barevnými hlinkami (původně pro lepší orientaci včel, později pro ozdobu). Kláty se přenášely z lesů na jejich okraje, nebo dokonce do sadů k domu. Již ve druhé polovině 15. století jsou doloženy i úly pletené ze slámy (košnice) a jednoduché dřevěné úly bedničkové. Původní včelí úly měly tzv. nepohyblivé dílo. Plástve stavěly včely v dutině klátu libovolně a uchycovaly je ke stěnám. Již v 15. století se však do některých úlů vkládaly dřevěné příčky (loučky), na něž včely uchycovaly své plástve rovnoměrněji. V obojím případě bylo nutno plástve vyřezávat dlouhým včelařským nožem.

Chov vepřů - iluminace z rukopisu Petra de Crescentiis, Čechy, kolem roku 1415

Včelí klát

KUCHYNĚ A STOLOVÁNÍ

MLETÍ OBIÍ

Snad největší technický pokrok v přípravě potravin zaznamenalo mletí obilí. Zatímco ještě ve 14. století si mnohé hospodyně mlely obilí doma samy na ručních mlýnech (i když mlýny byly už běžným zařízením), na konci 15. století naprosto jednoznačně převládalo mletí obilí v mlýnech.

Přesto se ruční mlýnky na obilí udržely v mnoha vesnických hospodářstvích až do 19. století. Důvody byly dva. Tím prvním byl fakt, že s ohledem na nevyzpytatelný průběh zimy občas zamrzly mlýnské náhony a ne všichni stihli ve mlýně semlít své obilí. Druhým důvodem byla příprava píce pro dobytek (na ručních mlýnech se mlelo zadní obilí). Jejich konstrukce byla tradiční, oproti předchozím staletím nedoznala podstatných změn. Jen se častěji místo dřevěné používala kovová paprice. Také žernovy byly zřejmě s rozvojem trhů lépe dostupné a kvalitněji opracované.

Vodní mlýny zřizoval v 15. století prakticky všechny vrchnosti - šlechta, královská města i církev. Mlýn byl jedním z výnosných způsobů podnikání, a proto ho až na výjimky nevlastnil poddaný (musel by dostat souhlas své vrchnosti). Mlýny však vrchnost většinou neprovozovala ve vlastní režii, ale pronajímala je za plat mlynářům. Ti se mohli v mlýně usídlit a hospodařili tu i se svou rodinou často po celé generace. Mlynář mívá odlišné postavení než poddanský rolník. Nebyl povinen robotou a s ohledem na charakter svých příjmů býval zámožnější než rolník v okolí. Na druhou stranu musel umět, jak se psalo, devatero řemesel. Kromě mletí obilí se musel vyznat v tesařských pracích, protože mlýnské zařízení si musel opravovat sám. Musel umět postavit nové mlýnské kolo, sám si musel okřesat kameny pro mlecí zařízení, musel se vyznat v regulaci vodního toku a musel být také dobrým obchodníkem. Mnozí mlynáři se podíleli na výstavbě vrchnostenských rybníků.

Již na sklonku 13. století existoval mlynářský přímus - šlo o právo vrchnosti určit svým poddaným, ve kterém mlýně budou obilí mlít. Pokud bylo na panství mlýnů více, byly přesně určeny vesnice, které k jednotlivým mlýnům patřily. To bylo někdy pro poddané nevýhodné. Problém nebyl ve výši poplatků za mletí (ty byly obvykle všude stejné, stanovovaly se podílem z namleté mouky, často šlo o sedminu z výsledného množství), ale zatěžovat je mohla vzdálenost, protože poddaní z jedné vesnice museli jezdit do stejného mlýna. Pokud poddaný bydlel na opačném konci vesnice, často by to měl blíže do jiného mlýna, ale k němu nepříslušel, a musel se svým povozem absolvovat dlouhou cestu přes celou vesnici do toho, který mu byl určen.

Pohon mlýnského kola byl ve středověku konstruován dvěma způsoby. Starší a jednodušší spočíval v tom, že voda tekla v upraveném náhonu pod kolem. Lopatky byly ponořené do vody, která je poháněla. Mlýny, jejichž kolo mělo spodní náhon, se nazývaly lopatníky.

Ve 14. století se objevila složitější konstrukce založená na horním náhonu (voda musela být vedena mnohem složitěji, kolo muselo být pevnější a voda musela dopadat přesně na jeho lopatky). Horní náhon byl podstatně účinnější než spodní (dosahoval až dvojnásobného výkonu). Mlýn tohoto typu se nazýval korečník. Protože semlel více obilí než lopatník, rychle se šířil a v 15. století počet korečníků převyšoval lopatníky. Ty se v malém počtu udržely ještě velice dlouho, neboť v některých místech by bylo s ohledem na terén složité přivést vodu nad kolo, a proto se zůstávalo u spodního náhonu. Středověký mlýn nebyl ovšem zařízením, které by mohlo pracovat po celý rok. Jeho chod ovlivňovaly periodické jarní povodně anebo naopak nedostatek vody v létě a na podzim, zamrzání vody v zimě a také nutnost častých oprav. Odhaduje se, že mlýn mohl pracovat jen sto dní v roce.

Základem mlecího zařízení byly dva velké mlýnské kameny (pevný spodní ležák a pohyblivý vrchní běhoun). Ve středu spodního kamene byla upevněna

Ruční mlýnek na obilí

kolmá kovová tyčka, o jejíž vrchní konec se opírala paprice (kovová příčka ve středovém otvoru běhounu). Pomocí paprice byl běhoun vzepřený nad ležákem a snadněji se otáčel (podobně jako u ručního mlýnku). Protože se mlýnské zařízení otáčelo poměrně rychle, bylo třeba, aby třecí plochy obou mlýnských kamenů na sebe dokonale dosedaly. I když je v 15. století doložena profese žernovníka (v roce 1438), jde o ojedinělý případ; žernovy musel umět osadit sám mlynář.

Obilí se sypalo do násypného koše (tak se nazývala kónická dřevěná násypka s pohyblivým dnem nad mlecím zařízením), odkud pomalu propadávalo dolů do otvoru v běhounu a dostávalo se mezi pohybující se žernovy. Stejně jako u ručního mlýnku, mletí se obvykle opakovalo dvakrát, někdy i třikrát, aby se získala jemná mouka. Po mletí bylo třeba odstranit z mouky nečistoty, otruby a plevy. To se dělávalo ručně pomocí sít. V 15. století se začala používat první mechanická prosévací zařízení, napojená přímo na mlecí složení. Říkalo se mu hasačert a šlo o pytel z hrubé tkaniny, který sebou trhaně pohyboval (aby mouka propadala skrze látku, ale nečistoty zůstávaly uvnitř). Trhané pohyby pytle způsobovalo ústrojí spojené s palečnicovým kolem. Právě toto zařízení vydávalo charakteristický klapavý zvuk mlýnů (proto se jim také říkalo klepáče).

I když se v 15. století objevily i větrné mlýny, šlo o výjimečně užívaná zařízení a jejich podíl na zpracování obilí byl zanedbatelný.

ZPRACOVÁNÍ MLÉKA

Krávy, kozy a ovce se ve středověku dojily do dížky (zvané též putna, dojáč). Doložena je na mnoha iluminacích. Šlo o dřevěnou nádobu, která byla dole širší než u horního okraje. Na jedné straně bylo držadlo (někdy s otvorem pro lepší uchopení). Nadojené mléko se cedilo přes kusy plátna. Přecezené mléko se slévalo do keramických hrnců (mléčňáků), v nichž se dávalo odstát do sklepa. Sklepy (mléčnice) si zřizovaly nejen městské domy a šlechtické dvorce, ale i mnohé venkovské usedlosti. Šlo o sklípky zahloubené do svahu, kterými často protékala voda. Po odstátí mléka, které trvalo 3 až 4 dny, se sebrala smetana, z níž se tlouklo máslo, a ze zbytku se vyráběl sýr. Smetana se sbírala velkými dlabanými dřevěnými lžicemi (někdy s otvory, jimiž vytékala syrovátka). K míchání mléka se užívaly samorostlé kvedlačky.

Prameny z 15. století uvádějí dva druhy másla na prodej.

Vyrábělo se sice stejně, ale lišilo se zpracováním pro uložení. Máslo se propralo ve vodě, pak se důkladně přesolilo a uložilo do hrnců nebo malých dřevěných soudků (zvaných tuna). Při druhém způsobu zpracování se máslo přepouštělo na pánvi a teprve pak se ukládalo do soudku či hrnců. Přepuštěnému máslu se říkalo šmalc (tak se slovo i psalo, častěji však německy Schmalz).

Nejjednodušším typem máselnice byla kvedlačková. Šlo o keramický hrnec, v němž se máslo získávalo ze smetany vrcením kvedlačky. Nejrozšířenějším typem máselnice byla podle ikonografických pramenů stojatá máselnice (tlukačka), která představovala naprosto běžné vybavení všech vesnických a většiny městských domácností. Skládala se ze dvou částí. Spodek tvořila dřevěná kónická poměrně úzká nádoba, stažená po obvodu houžvemi (méně často i železnými obručemi). Na vrchu měla kónické víko, kterým se jako velkým špuntem uzavírala. Ve středu víka byl otvor, jímž procházela dlouhá dřevěná tyč (tlouk), opatřená na spodním konci kruhovou destičkou s otvory.

Pohybem tlouku nahoru a dolů se smetana uvnitř máselnice stloukala.

Syrovátka, která zbyla po sebrání smetany, se zahřála v hrnci nebo kotli na otevřeném ohni, aby se srazila.

Kýska se pak přelila do plátěných pytlíků a dala se lisovat. Nejprimitivnějším způsobem bylo lisování mezi

velkými plochými kameny, trámy apod. V 15. století se běžně používal také malý dřevěný lis. Tvořil ho mírně prohnutý žebříček s hustě posazenými příčkami, na který se položil plátěný pytlík s kýskou, přiklopil se dřevěnou deskou a ta se zatížila kamenem. Lisováním se získal tvaroh, který se solil a hnětl do malých bochníků, v nichž se nechával usušit a uzrát v sýr. Aby byl při zrání sýr chráněn před hlodavci, ukládal se do klecí ze dřeva nebo proutí (syrníků), které se zavěšovaly ke stropu do průvanu.

ZABIJAČKA

Velice často se i v odborné literatuře objevuje tvrzení, že lidé ve středověku jedli velice málo masa a mnohé chudé rodiny ho měly na svém stole jen několikrát do roka. To však neodpovídá skutečnosti. Všechny dostupné zprávy svědčí o tom, že maso bylo v jídelníčku lidí ve středověku zastoupeno celkem běžně, a to nejen na stolech urozených, ale i prostého lidu (na rozdíl od doby po třicetileté válce).

Téměř v každé venkovské usedlosti se na podzim či na začátku zimy konala zabijačka. Dělal ji obvykle sám hospodář. O tom, že šlo o typickou venkovskou činnost, svědčí fakt, že zabijačka je jedním z venkovských motivů na dobových iluminacích (na nich se vepři zabíjejí velkými dřevěnými kyji). Vepřové maso bylo běžnou součástí venkovského jídelníčku. Ve středověku se vepřové považovalo za nejméně hodnotné maso. Proto venkovští hospodáři chovali vepře pro svou potřebu, ale skot neporáželi, nýbrž většinou prodávali městským řezníkům.

V jídelníčku městské populace převažovalo hovězí maso nad vepřovým a skopovým. O tom, že maso bylo pro městskou kuchyni snadno dostupnou surovinou, svědčí fakt, že v každém královském městě existovala početná vrstva řezníků (bývali obvykle zámožní). V Praze existovalo v 15. století na 2250 měšťanských domů 214 privilegovaných masných krámů (tedy jeden krám na 10 měšťanských domů).

Stojatá máselnice (tlukačka)

1 měšťané chovali vepře pro svou potřebu. Ve středověkých městech se tradičně vedly spory o to, kdo má vepře porážet. Cech řezníků hájil stanovisko, že má právo konat všechny zabijačky v okruhu jedné míle od hradeb města, zatímco měšťané hájili právo zabíjet svůj dobytek pro vlastní potřebu sami. Někteří však přesto využívali služeb řezníků. V Chrudimi byla v roce 1455 stanovena odměna pro řezníka za porážku vepře od 5 malých penízků do

2 grošů (podle velikosti).

V roce 1446 byla v Praze uzavřena smlouva mezi řezníky a huntýři (tak se nazývali měšťané, kteří poráželi svůj dobytek nebo dobytek sousedů, ale nebyli členy cechu). Podle této smlouvy směli huntýři prodávat maso a masné přebytky, ovšem zabíjet směli jen v pátek a prodávat výhradně na sobotním trhu, nikoli během týdne. Huntýři rovněž nesměli skupovat dobytek na porážku od vesničanů v okolí města.

Maso ze zabijačky se nesnědlo najednou, ale muselo se konzervovat, aby vydrželo delší dobu. Již ve 14. století se z českých zemí vyváželo uzené maso. Archeologické průzkumy zaniklých středověkých vesnic prokázaly u některých usedlostí existenci malé udirny. Maso se také sušilo či se ukládalo do soudků se slanou vodou. Skládalo se spolu s mléčnými výrobky ve studených sklípčích. Lidé na venkově byli zvyklí spolupracovat. Proto se často hospodáři dohodli a zabíjeli postupně po deseti

nebo čtrnácti dnech. Každý hospodář masem ze zabijačky' podělil celou ves, protože věděl, že z dalších zabijaček dostane maso od sousedů zase on. Porazenému kusu se podřízlo hrdlo a krev se chytala do připravené nádoby. Sloužila jako surovina pro vaření polévek, prejtu a oblíbených jelit a jitrnic. Krev se užívala také jako konzervační látka (napouštělo se jí dřevo, aby nehnílo, krví se polévala podlaha z udusané hlíny).

VŠEDNÍ POKRM

V 15. století jedli lidé běžně jen dvakrát denně, alespoň tak to uvádějí kazatelé a většina dobových spisů. Pojmeme jídlo se ovšem minil vařený pokrm, který jedla rodina společně u stolu (jídlo bylo denním rituálem). Šlo tedy o polední oběd a večerní večeři. Jenže kromě těchto dvou hlavních jídel jedli lidé něco menšího i ráno, zvláště v létě, kdy se vstávalo záhy po svítání. Ranní pokrm nebyl vařený a obvykle se nekonzumoval u stolu ve společnosti celé rodiny, proto se v duchu rituálního chápání do jídla nepočítal. Jen v zimě, kdy se vstávalo později (podle východu slunce), se snídáně nepodávala a jedlo se skutečně jen dvakrát denně (také proto, aby se neplýtvalo zásobami).

V církevních nařízeních se psalo, že lidé nemocní, staří, slabí a také děti mají právo jíst třikrát denně a mohou dostávat výživnější pokrm (třeba masové vývary) i v době půstu. Všichni mravokárci se však shodovali v názoru, že člověk má jíst jen tehdy, pokud cítí hlad. Pokud jí pouze pro potěšení z chuti jídla, je to hřích, a může to dokonce škodit zdraví.

V 15. století se oběd podával kolem 10 hodiny a večeře mezi 16 a 18 hodinou (podle roční doby, v zimě se večerelo dříve). Dobové zprávy uvádějí, že se jídlo (i na venkově) skládalo ze tří chodů. Jenže slovo chod se ve středověku chápalo jinak než dnes. Prvním chodem byl krajíc chleba, druhým miska polévky či kaše a třetím kousek masa, sýra nebo třeba jen jablko. Chody zámožnějších měšťanů však byly bohatší. Podle spisu z 15. století se pro měšťanský stůl považovalo za přiměřené jedno jídlo vařené (polévka nebo

kaše), jedno pečené se salátem a ještě jedno „jídlo dobré“, nad to na závěr sýr nebo sladkost (moučník). Podobně vypadal běžný denní pokrm na stolech urozených rodin.

V určený čas jedla spolu nejen celá rodina, ale všichni členové domácnosti, tedy i služebníci. To platilo nejen na venkově a ve městech, ale i na šlechtických hradech. Tam býval určen jakýsi zasedací pořádek, aby nevznikl chaos. Pro služebníky se stavěly stoly (na sudy nebo dřevěné kozy se položila prkna). Podle toho, jaké kdo zastával postavení, měl přesně určené místo. Pán a jeho rodina měli lepší pokrm než ostatní (třeba o chod více, jedli zvěřinu či hovězí maso, zatímco ostatní dostali vepřové). Pokud byl dvůr veliký a služebníků hodně, existovala difference v jídle i mezi nimi. Ti, co seděli blíže ke stolu pána, měli více jídla a lepší než ti, kteří seděli úplně na konci.

Zdá se, že ani husité, navzdory horování pro střidmost, se v jídle neodchylovali od běžné tradice (snad jen tím, že svědomitě dodržovali postní dny). Někteří husitští vojevůdci jedli a pili hodně a vybírali si. Zálibu Prokopa Holého v dobrém jídle potvrzují vysoké účty staroměstské rady za jeho pohoštění při jednáních. Podle nich mu předkládali fíky, rozinky, mandle, med a jiné cukrovinky a další poměrně nákladné lahůdky.

SVÁTEČNÍ POKRM A HOSTINY

O svátečních dnech (neděle a církevní svátky) požadovala církev, aby křesťané jedli skromně a věnovali se modlitbám. Tento církevní požadavek však s výjimkou zbožných jedinců neplnil ve středověku nikdo, panovník ani prostý lid. V mravokárném spisu z 15. století horlí autor proti zvyku venkovského lidu, který se z kostela vrátí před polednem domů, „zasedne ke stolu a plní si břicha a prolévá hrdla až do pozdního večera“.

Nářky mravokárců nad obžerstvím lidu, zbytečným přejídáním a nedodržováním půstu se opakují celé 15. století. Tyto výtky je ovšem třeba chápat v dobovém kontextu. Zvláště v první polovině 15. století řádily v českých zemích hladomory a běžné jídlo bylo velice skromné. Pokud byl svátek a lidé měli v sýpkách dostatek obilí, snažili se vynahradit si hladové týdny. Problém tedy nebyl, že by se lidé přejídali, ale že jedli přespříliš ve dny, kdy měli podle církve držet půst. Plný stůl musel být při oslavách rodinných i církevních svátků. Postní charakter neměla ve středověku ani štedrovecerní tabule. Na

stole musela být tučná masa, rozmanité omáčky, kořeněné kaše, pšeničné placky, sladké pečivo a spousta dalších pokrmů. Podobně se slavily svátky místních světců, kdy se pořádala opulentní posvícení.

Na konci 15. století se pro Prácheňsko a Plzeňsko nařizovalo, jak mají vypadat hostiny. Sedlák směl svým hostům předložit nejvýše pět chodů, měšťané a rytíři nesměli podávat k večeři více než šest chodů a k obědu nejvýše sedm. Do chodů se počítalo i „spánevne“ (moučníky pečené na pánvi, např. lívance). Za chod se naopak nepovažovalo jemné pečivo a ovoce.

Nikde však není zaznamenáno, že by byl kdokoli za porušení podobného zákazu potrestán.

Sváteční posezení skýtal lidem příležitost k hovoru i k zábavě. Hodně se pilo, lidé tancovali, žertovali a bavili se po svém, někdy značně necudně. Právě to bylo trnem v oku církevním mravokárcům. Ani husitská revoluce mravy nezlepšila, spíše naopak. Rada spisů z druhé

poloviny 15. století se pohoršuje anebo satiricky zveličuje obhroublou zábavu venkovanů a měšťanů při jídle.

Hostiny urozených byly ještě okázalejší a bohatší. Zatímco pro stav rytířský existovala jistá omezení, žádný zemský předpis nestanovil, jak mají vypadat hostiny příslušníků panského stavu. Neobešly se bez dostatku různých druhů masa, přičemž se vždy podávala zvěřina, ale také telecí a skopové, rovněž veškerá drůbež (kam se počítali i pávi, oblíbená ozdoba šlechtických stolů), raci, šneci, ústřice a říční ryby (zvláště oblíbené byly štiky, pstruzi a candáti). Zvěřina, raci a rovněž ústřice jsou v 15. století doloženy i na hostinách pražských a kutnohorských měšťanů. Na hostinách se na stůl přinášely celé pečené kusy, nejen jehňata, selata a telata, ale dokonce i celý jelen.

Po vzoru burgundského dvora se na honosných tabulích začaly objevovat i speciality, jimž se říkalo „šauesen“, tedy jídlo, které bylo uměleckou ozdobou, protože se v praxi nedalo jíst. Upečený kus se umně aranžoval a zdobil se malbou, dokonce se mu stříbřila nebo zlatila kopýtko, rohy nebo parohy. Nejokázalejší hostiny pořádala šlechta u příležitosti svatby (stejně jako lidé na venkově). V písemných pramenech se dochovaly desítky zpráv o okázalosti „svatebních kvasů“. Součástí každé hostiny byla dvorská zábava s hudbou, tancem, kejklíři a artisty, pořádaly se turnaje, divadelní představení a další zábava. Svatební hostiny trvaly i několik dnů. I v jejich případě bývalo zvykem, že se jich účastnili všichni příslušníci dvora, služebníci a často i poddaní. Proto bývaly stoly s prostším pohoštěním postaveny na nádvoří hradu anebo pod látkovými přístřešky na volném prostoru na rynku či před hradní branou.

STOLOVACÍ MRAVY

V domácnostech prostého lidu a měšťanů sedávaly samozřejmě ženy společně s muži a nikoho ani nenapadlo, že by to mohlo být jinak. V urozené společnosti to však byl ve středověku složitý společenský problém, neboť bylo třeba chránit mravopoctnost manželek a dcer. Při každodenním jídle sedávala urozená rodina u jednoho stolu, ale v případě hostin, kde se scházeli rytíři ze širokého okolí, panoval původně zvyk, aby ženy stolovaly odděleně (v jiné komnatě). Důvod byl prostý - na hostinách se hodně pilo a podnapilí hosté běžně obtěžovali přítomné ženy.

Dřevěná stoupa

Kamenná stoupa - hrad Lemberk

To se začalo se zjemňováním dvorského života po vzoru francouzského dvora měnit. Přesto ještě v 15. století (a někdy dokonce ještě v 16. století) stolovaly při hostinách na dvorech českých velmožů ženy v oddělené komnatě. Důvodem nebyly zřejmě už ani tak drsnější mravy urozených mužů u stolu (které se ve srovnání se staršími časy výrazně změnily), ale spíše šlo o vliv protestantské upjatosti v chování a mravech.

To ovšem neznamená, že by byla během hostiny mužská a ženská společnost izolovaná. Hosté se samozřejmě mohli navštěvovat, muži rádi zašli k ženskému stolu, aby některé z dam složili poklonu a připili jí. Mohli spolu hovořit (proti mravům nebyl ani krátký důvěrný rozhovor stranou ostatních). Bvalo také zvykem, že muži posílali po svých panoších z hodovní síně ženám různé dárky. Většinou nešlo o žádné cennosti, spíše o drobnosti a žertovné pozornosti. Jedním ze zajímavých zvyků bylo, že muži u stolu zhotovovali z vosku figurky, které ženám posílali (běžně rozšířené v 16. století).

V průběhu středověku se stolovací mravy zvláště vyšší společnosti kultivovaly a vytvářel se kánon chování u stolu. Na toto téma vznikaly již koncem 14. století psaná naučení a po vynálezu knihtisku se rychle šířila v knižní podobě. V roce 1501 vyšlo v překladu Petrarkovo Rozmlouvání o štěstí a neštěstí, v němž je také pasáž o slušném chování u stolu.

O tom, že stolovací mravy českých velmožů byly z dobového hlediska vybrané, svědčí zmínka o cestě českého poselstva k francouzskému králi v roce 1464. Češi se zúčastnili hostiny u milánského vévody Sfora a jeho dvořané se prý „velice divili, že Čechové tak se pěkně a slušně mají v krmiech“.

Mravům na konci 15. století je věnováno staročeské rýmované dílo, které trochu kostrbatými verši shrnuje nectnosti, jichž se lidé dopouštějí. Určeno bylo především příslušníkům vyšších stavů, tedy šlechtě a měšťanům. O chování prostého lidu se vyjadřuje s despektem. Podle autora by se lidé u stolu neměli hádat, ani příliš mluvit, aby se mohli uplatnit i ostatní hosté. Na stole by měl být čistý ubrus a hosté by si do něj neměli utírat nos či ruce. Pokud by chtěl stolovník použít sůl, neměl by ji ze slánky nabírat prsty, ale špičkou nože. Mastný nůž by také neměl olizovat. Neměl by příliš často vyplivovat zbytky na podlahu a u stolu si čistit mezery v zubech („v zubech se při stole nepářej“). Nezdvíral je příliš často se u stolu drbat a říhat, polehávat na stole a také u stolu zpívat. Stejně tak považuje autor za nevhodné pít, pokud má stolovník v ústech ještě nedojedené sousto. Talíře by měly být čisté a praktický je i postřeh, že by se stůl neměl viklat. V jiném naučení se říká, že není zdvořilé opírat se lokty o stůl, chytat při jídle blechy, z misky vybírat nejlepší kousky, krkat, olizovat lžici, mlaskat a foukat do horkého jídla (známka nedočkavosti).

Zdobené lžice - muzeum Hradec Králové, 15. století

STOLNÍ VYBAVENÍ

Stůl se v šlechtických a měšťanských domácnostech zakrýval ubrusem, pod nímž mohla být ještě položena silnější látka, nejčastěji sukno nebo vlněný koberec. Jinak ale na stole příliš mnoho nádobí nebylo. V 15. století neexistovala ještě norma, aby příbory, misky a číše byly zhotovené v jednom stylu. Často se stávalo, že každý host měl misku a číši úplně jinou než soused. Platilo také, že ne všichni hosté obdrželi drahé nádobí a příbory. Hostitel a nejvýznamnější hosté mohli mít stříbrné a méně významní hosté keramické misky a dřevěné lžice (a to i na hostině velice bohatého šlechtice). Na stole stávaly svícny, misky s vodou (na mýtí prstů), případně džbány s vínem. Ke stylu středověkých hostin patřilo, že nejdražší nádobí bývalo spíše vystaveno na odív stranou na truhlici nebo v otevřené skříni, než aby se používalo na stole.

Základním jídelním příborem byla v 15. století (stejně jako dříve) lžice na polévku a kaši a malý ostrý nožik na odkrajovalí sousta masa. Používat při jídle dýku nebo tesák se v urozené společnosti považovalo za vrcholné nevhodné. Vidlička se v 15. století ještě nepoužívala.

Lžici i nůž si lidé většinou nosili vlastní (a to i na hostiny u vznešených velmožů). Stejně tak to dělali poutníci na cestách. Pokud si však člověk příbor zapomněl, hostitel nebo šenkýř mu půjčil svůj. Výjimkou byly svatební hostiny či korunovační hostiny panovníků, na nichž se nejvznešenějším hostům půjčovaly zlaté či pozlacené lžice a nože, zdobené dokonce drahými kameny, kterými se měla zdůraznit zámožnost krále. Takové se objevily na svatbě Václava IV. s královnou Žofií. Teprve koncem 15. století se začal šířit zvyk, že hostitelé vlastnili velké sady příborů a ty půjčovali hostům.

Lžice se v ruce nedržela jako dnes, ale v zatáté pěsti. Měla proto kratší a širší rukojeť a přední část byla mělká. Lžicí se jedlo tak, že stolovník byl mírně předkloněný a lžicí si poměrně rychle vkládal potravu do úst. Základní pohyb při jídle lžicí vycházel ze zápěstí (je to způsob, jemuž se na vojně říkalo slangově „bagrovat“). V prostředí urozené společnosti se na hostinách používaly stříbrné lžice zdobené rytinami a polodrahokamy. Oblíbené byly také lžice odlévané z cínu, bronzu a jiných kovů, které měly držadla odlitá do tvaru různých postav a zdobená rostlinnými dekory. V prostředí prostého lidu se užívaly nejčastěji dřevěné lžice dlabané z jednoho kusu dřeva, ale také jednoduché lžice kovové.

Pro každého stolovníka bývala k dispozici menší miska, která se během hostiny neměnila, a z níž se jedla polévka i kaše. Misky byly poměrně mělké, připomínaly spíše hlubší talíř. Nejčastěji se používaly keramické, ale někdy i dlabané dřevěné nebo plechové (na hostinách velmožů vzácně i stříbrné). Většinu pokrmů si hosté nabírali z velké společné misky nebo podnosu a rovnou jedli. Bývalo zvykem, že stolovník uchopil do tří prstů kousek chleba nebo placky a do něho sevřel sousto masa (to si obvykle odřízl z velkého kusu, z něhož si brali všichni kolem něj). Dalším způsobem bylo podávání

Keramický džbánek
- muzeum Hradec Králové,
15. století

Dlabaný okřín

už nakrájených kousků masa na malých skývách opečeného chleba (říkalo se jim topénky nebo také chlebové talíře). Sousto si mohl stolovník posolit, okořenit nebo namočit do mísy s omáčkou (dřelo se na to, aby v omáčce nesmočil špičky svých prstů). Teprve pak sousto vložil do úst. V lepší společnosti patřilo k dobrému zvyku, že stolovník snědl jen maso, ale chléb nechával být (házel se psům, kteří seděli v rohu komnaty). Jan Hus ve vzpomínkách na své mládí píše, že byl záček lačný, který snědl i lžici z chleba, čímž zřejmě minil to, že snědl i ten malý kousek placky, jímž sousto nabíral. Podobně se stolovalo i v měšťanských a venkovských rodinách, jen s tím rozdílem, že lidé chléb nevyhazovali, ale snědli ho.

Součástí stolování byl rituál mytí rukou. Šlo o křesťanský symbol, podle některých výkladů odvozený možná z Poslední večeře Páně. Ve skutečnosti však nešlo zřejmě o tradici křesťanskou; podobně se zahajovala hostina i v antice a mnoho z antických rituálů se udrželo hluboko do středověku. Mytí rukou mělo symbolický ráz, neboť na hostinu přicházeli hosté nejen pečlivě ustrojení, ale samozřejmě také čisti. Stůl obcházel služebník s mísou a stolovníci ponořili do vody jen špičky prstů. Prostý lid si rovněž myl ruce před jídlem, protože lidé přicházeli z práce. Nedělo se to však obřadně u stolu, ale před vstupem do domu u koryta či studnice.

Na hostinách obdržel každý stolovník textilní ubrousek (ten býval naprostou nezbytností). Protože se většina pokrmů jedla rukama, do ubrousku si host utíral mastné ruce ve chvíli, pokud přestal jíst a chtěl uchopit číši a napít se či udělat něco jiného. Na některých hostinách obcházel stůl služebník s mísou vody několikrát, obvykle vždy před tím, než byl na stůl přinesen nový chod, nebo když se po úvodním masovém pokrmu přinášely sladkosti a pečivo.

Součástí hostin byl také starodávný rituál připitků.

Ještě v 15. století převládala v urozené společnosti zvyk, že si hosté připíjeli z jedné velké číše, která kolovala kolem stolu. Ve druhé polovině 15. století se však začaly vedle vysokých flétnovitých číší, užívaných od 14. století (tzv. číše českého typu), objevovat i menší číše, určené jen pro jednoho hosta (krautstrunky). Sklo bylo v 15. století celkem dostupným zbožím a kromě výrobků domácích hutí se sklo dováželo z Benátek. Skleněné číše užívala nejen urozená společnost, ale běžné i měšťané (nálezy z měst husitských). V prostředí prostého lidu sloužily k pití rozmanité menší džbánky a číše, které se vyráběly v hrnčířských dílnách (většinou byly zevnitř polévány zelenými nebo hnědými engobami). Keramické číše užívali i zámožní lidé, pro které se zhotovovaly zdobené číše (loštické poháry) a také se dovážely luxusní fajánsové džbánky a poháry z Itálie.

PRÁCE V KUCHYNI

Vaření bylo ještě v 15. století převažujícím způsobem přípravy pokrmů. Dušení se nepoužívalo vůbec. Jen část pokrmů se pekla, a to vždycky na otevřeném ohni. Na něm se připravovalo nejen maso, ale i jídla z těsta, jako byly lívance a koblihy (ve středověku hospodyně neznaly trouby).

Pokrmů se pekly na kovových plátech, které se stavěly na kovové trojnožky do ohně. Ten se musel udržovat nízký, aby plameny ohřívaly od spodu plátu, ale nesléhaly nad ně. Na kovových plátech se maso při pečení krájelo na plátky či menší kusy (to byla příprava spíše ve všední dny). Celé kusy (jehňata, selata a zvěřina, někdy i drůbež), které se podávaly na hostinách, se pekly nabodnuté na kovovém rožni, kterým se muselo pravidelně otáčet. Na venkově a ve městech se celá dobytčata pekla venku na ohništích, na hradech však existovaly rozlehlé kuchyně, které měly ohniště tak velké, že se tam daly péct celé kusy. Protože se na hradech peklo pod střechou, bylo možno připravovat celé kusy i v zimě, na rozdíl od venkova, kde se podobné práce mohly konat jen na dvoře (někdy se však i tam peklo v zimě pod speciálními dřevěnými přístřešky či v závětrí hospodářských staveb). Doložen je i jednoduchý způsob pečení na kamenech, které se nejprve rozpálily v ohni, vytáhly se železnými kleštěmi a na ně se položil plátek syrového masa (tato úprava masa vzdáleně připomínala přípravu na lávovém grilu).

I vařené pokrmy se ve středověku připravovaly na otevřeném ohništi. Vařilo se v baňatých keramických hrncích s pokličkami, které zabraňovaly tomu, aby do jídla padaly nečistoty. Hrnce se stavěly na kovové trojnožky, pod nimiž hořela malá hranička dřeva. Aby bylo možno s hrnci manipulovat, bývaly v kuchyni vidlice na dlouhé tyči, jimiž se hrnec v podhrdlí uchopil a z ohně snadno vytáhl.

Zvláštním typem hrnce byl kuthan, což byla nízká pánev, která měla na spodku tři pevné nožičky (mohla se tedy stavět do ohně přímo, bez použití samostatné železné trojnožky). Kuthan se vždy zakrýval pokličkou. Na straně se nacházela tulejka pro zasunutí dřevěného držadla, pomocí něhož se dal kuthan zasunout hlouběji do ohně v peci, a pokrm se tak mohl dobře prohřát. V 15. století se rovněž užíval způsob vaření v kovovém kotlíku, zavěšeném nad ohněm na železném řetězu. V kotli se vařila voda a do ní se vřazovaly suroviny. Tento způsob vaření je doložen v hradních kuchyních, kde se často muselo pro hradní posádku připravit značné množství polévky. Ve venkovském

Hradní kuchyně – otevřené ohniště s dýmníkem na hradě Lemberku

prostředí se kovové kotlíky neužívaly, protože byly jako kuchyňské vybavení příliš nákladné.

Třetím způsobem tepelné úpravy jídel bylo pečení v rozpálené peci. Užívalo se však téměř výhradně při pečení chleba a pečivá z kynutého těsta. Pec se roztopila, a když byla klenba dostatečně horká, oheň se uhasil, popel se vymetl a do horkého prostoru pece se naskládaly připravené bochníky. Pak se otvor pece uzavřel, a teprve když byl chléb upečený, pec se otevřela a bochníky se vytáhly (k tomu se používala dlouhá dřevěná chlebná lopata). Význam slova kuchyně se ve středověku chápal jinak než dnes. Ve středověké kuchyni se pokrmy nepřipravovaly, jen se tepelně zpracovávaly. Jako kuchyně se ve venkovských a většině měšťanských domů nazýval prostor v síni, kam byla ústím na přikládání obrácena pec. Těleso pece bylo v sousední jizbě a sloužilo k vytápění. S vařením neměla ve středověku pec v podstatě nic společného (s výjimkou pečení chleba). Ještě v 15. století se prakticky vše vařilo na otevřeném ohništi, které se zapalovalo v ústí pece, ale při dobrém počasí mohla hospodyně stejně tak dobře vařit na otevřeném ohni venku na dvoře. Výhodou černé kuchyně bylo, že zde nefoukal vítr jako venku, proto oheň hořel pravidelným plamenem, na druhou stranu se zde válel štiplavý kouř, který dýmníkem plynule unikal jen tehdy, pokud bylo venku chladno a dobrý tlak vzduchu (dýmníky měly ve srovnání s komíny mnohem horší tah). Černé kuchyně sloužily jen k ohřívání pokrmů, neboť šlo o prostor špinavý od sazí a dýmu. Příprava jídla před vařením a porcování po uvaření se odehrávalo na stole v jizbě anebo venku na zápraží domu.

Hradní kuchyně a kuchyně větších měšťanských domů vypadaly jinak. Zřizovaly se obvykle v přízemí a byly to samostatné místnosti, které neměly nic společného s vytápěním místností a ohniště, na kterém se vařilo, nesouviselo s pecí ani s kachlovými kamny. U stěny stával velký zděný sokl, nad kterým byl dýmník, ústící do vysokého komína (oheň měl proto dobrý tah). Pod dýmníkem se vařilo stejně jako na venkově na otevřeném ohni, ale díky konstrukci komína netrápil kuchaře při práci štiplavý dým tolik jako hospodyně v černé kuchyni. Výhodou hradních kuchyní bylo také to, že zde bývala okna (na rozdíl od venkovských síní), která místnost nejen osvětlovala, ale umožňovala i větrání.

K vybavení kuchyně patřila kromě hrnců s pokličkami řada nástrojů - špalek a sekáček na maso, síta (řešeta), naběračky, stoupy a tlouky, hantuchy (plátýnka na cezení tekutin), naběračky, cedníky, měchačky, nádoby na vodu (štoudve s víkem stávala v síni), velké vidlice na napichování velkých kusů masa, nože, hmoždíře apod.

V hradních kuchyních se nejen vařilo, ale pokrm se tu současně připravoval. Proto bylo vybavení hradních kuchyní soustředěno zde. Ve venkovských domech bývala většina kuchyňského nádobí a náčiní uložena spíše na policích v jizbě a zásoby v komoře, v černé kuchyni se nacházelo jen několik nezbytných kusů, které souvisely přímo s vařením na ohni (lopata na vytahování hrnců, trojnožka pod hrnce, kovové kleště pro manipulaci s poleny, rošty a rožně apod.).

Špinavé nádobí se mylo v dřevěném škopku na dvoře a většinou se neutíralo hadrem, ale nechávalo se sušit (dnem vzhůru se rozkládalo na vršky plotů a na kůly, které stály pro tento účel u chalup).

Zatímco na venkově bylo vaření pro rodinu povinností hospodyně (které pomáhaly ostatní ženy, které v rodině žily), na hradech býval kuchařem (kuchmistrem) obvykle muž (pracoval často pod přímým dohledem hradní paní). I jeho pomocníci bývali muži, o kuchařkách se prameny zmiňují jen vzácně. V zámožnějších měšťanských domácnostech vařila služebná - kuchařka (opět pod přímým dozorem paní domu).

Nádoby na vodu a mléko

JÍDELNÍČEK

I když se pokrmy v 15. století připravovaly celkem jednoduchými způsoby a množství používaných surovin bylo ve srovnání s dneškem podstatně omezenější, nelze říci, že by středověké jídlo bylo fadní. Staří Cechové byli mlsní a milovali rozmanité chutě, někdy i takové, které my bychom odmítali akceptovat. Zvláště koření používali velice mnoho, někdy tolik, že prý se jídlo pro přemíru koření skoro nedalo jíst (bylo totiž prestiží hostitele ukázat hostům, že mu na drahém koření nezáleží). Při přípravě jídla se rovněž hojně používaly rozmanité byliny a lesní plody, které dávaly jídlům širokou škálu oblíbených chutí.

V 15. století se běžně konzumovala jídla masová i moučná. Protože se však potraviny nikdy nevyhazovaly, existovalo velké množství receptů, které šikovným způsobem zpracovávaly tvrdý chléb a další zbytky potravin. Zdá se, že v jídelníčku převažovala jídla slaná, sladká však byla oblíbenější a bývala většinou vyhrazena pro slavnostní příležitosti.

KAŠE

Základem jídelníčku byly slané i sladké kaše, masové, moučné, zeleninové i ovocné. Většina kaší se vařila z mouky nebo krupice rozpuštěné v mléce, do tohoto základu se pak přidávaly různé přísady. Rukopis kuchařských návodů z 15. století uvádí čtyřicet šest různých druhů slaných kaší z masa, sušených ryb, vepřového jazyka či žaludků, ze sýra, smetany, vajec a dalších surovin. Kaše se kořenily a někdy se i do masových kaší přidával med. Některé připomínaly současnou masovou haši. Kaše se podávaly teplé i studené (na způsob anglická paštiky), mohly se také zapékat. Sladké kaše byly vzácnější a často se považovaly za slavnostní jídlo, neboť byly pracnější a přidávaly se do nich nákladnější suroviny (vejce, sušené ovoce, povidla, med). Protože šlo o pokrm na slavnostní tabuli, velice se dbalo na vzhled, často se přidávaly různé příměsi, jejichž smysl nebyl chuťový, ale ozdobný. Kaše se často barvily - černá byla ze švestek, brunátná neboli červená z jahod nebo višní, zelená s příměsí natě petržele.

O tom, jak pracné byly některé kaše, které se podávaly na tabulích zámožné společnosti, svědčí recept z 15. století na kaši čtyř barev: „Utři mandle a roz-

puť je jako kaši a dej do tří hrnců. V jednom nech bílou neobarvenou, druhou část obarvi šafránem na žluto, třetí ucin brunátnou pomocí sandalu. Potom rozinky nebo povidla s mandlemi rozpust jako kaši, aby byla černá, a dej do čtvrtého hrnku. Všechny ty kaše oslaď, vař to, až budou husté. Přes mísu udělej šindelem kříž, který by všude doléhal, vlej všechny ty čtyři kaše do toho kříže, každou zvlášť, potom vytáhni kříž”.

Na venkově se někdy konzumovaly i prosté nevařené kaše z hrubě nadrceného obilí, které se nechalo máčet ve vodě. Kaše se případně dochucovala medem, ořechy, sušeným ovocem.

POLÉVKA

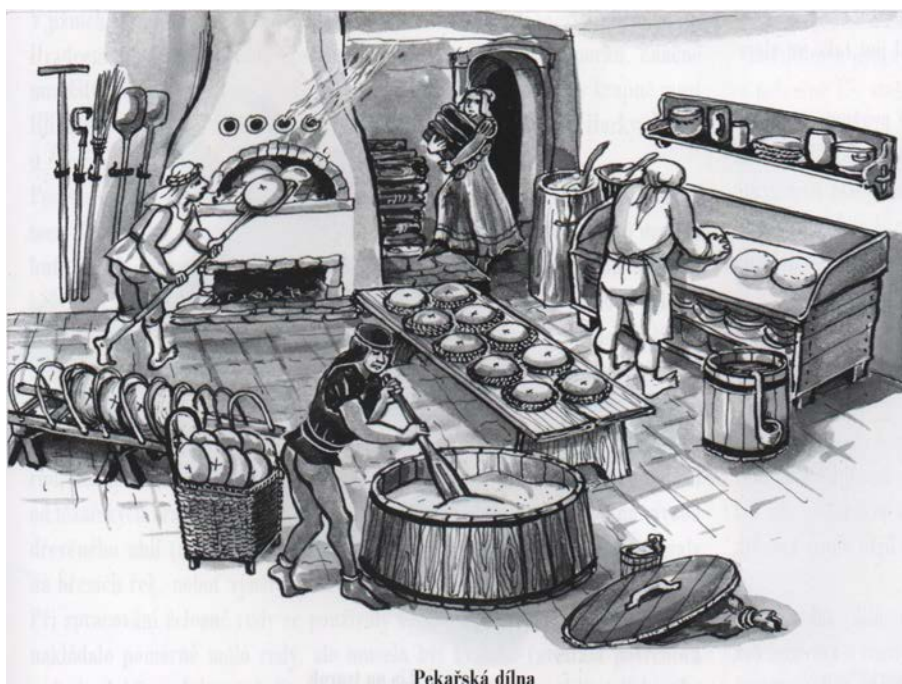
Dalším běžným pokrmem byly rozmanité polévky. Vývar z hovězího nebo kuřecího masa doporučovaly všechny lékařské spisy jako pokrm pro nemocné, slabé a staré lidi, stejně tak pro ženy po porodu. Jinak se polévky vařily poměrně husté, mnohé byly téměř kašovité. Jako surovina sloužilo téměř vše, co bylo v domácnosti dostupné. I polévky se vařily slané a také sladké (ovocné). Často se zahušťovaly strouhaným chlebem, hrubě nadrceným obilím anebo jemnou moukou. K polévce se obvykle podával chléb nebo placka.

CHLÉB A PEČIVO

Placky a chléb bývaly také samostatným pokrmem. Obvykle se pekly malé bochníčky, které se nekrájely na krajice, ale odlamovaly se kusy. Protože se chléb na venkově peklo do zásoby a pak se konzumoval týden a někdy i déle, ke konci býval už okoralý a ztvrdlý. V takovém případě se opékal jako topinka, také se máčel ve vodě (dělávaly se i chlebové kaše a polévky). Ve městech měly hospodně situaci usnadněnou tím, že jim pekaři dodávali podle potřeby chléb čerstvý. Ani zde se však nevyhazoval (to se považovalo za smrtelný hřích, zvláště v době husitské revoluce). Pokud ztvrdl, upravoval se stejně jako na venkově.

Chléb a placky se také podávaly natřené máslem, se sýrem či masem nebo plněné masem či zeleninou. Na konci 15. století se v Praze podle Pavla Zídka

pekli „... chléb rozličný a dobře dvacaterý, totiž chléb žemlový, tj. nejčistší. Pod ním vláskový, neboť v Římě jest také vláskový, potom žitný, húsčový, potom pecnový, nakyslý, potom mazancový, v mnoha rozdílech, mezi kterými nejlepší jest kořený, čistě připravený. Jest chléb ječný, preclíkový, prosný, z žaluduov, ale nejlepší jest žemlový a z rezného (tj. žitného - V.V.) chleba húsčový”. Některé chleby v tomto výčtu však byly zřejmě pečivem, které bychom dnes označili jako housky, preclíky apod. Chléb byl pečivem slanejší chuti, ke slavnostním příležitostem se peklo sladké pečivo. Protože však v 15. století nebyl k dispozici cukr (vzácně se jako medikament dovážel z orientu cukr třtinový), pečivo se sladilo sladkým mlékem, smetanou nebo medem. Tradičním a všeobecně rozšířeným sladkým pečivem byly koláče. Žádná středověká svatba se bez nich neobešla (dělávaly se s medem a mákem). V 15. století se v receptech objevují velikonoční mazance z bílé mouky, sladké smetany, kvasnic, vajec a koření (šafrán a hřebíček). Velice oblíbe-

Pekařská dílna

Kamenná stoupa

nou pochoutkou se staly perníky (caletky). Jan Rokycana kritizoval pražské kališníky, že během půstu jedí perníky, což podle něj není žádný projev odříkání. Ve městech se zřejmě také prodávaly oplatky (někdy plněné povidly nebo medem).

JÍDLA Z MOUKY A OBILÍ

Koncem 15. století byly oblíbené moučné šišky (dělaly se z pšeničné mouky, smetany, vajec a kořenily se šafránem). Těsto se uhnětló, uválo do šíšek a ty se pekly, případně i smažily v másle. Jiný recept na šišky doporučoval zhotovit těsto z nastrohaného bílého chleba, smetany, rozinek a šafránu. To se pak rovněž peklo na másle. Šišky jsou běžně doložené v knihách receptů na počátku 16. století.

Oblíbeným moučným jídlem byla baba (odtud později odvozen název bábovka). Šlo o náky, který se připravoval z máčeného chleba s různými přísadami, slanými, ale i sladkými. Staročeská baba patřila k těm jídlům, která umožňovala bezzbytku zkonzumovat tvrdý chléb.

Staročeský kucmoch (či netyje) byla jahelná kaše, která se zasypala moukou a uvařila se tak, aby ztuhla, takže se dala krájet nebo trhat na kousky. Ty se rozložily na misku, posypaly se strouhaným tvarohem, perníkem či mákem a polily se povidly nebo sirupem. Kucmoch se však mohl jíst také ve slané variantě s masem, sýrem a zelím.

Běžným pokrmem zůstávalo i v 15. století staroslovanské pražmo, připravované z nedozrálého obilí. Když se v roce 1433 chystalo město Plzeň na obléhání husity, sklídilo na jaře na všech polích v okolí ještě nedozrálé zelené obilí, které se dosoušelo rozložené na ulicích a na rynku. Z neuzrálého obilí se pak pražením bez tuku na ohni připravilo pražmo, které se dalo na dlouhou dobu obléhání uskladnit.

MASOVÁ JÍDLA

Kromě prostého vařeného a pečeného masa se podávaly také různé speciálně upravené pokrmy. Mezi běžné a velice oblíbené patřily knedlíky (ve středověku to nebylo moučné, ale masové jídlo). Jiný název pro toto jídlo byl šišky (označení doporučoval Jan Hus, protože podle něj bylo slovo knedlík německého původu).

V rukopise kuchařských návodů z 15. století se píše: „Knedlíky takto dělej: maso telecie vzieti a zsekati drobně a žlútkov vaječných přidati a kořeníe, což se zdá. a petruzele zelené. Též také o skopových obvalej v bielú máku, smažíš

to na pánvi, v sádle neb v másle, učiníš na to kořeníe sladké nebo ostré.“ Smažené masové knedlíčky (dělávaly se většinou z telecího masa) se podávaly často s různými omáčkami. Někdy se ale jen vařily a pak se zřejmě přidávaly do polévek.

Zvláště na stolec velmožů se maso připravovalo velice pracně a nápaditě. Často se plnilo rozmanitými nádivkami z mouky, vajec, koření, někdy se také nadávalo masovými sekanými (obvykle z masa jiného druhu). Oblíbená byla hažmuka (kaše z krve a krupice). S omáčkami se připravovaly prakticky všechny dostupné vnitřnosti. Maso se také podávalo sekané či vinuté (závitky podobné španělským ptáčkům). Existovalo rovněž nesmírné množství rozmanitých uzenin (zvláště oblíbené byly klobásky). Všeobecně rozšířené byly jitrnice a jelita. Způsobů úprav zvěřiny a také drůbeže a ryb se z 15. století dochovalo několik desítek.

Pivo

Bílé pivo (bledé) bývalo velice husté (někdy se dokonce konzumovalo lžící) a vařilo se z pšenice. Černé (též staré, tmavé či červené) pivo se vařilo z ječmene. Bývalo lehčí a chutnalo více hořce. Věřilo se, že „čistí krev“. Vaření smíšených piv (tedy směsi pšenice a ječmene) se zakazovalo. V 15. století rostla obliba hořkých piv, tedy těch, do kterých se přidávalo více kvalitního chmele. Za nejlepší se považovalo pivo rakovnícké, slánské, žatecké a turnovské (bylo to dáno zřejmě tím, že v okolí těchto měst se pěstoval dobrý chmel). Nejsilnějším pivem byl údajně ležák zvaný mařec či březňák (vařil se v březnu a pak se nechával několik týdnů uležet).

V 15. století se pomalu rodil monopol na prodej piva. Vařit pivo mohla všechna královská města (v rámci nich pak jen právovávěreční měšťané, jejichž domy toto právo měly). Jenže pivo začala na prodej vařit i šlechta (boj o toto právo byl ukončen roku 1517 kompromisem ve Svatováclavské smlouvě). Od nejstarších časů však měli právo vařit pivo pro svou potřebu i obyvatelé venkova (a především venkovští rychtáři, kteří ho dokonce směli lidem z obce šenkovat). Královská města usilovala o zrušení tohoto práva a často se toho domáhala i silou. V roce 1464 si stěžovalo šest vesnic, že je přepadli budějovičtí měšťané a „způsobili škody na jejich pivovarech a sladovnách“. Podobných konfliktů je z konce 15. století zaznamenána celá řada.

Lis na tvaroh

SUROVINY A ŘEMESLA

TĚŽBA A ZPRACOVÁNÍ ŽELEZA

S rozvojem řemeslné i zemědělské výroby stoupala spotřeba železa. Železo se stalo významnou strategickou surovinou v časech domácí války. S poptávkou po železe se zvyšovala těžba železných rud v tradičních oblastech, stejně tak se hledala ložiska nová. V 15. století se železná ruda těžila téměř bez výjimky povrchově ve velkých jámách. Těžebními oblastmi byla celá řada a hutníci využívali všechny dostupné zdroje, a to i za cenu, že ruda byla málo kvalitní. Nejdůležitější oblastí bylo pásmo Barrandienu západně od Prahy, kde se železná ruda tradičně těžila z rozptýlených drobných ložisek od Hýskova a Berouna přes Zdice, Hořovice a Rokycany až k Blovicím a Nepomuku. Hutě a hamry jsou v 15. století doloženy v okolí Berouna, Jinců i Rokycan. V západních Čechách se ruda těžila v okolí Tachova a železářská huť je doložena v Boru u Tachova a ve Velkých Dvorcích.

Na severu země se železářství nacházelo v podhůří pohraničních hor. V krušnohorské oblasti se ruda těžila a zpracovávala v okolí Hroznětína a Kadaně. V labském údolí u Děčína jsou hutě doloženy v Libouchci a Bynově. Značné množství hutí se nacházelo v podhůří Lužických hor a Krkonoš (Raspenava, Machnín, Hamštejn, Velké Hamry u Tanvaldu, Hrabačov, Stěpanice, Lánov, Janské Lázně, Náchod).

Mechanická stoupa na drcení rudy

V jižních Čechách se hutě v 15. století nacházely v oblasti mezi Jindřichovým Hradcem a Třeboní, v okolí Českého Krumlova a také ve Vimperku. Značné množství hutí na Českomoravské vrchovině bylo koncentrováno v krajině mezi Hlinským a Zdarem nad Sázavou (Přibyslav, Sázava, Železné Horky, Hamr u Nové Vsi, Trhová Kamenice, Pořežín a mnoho dalších).

Poslední velká železářská oblast se nacházela na severní Moravě v oblasti mezi Jeseníkem, Opavou a Šternberkem. Doloženy tu jsou téměř dvě desítky hutí. V 15. století to bylo hlavní železářské středisko pro celou Moravu i Slezsko. Tamní ruda patřila mezi nejkvalitnější (obsahovala až 50 % železa, zatímco středoevropská měla nejvýše 30 %). Těžbu usnadňovala mocnost ložisek, která na severní Moravě dosahovala až 10 metrů. Menší železářská oblast se nacházela také severně od Brna.

Většina železářských hutí se nacházela v těsné blízkosti ložisek železných rud, někdy dokonce hutníci či hamerníci sami rudu těžili, jindy ji nakupovali od těžářských bratrstev. Hutě se stavěly tam, kde byl dostatek dřeva na výrobu dřevěného uhlí (nezbytného pro provoz železářských pecí). Podniky stávaly na březích řek, neboť využívaly vodní sílu k pohonu technických zařízení. Při zpracování železné rudy se používaly výhňové redukční pece. Do pecí se nakládalo poměrně málo rudy, ale musela být kvalitní (zvětralá povrchová ruda je dobře redukovatelná). Ruda se nejprve drtila na velikost lískového

Gotický zámek - muzeum
Hradec Králové,
konec 15. století

ořechu a ručně se oddělovaly rudní části od jalového zbytku. Pak se často ještě pražila, aby se obohatila (pokud vsádka obsahovala méně než 40 % železa, nedala se redukovat). Do pece se s oblibou přidávala i struska z předchozích taveb (neboť ta obsahovala až 50 % železa). Struska se někde dokonce prodávala jako ruda.

K tavbě v malých výhňích či nízkých šachtových pecích (zvaných dýmačky) stačilo vhnět vzduch pomocí měchů. Zařízení bylo jednoduché a celkem levné a používalo se v celé zemi. Ruda se obvykle tavia dvakrát a pak se zkujňovala velkým kladivem v hamru (hamr stával obvykle vedle hutě). Tato zařízení bývala již ve 14. století běžně poháněna velkým vodním kolem. Velké šachtové pece se začaly používat až v 16. století.

TĚŽBA STŘÍBRA

Hlavním střediskem těžby stříbra zůstávala v 15. století Kutná Hora. Oproti 14. století se těžilo méně stříbrné rudy, protože největší ložiska, která byla uložena nízko pod povrchem, byla vytěžena a horníci museli sestupovat do větších hloubek. To samozřejmě vyžadovalo značné zkušenosti a také provozní kapitál. Právě to byl hlavní důvod, proč v době husitských válek došlo k dramatickému snížení těžby. Němečtí patricijové (kteří dosud těžbu financovali) utekli ze strachu před kališníky z města a odešla také řada důlních odborníků. Ne všichni zřejmě odešli dobrovolně. Když v lednu roku 1422 ustupoval císař Zikmund z Kutné Hory, dal město zapálit, aby zásoby a jeho bohatství nepadlo do rukou nepřátel. Důlní a mincovní odborníky, kteří nechťeli odejít, dal přivázat provazy za koně a odvlékl je. Věděl dobře, že tím ztíží do budoucna svým nepřítelům těžbu stříbra.

Část důlních prací převzali v době husitské revoluce čeští měšťané, ale teprve v polovině 15. století, kdy se začali do Kutné Hory vracet němečtí těžaři, se

Ražba stříbrných mincí - nástěnná malba v chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře

hornictví a hutnictví

těžba obnovila v celém revíru naplno. Už v šedesátých letech 15. století se roční těžba odhadovala na 4 500 kg. V letech 1460 až 1510 se podle odhadu vytěžilo v Kutné Hoře asi 225 tun stříbra. To bylo obrovské množství, které umožňovalo udržet značnou ryzost domácí mince.

Jiný zdroj stříbra Čechy v té době neměly. Těžba v Jáchymově začala až v první čtvrtině 16. století, stejně jako na Příbramsku, na Šumavě (Velhartice a Hory Matky Boží) a přechodně i ve Stříbrných Horách na Sázavě a v okolí Jihlavy. Malé ložisko stříbra, které bylo na konci 15. století objeveno u Českého Krumlova, se také začalo těžit až v 16. století.

Stříbro se ještě ve druhé polovině 15. století těžilo tradičním způsobem a důlní jámy byly jen výjimečně hluboké 20 až 30 metrů. Do větších hloubek stávající technika neumožňovala proniknout. Výkonnější zařízení, jako byly pístové pumpy na vodu a čerpadla na vhánění čerstvého vzduchu do štol poháněná žentoury, se začala užívat až v 16. století.

TEŽBA A ZPRACOVÁNÍ CÍNU

Cín byl surovinou pro vlastní řemeslnou výrobu (cínové nádoby apod.), stejně jako pro výrobu bronzu a dalších slitin. Od 13. století se těžil ve východním podhůří Krušných hor (město Krupka). Cín se odtud koncem 14. století vyvážel i do Německa (až do Hamburku). Odhaduje se, že se zde na přelomu 14. a 15. století ročně těžilo 5 až 7 tun. V době husitských válek těžba téměř ustala a k obnově došlo až po polovině 15. století. Otevřeny byly desítky nových dolů v širokém pásmu od Dubí a Cínovce až po Telnici. Na říce Mohelnici vyrostlo několik úpraven. Roční výnos zpracované rudy dosahoval podle odhadů až 50 tun cínu. Rozkvět oblasti trval až po počátku 16. století, kdy byla většina povrchového cínu vytěžena.

Hornický vrátek a žebřík - rekonstrukce, České muzeum stříbra Kutná Hora

Hamr - vodní kolo se spodním pohonem, výheň a mechanické kladivo

hornictví a hutnictví

Středověký horník - dobová rytina. 15. století

Další velké středisko vzniklo v oblasti Slavkovského lesa (v povodí Teplé v okolí Horního Slavkova a Krásna). Cínovec se zde povrchově těžil již ve 14. století, ale na konci 15. století se zde začalo s hlubinnou těžbou. Roční výnosy se v první polovině 16. století pohybovaly kolem 400 až 450 tun cínu. Cín se získával celkem jednoduchým zpracováním cínovce, ovšem celý proces komplikoval fakt, že se cínovec redukuje při vysokých teplotách, při nichž se redukuje i jiné kovy, pokud jsou v rudě obsaženy. Současně dochází k odpařování kyslíčnicku cínatého a to může znamenat velké ztráty. Hutníci ve středověku podobné detaily chemického procesu neznali, ale empirií přišli na nejspornější způsob zpracování rudy. Cínovec se drtil na cínové kroupy, které se nejprve pražily (tím se z nich odstranila síra a arzen). Ruda se nesměla dostat do přímého styku s plamenem, proto se používaly vysoké a úzké šachtové pece s šikmým dnem. Vytavený kov byl v předpeci chráněn vrstvou uhelného prachu.

TĚŽBA A ZPRACOVÁNÍ MĚDI A OLOVA

Význam mědi v 15. století prudce vzrostl proto, že byla spolu s cínem surovinou pro bronzové slitiny, z nichž se zhotovovala děla. Již ve 14. století se česká měď vyvážela do německých zemí. K velkému vzestupu těžby a zpracování mědi došlo ve druhé polovině 15. století. V té době se otevřely doly v podhůří Krušných hor. I zde se zpočátku těžilo povrchově pomocí hlubokých jam, do nichž se sestupovalo po dlouhých dřevěných žebřících. Některé žíly vystupovaly v křemenných žilách a vrstvách břidlice až na povrch a těžily se

Práce v dole - dobová rytina

ve velkých lomech. Prvním střediskem byl Měděnec (ruda se vyskytovala ve vrstvách o mocnosti až několik desítek metrů). Druhou oblastí, v níž došlo v 15. století k prudkému rozvoji těžby a zpracování mědi, byla oblast kolem krušnohorských Kraslic.

Měď se vyskytovala také ve stříbrných rudách. K jejímu oddělení bylo třeba olovo. Vlastní proces se nazýval vycezození. Nejprve se tavia tzv. černá měď (měděná ruda spolu s olovem), při tomto procesu většina stříbra přešla z mědi do olova. Získaná slitina se vycezozovala, tj. vytavovala ve stříbrnosně olovo, přičemž v peci zůstaly jakési výškvarky, z nichž se pak oxidačním tavením vyráběla měď. Měď se proto jako vedlejší produkt těžby stříbra začala tavit a prodávat od šedesátých let 15. století také v Kutné Hoře (v té době se začaly těžit kyzové rudy na Kaňku). Protože vytavená tzv. černá měď obsahovala zbytkově 1 až 2 % stříbra, platil zákaz jejího vývozu a byla povinně odváděna do královské mincovny. Podle údajů mincovny se roční produkce mědi v letech 1470 až 1480 pohybovala od 23 do 37 tun. I kutnohorská měď se stala předmětem zahraničního obchodu (na konci 15. století patřil mezi významné obchodníky slovenský Jan Thurzo, který současně ovládal obchod se slovenskou mědí).

Olovo bylo nezbytnou surovinou, používanou při tavně stříbrných rud. Největším odběratelem byla logicky Kutná Hora. Původně se olovo dováželo z Polska i z německého Harzu, ale od počátku 15. století se začalo těžit v podhůří Českého lesa nedaleko Stříbra.

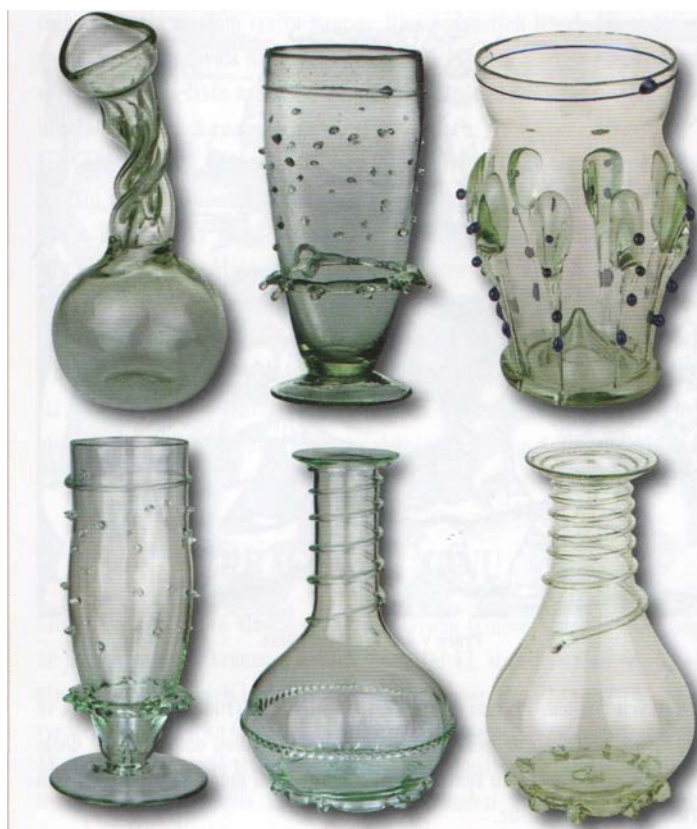
SKLÁŘSTVÍ

S ohledem na enormní spotřebu dřeva (nejen na vytápění pecí, ale také na výrobu potaše) se sklářské hutě stavěly v lesnatých krajích, obvykle na svazích hor, často mimo běžné osídlení. Sklářská huť měla své vlastní zázemí a představovala izolovanou osadu s domky pro skláře, sklady na suroviny a zásoby, stály tu stáje pro dobytek, přístřešky s plovoy a u většiny sklářských hutí byly nejen pastviny pro dobytek, ale i malá políčka. Vlastní provoz představovala sklářská kupolovitá pec s několika pracovními otvory, krytá jednoduchým dřevěným přístřeškem (jak je zobrazeno v Mandevillově rukopisu z počátku 15. století). Pokud sklárna spotřebovala všechno dřevo v okolí, přestěhovala se na jiné místo blíže k lesu. Rylo to výhodnější než dřevo dovážet, neboť sklářská pec měla velice malou životnost (často jen několik měsíců). Tento styl „kočovného“ sklářství byl běžný v celé střední Evropě. Někdy vznikla na

Hornický Spicak a krace - rekonstrukce, muzeum Kymarov

muzeum Kymarov

Lesní sklo - rekonstrukce tvarů z 15. století, Královská huť Doksv

místě opuštěné sklářské hutě skutečná osada (v jejím jméně se často objevuje slovo Skláře, Sklářská apod.).

Protože sklářské hutě stály stranou běžného dění, zdá se, že husitskými válkami příliš materiálních škod neutrpěly. Dostaly se však do odbytových potíží, neboť v českých zemích poklesl odběr skla a v první polovině 15. století vázl i tradiční vývoz do zahraničí.

Sklářských hutí pracovalo v českých zemích veliké množství. V jižních Cechách jsou sklářské hutě doloženy téměř bez výjimky v oblasti šumavského podhůří - Kežlary (1401), Skelná Huť (1419), Stará Huť (u Horní Plané - 1445), Stará Huť (u Chvalšín - 1445), Svojsě (1450), Vogelsang (1450), Mízava (u Volar - 1470), Skelná huť (u Horní Plané - 1483 až 1495), Stará Huť (u Nýrské - 1489), Mochov (u Petrovic - 1494), Onen Svět (1494), Skláře, Hutní Dvůr a blíže nelokalizovaná Vltavská huť.

V severních a východních Cechách jsou písemnými prameny doloženy sklárny v obcích Dolní Křupá (kolem 1400), Sklenářovice (u Trutnova - počátek 15. století), Doubice (kolem 1427), Habartice (2. polovina 14. století), Příšeňice (kolem 1490), Chříbská (po roce 1414), Bousov (u Jičína - 1496), Brandov (v Krušných Horách - 1500). Archeologicky je ještě doložena huť ve Sklenářicích nad Jizerou, v Krušných horách v lokalitách Moldava a Jilmová a v Lužických horách Vlčí Hora, Svor, Mikulášovice a Dolní Podluží.

I když sklárny existovaly i na Českomoravské vrchovině, doloženo je jich jen několik - podle etymologie Sklené u Křižanova, Skelné u Nového Města na Moravě, Skelné u Svitav. Archeologický výzkum prokázal existenci hutě v Počátkách u Pelhřimova.

Sklárny v 15. století vyráběly lehce nazelenalé sklo (zvané lesní). České středověké sklo má světlý odstín (často vypadá jako špinavý křišťál), na rozdíl od německého skla, které je většinou sytě zelené. Rozdíl v odstínech nebyl dán módou, ale tím, že středověcí skláři neuměli sklo čistit. Příměsí kyslíků kovů v písku sklo při tavbě různě zabarvovalo. Protože byly české písky kvalitní, bylo české sklo světlé, což byl jeden z hlavních důvodů jeho úspěchu na zahraničních trzích.

České sklárny vyráběly širokou škálu nápojového skla. Typické byly vysoké liténovité číše dekorované perlickovými nálepy (v uměleckohistorické literatuře označované jako číše českého typu), číše kyjovité, žebrované, rozmanité krautstrunky a lahvice. Proslulou se stala výroba technického skla, jako byly destilační křivule, zkumavky a baňky pro lékaře, apatykáře, mastičkáře a alchymisty. Typickým výrobkem se staly urinaly (baňky na zkoumání moče) a baňky na pouštění žilou. V knize o chemii a alchymii (vydané roku 1500 ve Štrasburku) se uvádí, že české sklo je lepší než benátské. Dalším specifickým výrobkem českých sklářských hutí se staly pateřiky (barevné korálky, z nichž se vyráběly růžence i šperky). Kolem roku 1400 je pateřiková huť doložena dokonce i v Praze. Po roce 1430 se pateřiky ze šumavských sklářských hutí vyvážely přes Norimberk do celé Evropy.

DŘEVĚNÉ UHLÍ A DEHET

Pro potřeby hutí, které zpracovávaly rudu nebo tavily sklo, se muselo pálit dřevěné uhlí, které má větší výhřevnost než dřevo. Většina hutí se proto zřizovala v blízkosti lesů, ale dřevěné uhlí se ve středověku dováželo povozy i na poměrně velké vzdálenosti do měst (pro kováře a další řemeslníky, kteří pracovali s kovem).

Ke stavbě milířů se užívalo dřevo listnatých stromů (ještě v 15. století představovaly listnaté stromy v nižších a středních polohách hlavní část lesního porostu). Klády se zbavily větvi a rozřezaly se na velká polena, která se rozstřípala a naskládala do homolovitě hromady. Ta se zakryla vrstvou chvojí, větvi a drnů, pak se pokryla vrstvou mouru (uhelného prachu, který zbyl z předchozího pálení) a celý milíř se zakryl hlínou. Takto připravené dřevo se zapálilo (uvnitř milíře byla teplota až 350 °C) a při minimálním přístupu vzduchu pomalu zuhelnatělo. Milíř hořel často déle než týden.

O dřevěném uhlí, které prodávali uhlíři hamerníkům, se zmiňuje přibyslavská městská kniha v roce 1441, stejně jako listina Yiktorina Münsterberského z roku 1480. V Polné se do jednoho milíře naskládalo 48 sáhů dřeva a získané dřevěné uhlí se naložilo na 67 vozů. Dřevěné uhlí často pálili sedláci, kteří si tak přivydělávali (některé obce měly své lesy, většinou si ale uhlíři najímali právo kácet ve vrchnostenském lese).

Vedlejším produktem pálení uhlí se stala výroba dehtu suchou destilací (dehet byl základní surovinou pro impregnaci kůží a k mazání kol). Původně se dehet páčil v jámách vyhloubených do země, ale v 15. století se začaly používat jednoduché zahloubené pece (doložena v Krásné Dolině u Rakovníka).

Tesaři - iluminace z rukopisu Petra de Crescentiis, Cechy, kolem roku 1415

Krb výrobců sukna a postřihovařů - chrám sv. Barbory v Kutné Hoře

TEXTILNÍ VÝROBA

I když bylo tkalcovství a soukenictví městským řemeslem, příprava přize vyžadovala nejen surovinovou základnu, ale především velké množství pomocných pracovních sil. To byla činnost, která se z větší části odbývala mimo městské hradby a nepodléhala cechovní regulaci. Středověká textilní výroba pro trh vyžadovala značnou specializaci a vymykala se dnešní představě o izolovaném charakteru středověkého řemesla. V mnoha ohledech se spíše blížila rozptýlené domácké manufakturní výrobě, známé po třicetileté válce. Základní princip byl totiž stejný - pro výrobce látek pracovaly zástupy mužů a žen z venkova i městských předměstí. Tito lidé zpracovávali za mzdu len či vlnu a odevzdávali hotovou přízi. Odměna se vyplácela podle kvality a množství odvedené práce. Šlo tedy o tržní vztah podobný manufakturnímu nákladnickému systému. Tržní charakter této výroby potvrzuje i fakt, že se lidé v okolí Jihlavy začali po zániku hornictví živit zpracováním vlny pro tamní soukenickou výrobu.

S růstem poptávky po kvalitnějších látkách došlo ve druhé polovině 15. století k velkému rozvoji textilní výroby a české plátno i sukno se prodávalo nejen na domácích trzích, ale ve velkém se vyváželo do německých zemí (prodávalo se např. v Lipsku), Polska a Uher. Zvláště proslulé se stalo vojenské sukno vyráběné v Jihlavě. Odhaduje se, že objem roční produkce dosahoval několika set tisíc loktů látek. S ohledem na to, jak pracné a časově náročné je zpracování lnu na přízi, musely se jím ve druhé polovině 15. století zabývat tisíce lidí (většina z nich si tímto způsobem přivydělávala k zemědělské obživě, zvláště v podhorských krajích, kde se dařilo lnu). K této produkci je třeba ještě připočítat veliké množství textilu, který se zhotovoval doma pro vlastní potřebu.

Za řemeslo se v 15. století považovalo jen tkaní látek a jejich další úprava. Jen členové cechu měli přístup na trhy, a protože oni určovali ceny (nejen za prodávané látky, ale také za nákup přize), profitovali na výrobě nejvíce. Nárůstu objemu výroby odpovídal i počet nově zakládaných cechů.

Nejstarší tkalcovské cechy vznikaly ve Slezsku a na severní Moravě, kde jsou doloženy již ve 14. století (nejstarším ve střední Evropě byl cech barchaníků, cíchařů a tkalců plátna ve Vratislavi, založený roku 1307). Další vznikl ve Svidnici roku 1387, Olomouci 1403 a v Šumperku 1442. Nejstarším v Cechách byl zřejmě cech tkalců v České Lípě, založený roku 1382 (zpráva však není zcela jistá) a v Žitavě (která tehdy patřila k Čechám), založený v roce 1390. Většina tkalcovských cechů v českých a moravských městech byla však založena až ve druhé polovině 15. a v 16. století (Třebeňce na Litoměřicku 1455, Chomutov 1460, Trutnov 1460, Kutná Hora 1462, Jihlava 1478, Kouřim 1489. Nové Město pražské - nejstarší doklad 1497, i když byl zřejmě založen dříve).

Cechů zpracovatelů vlny je doloženo podstatně méně, i když se soukeníci mezi měšťany běžně uvádějí. Nejstarším byl cech soukeníků v Jihlavě (1360), Rychnově nad Kněžnou (1378) a cech postřihovačů v Praze (1399). Ani ve druhé polovině 15. století se nijak výrazně počet cechů zpracovatelů vlny nerozšířil. Důvod byl v exportním charakteru soukenictví a také v dělbě pracovních postupů, které byly technicky složitější než v případě tkaní plátna. Většinu trhu ovládali zámožní obchodníci, kteří neměli na zřízení cechu zájem, protože cech sice výrobce chránil, ale také omezoval (především stanovováním kvót, kolik zboží směji jednotliví mistři vyrobit). V podmínkách rozvíjejícího se trhu se sukrem by podobná omezení jen škodila. Proto se soukenické cechy zakládaly až později, kdy export českého a moravského sukna začal stagnovat a řemeslníci se chtěli chránit.

ZPRACOVÁNÍ VLNY

Příprava vlny k předení byla o něco jednodušší než v případě lnu, ale na druhou stranu vyžadoval chov ovčí mnohem více práce než pěstování lnu. Středověké soukenictví trpělo neustále nedostatkem kvalitní vlněné přize. Ovce se stříhaly dvakrát ročně. Na jaře se stříhala zimní vlna (jednostřížná), na podzim letní (dvojitřížná), která byla jemnější a považovala se za kvalitnější. Před stříháním se ovce zahaly do vody, aby se umyly. Vlna se stříhala ručně kovovými pérovými nůžkami. To byla práce ovčáků a ostříhat celé stádo trvalo často několik dnů.

Vlna se po stříhání znovu namáčela ve vodě s mýdlem (tak se ve středověku označoval draselný louh k rozpouštění tuku zhotovovaný z potaše). Pak se vlna ještě jednou vyprala v čisté (obvykle tekoucí) vodě, a pokud byla hodně znečištěná, namáčela se ještě jednou ve vodě, do níž se přidávala lidská moč. Vypraná vlna se pak máčela v čisté horké vodě, po vyjmutí se rozložila a tlouklo se do ní holí (aby se odstranila voda se zbytky tuku a nečistot). To se dělalo tak dlouho, dokud vlna nezbělela. Vypraná vlna se pak rozložila a nechala se vyschnout. Roztřídila se podle jakosti a dále se připravovala ke zpracování. Rozestřela se a kropila se lhným olejem, rozpuštěným máslem či jiným tukem, aby se promastila a získala jemnost. Znovu se tloukla holemi, aby se olej s vlnou dobře promísil. Pak se naskládala do košů a předala se k předení.

Aby se dala vlna dobře sepríst, upravovala se mykáním (škrábáním, prechováním). To se provádělo dvěma kartáči (krample, štruple), které se podobaly vychlím, ale měly mnohem jemnější a kratší hroty (často šlo o silnější drátky) hustě posazené v několika řadách. Vlna se vložila mezi kartáče a jimi se kroužilo proti sobě. Takto připravená vlna se pak předla.

ZPRACOVÁNÍ LNU

Základem tržního úspěchu českého plátenictví byl kvalitní len, který se ve velkém pěstoval v podhorských krajích. Způsob zpracování lnu byl po celá staletí stejný a nástroje, které se užívaly ve středověku, znali lidé na venkově ještě v 19. století. Průběžně se jen zdokonalovala zařízení k dalšímu zpracování lněné koudel (k předení, snování a tkaní), neboť na kvalitě příze závisela jakost plátna.

Len se ze země vytrhával i s kořínky, aby byly stonky co nejdelší. Na poli se postavil do malých snopků (budek) a nechával se „rosit“. Ranní rosa len zvlhčila a odpolední slunce ho vysušilo. Tato operace se prováděla zhruba šest týdnů (podle aktuálního počasí). Během té doby docházelo ke kvašení, během něhož se pektosa ve stoncích změnila v pektin, který je rozpustný ve vodě. Na slunci se len nechal vysušit a pak se tlúčením malými dřevěnými paličkami či pomocí velkých kovových hřebenů (drhlenů) s jednou řadou zubů strhávaly paličky se semeny (z nich se lisoval olej). Stonky se současně zbavovaly postranních výhonků. Teprve poté začala vlastní náročná úprava, během níž se ze stonků získávala textilní vlákna. Nejprve bylo nutno odstranit dřevitou hmotu (pazdeří).

Stonky lnu se uložily do močidel (tak se nazývaly mělké rybníčky) a zatížily se kameny. Máčený len se musel znovu usušit při nízké teplotě (kolem 35 °C). Ve středověku se len sušil buď doma v peci (často bylo právě sušení lnu příčinou velkých požárů), nebo ve speciálních sušárnách zvaných pazderny či konopice. Šlo o malá dřevěná stavení s pecí, která se zřizovala mimo obec (právě s ohledem na nebezpečí požáru). Pazderny jsou písemnými prameny doloženy již v 15. století. Usušený len se ohýbal či lámal v mědicích (někdy se nástroji říkalo trdlíce a práci tření). Nalámaný len se svázal do hrstí (zvaných žemně) a ty se ještě vyčesávaly na hustých kartáčích s kovovými hřeby, jímž se říkalo vochlice či hachle, které je zbavily posledních zbytků dřevitého pazdeří. Tím vznikla koudel, kterou bylo nutno sepríst na nit.

PŘEDENÍ A TKANÍ

Předení a tkaní lnu a vlny bylo v principu založeno na stejných pracovních operacích a používaly se stejné nástroje. Předení spočívalo ve vytahování nití ze zčuchané koudel, zkracování nití mezi prsty (obvykle navlhčenými) a stáčení nití na vřeteno. Čím slabší pramen se z klubka vytáhl, tím byla nit jemnější (a výše ceněná).

Předení bylo ve středověku typickou ženskou prací. Příst musela umět každá nevěsta, neboť této práci se věnovaly nejen ženy z prostých rodin, ale dokonce

i z urozených (ještě královna Žofie na přelomu 14. a 15. století předla, i když šlo o symbolickou činnost, jejímž smyslem byla dobročinnost).

Koudel se upevnila na přeslici (ve středověkém umění často symbol ženy či ženské práce). Vlastní předení záviselo na šikovnosti přadleny, ale nijak významně se urychlit nedalo, protože vlastní výkon byl vázaný především na způsob navíjení nitě na vřeteno. Původně držela přadlena vřeteno v ruce a v prstech ho roztáčela tak, aby se na něj navíjela nit. Ve druhé polovině 15. století se začaly užívat kolovraty, které nit nejen navíjely samy, ale současně ji pomocí křídlového vřetena stáčely. Do českých zemí zřejmě přišly z Flander, které byly nejvyspělejší textilní oblastí tehdejší Evropy. Podle umístění poháněcího kola bývaly kolovraty horizontální (kolo v rovině vřetena) nebo vertikální (vřeteno bylo nad kolem). Kola starších horizontálních kolovratů se poháněla rukou, ale na přelomu 15. a 16. století se začaly používat i kolovraty, u nichž se kolo pohánělo šlapáním.

Příze na vřetenu byla navinutá nerovnoměrně a nedalo se přesně spočítat, kolik jí je. Proto se převíjela na motovídlé. Podle počtu jeho otočení se pak určovala délka příze. Hlavní tyč motovídlá měla délku jednoho lokte (což je zhruba 50 cm).

Před vlastním tkaním se musela příze převinout na útkové cívky. Již ve 14. století se začala používat jednoduchá sprádací kola (sukadla), jejichž podstatou bylo, že se cívka neroztáčela v ruce, ale byla upevněna na dřevěné

stolici. Otáčelo jí velké kolo (které se pohánělo rukou) pomocí řemenice (obvykle silný konopný provaz). Sprádací kola velice zrychlila přípravu pro tkaní látek. Jedna žena dokázala za den připravit přízi pro tři tkalce.

V 15. století převládaly při tkaní ležaté podnožkové stavy (které nahradily starší stojaté stavy prošlupové). Základem tkalcovského stavu byl velký dřevěný rám, na kterém byly proti sobě upevněny dva dřevěné válce - osnovní a zbožový.

V důsledku toho byla osnova tkané látky v horizontální poloze (na rozdíl od staršího způsobu, kdy byla vertikálně svěšená).

Přeslice s koudelí na předení

Horizontální kolovrat - detail křídlového vřetena

textilní výroba

Motovidlo

Na osnovním válu (vratidlu) byla napnutá osnova (jednotlivé nitě osnovy se odvíjely z osnovních špulek). Na zbožový válec se navíjelo utkané plátno. Osnovní nitě byly střídavě provlečeny otvory ve dvou pohyblivých listech (tak se nazývaly úzké dřevěné lišty, které byly o něco delší než šířka osnovy).

V každém listu byla navlečena část osnovních nití. Listy se zvedaly a zase klesaly (zatímco jeden byl nahoře, druhý dole). Svým pohybem listy zvedaly a zase stahovaly dolů nitě osnovy (každý list zhruba polovinu). Tím se mezi nitěmi vytvářela mezera (prošlup), jímž se prohazoval čunek (velká plochá cívka s útkovou nití). Po prohození člunku se poloha listů změnila (osnovní nitě, které byly nahoře, klesly dolů, dolní se naopak zvedly nahoru). Útek se přirazil k dosud utkané látce hustým hřebenem (zvaným paprsek), kterým se pohybovalo pomocí výkyvného bidla. Pak se čunek z opačné strany prohodil prošlupem zpět, znovu se změnila poloha listů a útek se znovu přirazil. Pohyb listů ovládaly nohy tkalce, původně zasunuté do ok v provazech pod stavem, později tato oka nahradily prkénkové stupačky zvané podnožky (proto podnožkový stav). Výkon tkalce byl zhruba 20 až 30 prohozených útků za jednu minutu práce.

U stavů, na nichž se tkalo lněné plátno, sedával tkadlec za zbožovým válcem (v tom případě hřebenem přirazel útek k sobě). V případě tkaní vlněné látky pracovali na jednom stavu někdy dva tkalci, protože látka musela být širší.

V tom případě seděli na rozích (podle toho se nazývali levák a pravák), aby si mohli širokým prošlupem prohazovat čunek navzájem mezi sebou a společně pak přirazeli útek.

Způsob, jakým se osnovní nitě křížily s útkovými, se nazýval vazba. Nejjednodušší byla plátnová vazba, kdy se pravidelně střídala jedna osnovní nit s jednou útkovou. Pokud se však jedním listem provlékl větší počet nití než listem druhým, pak vznikaly rozmanité keprové a atlasové vazby. Ty jsou založené na tom, že jedna útková nit kříží několik osnovních najednou. Podobné složitější vazby se však podle dochovaných písemných zpráv užívaly v českých zemích na konci 15. století výjimečně. Přesně to charakterizoval

Tkalcovský stav

Pavel Zidek ve své Správně, který v šedesátých letech 15. století napsal: „Čechové sú hlúpi na mnohá řemesla zvláště co se tkne... krumplování hedvábí (výroba brokátu - pozn. V.V.).“ V roce 1464 přivedli vyslanci Jiřího z Poděbrad do Čech dva francouzské výrobce koberců, aby toto řemeslo naučili domácí. Z nejasných důvodů však oba záhy utekli domů.

ÚPRAVA PLÁTNA A SUKNA

Látky po utkání byly šedavé či šedavě nažloutlé. Ty, které sloužily pro vlastní potřebu venkovanů, se už dál nezušlechtovaly, a proto se jim říkalo šerky. Z nich se šily pracovní oděvy. Látky určené pro trh musely ovšem projít řadou dalších operací k zušlechtění jejich vzhledu.

Lněná plátna se bělila ve speciálních bělidlech. V 15. století jsou dva takové podniky doložené v Praze (pod Letnou a Na Poříčí). Specializovaná bělidla byla však spíše výjimkou, v praxi si každá tkalcovská dílna bělila a mandlovala plátno sama (byla to práce tovaryše). V 15. století se plátno při bělení naskládalo do dřevěné kádě, pak se zakrylo kusem porézní látky, ta se zasykala vrstvou popela a ten se kropil vodou. Voda obohacená draslem z popela protékala do kádě, a když byla kád' zcela zaplněná, nechalo se plátno 12 hodin louhovat. Pak se opatrně vyjmula látka s popelem, otvorem ve dnu kádě se vypustila voda a plátno se nechalo na slunci sušit. To se opakovalo pětkrát či šestkrát. Následovalo další máčení plátna v silnějším louhovém roztoku v horké vodě. Sušit se nechalo den a noc rozprostřené na louce. Přitom se považovalo za dobré, aby se rosilo, případně mírně zmoklo. Pokud měla být látka sněhově bílá, silné louhování se opakovalo. K vylepšení vzhledu látky na prodej se ještě mandlovala (úprava, která nahrazovala žehlení). Podobně se bělily i látky vlněné, výjimečně se bělení provádělo síréním. Zatímco bělením byla úprava lněného plátna skončena, vlněné látky se ještě plstily na sukno. Muselo dojít ke slinutí mokřých vláken vlněné příze, z níž byla látka utkaná. To se provádělo pomocí opakovaných úderů. Původně se sukna plstila v široké kád' s vodou, kde po látce šlapali lidé bosýma nohama. Již ve 14. století se však začaly používat valchy poháněné vodním kolem. Ve valše byl dřevěný žlab, do něhož se rozložilo sukno a zalilo se valchovacím roztokem (voda smíšená s močí). Nad žlabem byly vertikálně umístěné volně se pohybující dřevěné trámce (pěcholy), které rytmicky dopadaly na sukno. Vzápětí se zase zvedaly, neboť na horním konci měly patky, za které je zachytil palec na hřideli, která se neustále otáčela pomocí vodního kola. Valchy si někdy zřizovalo několik výrobců společně, často valchu vlastnil celý cech. Existovala však i zařízení, která vlastnil jediný zámožný valchař. V roce 1428 si na Starém Městě pražském měšťan Vaněk přebudoval starý mlýn na valchu.

ostatní řemesla

Po zvalchování sukna se látka napjala na dřevěný rám. Aby byla napjatá co nejvíce, býval spodní trámek pohyblivý a napínal se pomocí rumpálu. O napínacích rámech existují písemné doklady ze Starého Města pražského již ve 14. století.

Další operací bylo postřihování. jehož úkolem bylo zarovnat nestejně dlouhý vlas, který se vyskytoval na povrchu sukna. To se provádělo na stole zvaném šartyš, jehož vrchní plocha byla potažena kůží a vycpaná žíněmi, aby byla mírně vydutá. Postřihovačské nůžky byly velice dlouhé (jen list s ostřím měl až 70 cm). Při práci se zatěžovaly, aby jejich ostří co nejvíce přilnulo k látce a sestříhlo i sebemenší výstupky. Jemná plátna se postřihovala až třikrát.

V Praze byl cech postřihovačů založen v roce 1399.

Po skončení této úpravy se sukno obvykle ještě bátilo. V 15. století se modré barvy dosahovalo borůvkovou šťávou nebo borytem barvířským, žluté šafránem (jeho pěstování je v Čechách doloženo roku 1409), červené a oranžové barvy se dosahovalo světlíci barvířskou a černé duběnkou.

HRNČÍŘSTVÍ

Středověká keramika se vypalovala na poměrně nízké teploty. Dnes se tomuto typu běžné a levné keramiky říká hrncina, od níž se liší majolika, kamešina a porcelán, které se všechny pálí na mnohem vyšší teploty. Ve středověku však podobné technologické dělení nemělo smysl, protože jiný druh keramiky neexistoval. Termínem hrncina se proto označovala výroba z hlíny jako taková, neboť charakteristickou operací bylo vytáčení nádob na kruhu, přičemž drtivá většina zboží se označovala jako hrnce a jejich výrobce hrnčíř.

Jako hrncina se dnes označuje keramika s průlinčitým střepem, která se pálí při teplotě 900 až 950 °C. To však ve středověku neplatilo. Podle analýzy tehdejších hrnčířských pecí je zřejmé, že teplot nad 800 °C dosahovala při výpalu jen menší část z nich. Dochovaná středověká keramika je celá, nebo na části nádoby pálená nedostatečně.

V 15. století se používalo několik druhů hrnčířských pecí. Základním kritériem pro jejich funkci bylo, zda se keramika pálila přímo v prostoru topeniště (pec jednokomorová), nebo zda byl prostor, v němž byla uložena keramika, při výpalu (peciště) oddělen od topeniště (pec dvoukomorová). Ani konstrukce pece však nemusela určovat způsob výpalu. I v případě jednokomorových pecí bylo možno keramiku oddělit od přímého styku s plamenem, což se dělávalo tak, že se keramické zboží obložilo střepy starých hrnců (říkalo se tomu použít kabát) nebo se jednotlivé výrobky vkládaly do větších už jednou vypálených hrnců. Ani v případě dvoukomorových pecí nemusel být na druhou stranu zcela vyloučen styk plamenů s páleným zbožím, neboť záleželo na konstrukci roštu, který oba prostory odděloval. Dvoukomorové pece se stavěly buď vertikální (peciště bylo nad topeništěm), nebo horizontální (oba prostory

Hornický kalní ni'k - rezná hrncina

byly vedle sebe). Základna pecí bývala obdélníková i oválná, některé hrnčířské pece byly poměrně veliké. V 15. století jsou doloženy pece o rozměrech až 2 x 2 metry. V takových pecích se ovšem nepálilo každý den. Hrnčíř vyráběl řadu dnů, a teprve když prostor pece zaplnil, přistoupil k výpalu.

Vlastní výpal probíhal tak, že se připravené hrnčířské zboží nechalo nejprve pečlivě vysušit - v létě na slunci, v zimě v předpeci (sušení mokřých nádob se muselo provádět pomalu a při teplotě nejvýše 50 °C). Pak se zboží naskládalo do pece, v níž se obvykle topilo dřevem listnatých stromů (dub, buk). Výpal trval 8 až 12 hodin. Každá pec měla dýmník a případně topné kanálky, které se při výpalu otvíraly či zavíraly. Tim spaliny unikaly nebo zůstávaly uvnitř pece, čímž se vytvářelo různé prostředí. Pokud bylo oxidační, keramika byla načervenalá nebo nažloutlá, v prostředí redukčním namodralá až černá. Hrnčířské pece byly celkem jednoduché. Existovaly starší tzv. polní pece (navazovaly na starší způsob výpalu keramiky v jámách), kdy bylo topeniště zahlobeno přímo do svahu (podobně jako u jednoduchých železářských pecí).

V 15. století se však hrnčířské pece stavěly většinou nad terénem. Mávaly kamennou podezdívku či základnu vymazanou jílem a nad ní kopuli, která se stavěla z plochých kamenů, ale doloženy jsou i kopule, které tv ořila nosná konstrukce spletená z proutí a omazaná tlustou vrstvou jílu. Právě pro svou jednoduchou konstrukci mohly být hrnčířské pece zdrojem požáru, proto se často stavěly mimo dům. Archeologickými nálezy jsou pece doloženy na dvore či v zahradě za obydlím hrnčíře. Nad pecí býval obvykle jednoduchý dřevěný přístřešek. V Hodoníně byla objevena hrnčířská pec, která stála ve městě před domem přímo na ulici. Na venkově stávaly domy hrnčířů často na okraji obce. Ve městech bývaly soustředěny do jedné ulice, často na předměstí před hradbami (např. v Berouně), aby případný požár neohrozil město.

V 15. století používala většina hrnčířů rychle rotující hrnčířské kruhy, které měly osou spojenou vrchní pracovní desku se spodní, poháněnou při práci nohama hrnčíře. Někdy měly místo spodní desky jen příčky (špruše). Díky nožnímu pohonu měl hrnčíř volné ruce a oběma mohl vytáčet nádobu z mokré hlíny. Ještě v 15. století se však v některých dílnách používaly i starší typy pomalu rotujících kruhů, kdy byla vrchní deska poháněna při práci rukou. Hrnčířství bylo jedním ze středověkých řemesel, která se provozovala nejen ve městech, ale i na venkově. Důvod byl především v povaze vlastní výroby. Jako surovina sloužily jílovité hlíny, které se daly těžít jen na vhodných místech (hlínovištích) a těžbu si téměř bez výjimky zajišťoval sám hrnčíř se svým pomocníkem (často to byla manželka nebo syn). V 15. století žili hrnčíři běžně na venkově a většina z nich prodávala nejen po vesnicích v okolí, ale také na městských trzích. Teprve ve druhé polovině 15. století začaly ve městech vznikat první hrnčířské cechy (Ronov 1432, Ledec nad Sázavou 1466, Nové Město pražské 1488, Kutná Hora 1501, koncem 15. století existoval cech i v Plzni, Berouně a jinde). Teprve až se vznikem cechů se začal omezovat přístup venkovských hrnčířů na městské trhy (ve větší míře se prosadil až v 16. století).

Hrnčířské dílny vyráběly především užitnou kuchyňskou a stolovací keramiku (hrnce, misky, džbány, poháry, pokličky, kuthany). Pro keramiku 15. století je charakteristické, že se stále více snižoval podíl rezného zboží ve prospěch polévaného engobami. Polévání bylo sice dekoracním prvkem, ale současné mělo praktický význam (středověká hrncina byla průlinčitá). Protože bylo engobování dražší, velice často se v 15. století poléval jen vnitřek hrnců (funkce byla důležitější než vzhled). Pro keramiku 15. století je rovněž charak-

Loštický pohár - 15. století

Brněnský pohár - keramika. 15. století

ostatní řemesla

teristické zdůraznění proporcí nádob, zvláště precizně bývají zdůrazňovány horní okraje (které jsou převísle nebo vytažené do výšky). To zlepšovalo manipulaci s hrnci pomocí vidlice v ohni. Hrnčířské dílny vyráběly i kamnové kachle, dlaždice, kouřovody a stavební keramiku.

I když byla většina české keramiky užitková (luxusní se dovážela ze zahraničí), existovalo jedno středisko, kde vznikala keramika zcela odlišná od ostatní produkce. V 15. století se zřejmě také vyvážela (objevuje se i na obraze Hieronyma Bosche). Jde o keramiku z Loštic (obec jižně od moravské Mohelnice). Vyráběla se zde zhruba od roku 1421 až do poloviny 16. století. Loštické poháry bývají obvykle vysoké, v horní polovině břichovitě rozšířené; úzké hrdlo zdobí věnc malých oušek. Jejich zvláštností je povrch. Mají tmavě hnědou barvu a povrch pokrývá množství drobných puchýrků. Ve své době šlo o výrobu unikátní, jejímž základem byla místní grafitová hlína s příměsí pvrutu. Výrobním tajemstvím místních hrnčířů byl výpal, neboť se musel provádět při teplotě vyšší než 1000 °C, aby se pyrit uvolnil a vytvořil na povrchu puchýřky a stroupky. Právě o tento zcela unikátní způsob zdobení se odborníci dosud přou. Podle jedněch šlo o nepovedené zmetky, ale tomu odporuje fakt, že se tyto kusy vyvážely. Jiní je interpretují jako poháry k pití, ovšem praskliny uvnitř nádoby neumožňují vnitřek kvalitně vymýt. Přesto se právě tato teorie zdá pravděpodobná, neboť ji potvrzuje i německý nápis na jednom z pohárů, který říká, že „dobré vino, jež piju z této nádoby, chutná mi tím víc“. Jiná teorie považuje loštickou keramiku za dekorativní výrobky (na způsob váz), další ji interpretuje jako lékárenské nádoby či odměrky soli.

ŘEMESLA MĚSTSKÁ

Představa, že se obyvatelé středověkých měst živili výhradně řemeslem a obchodem, zatímco lidé na venkově výlučně zemědělstvím, je hodně zjednodušená a platí spíše pro konec 16. století a pro staletí následující. Středověké hospodářství bylo založeno na fungování malých teritoriálních celků (obvykle panství). I když se prosazovala specializace ve výrobě, ani na konci feudalismu nebyla absolutní, natož v 15. století. Většina měšťanů (zvláště v menších poddanských městech) se věnovala řemeslu, ale téměř každý měl současně vlastní zemědělské hospodářství. Řada venkovských rodin si vedle zemědělství přivydělávala ať již zpracováním textilu, nebo výrobou různého drobného zboží ze dřeva, proutí, slámy, orobince či kamene. Na venkově žila ještě v 15. století řada řemeslníků, nejen kovářů, kteří byli pro chod venkova nezbytní, ale řady dalších profesí. Vně městských hradeb se provozovala řada hospodářsky výrobních činností - těžba a zpracování rudy, výroba dřevěného uhlí, louhu a dalších surovin, skla a keramiky. Mnohé provozy byly z města vytlačeny proto, že jejich sousedství bylo obtěžující. To

Erb cechu zámečníků, mečířů a nožířů - chrám sv. Barbory v Kutné Hoře

Pokrývač - iluminace z rukopisu Petra de Crescentiis. Cechy, kolem roku 1415

platilo třeba pro koželuhy (zápach z louhu a syrových kožešin), jejichž provozy bývají u vodní strouhy před hradbami (na Novém Městě pražském byli soustředěni na místě, kde je dnes ulice V Jirchářích, tehdy mimo město). Na předměstí byly vytlačovány i dílny s pecemi, od nichž hrozilo nebezpečí požáru (výjimkou byly jen dílny pekařské a specializovaných výrobců, kteří měli malé pírky k nahřívání kovu, jako byli zlatníci, platnění apod.).

V 15. století existovalo mnoho řemeslníků, kteří sice na trzích nabízelí své výrobky, ale v městském areálu nesídlili. Měšťanství bylo vázáno na vlastnictví domu ve městě. Mnozí řemeslníci (často zámožní) nemohli proto zasedat v městské radě a nepodíleli se na politickém životě obce. Na druhou stranu se mnozí konšelé věnovali nejen řemeslu, ale také zemědělství. Někteří si najímali nádeníky, jiní museli pracovat na poli sami. Život většiny menších měst a venkova nebyl v 15. století z hlediska obživy tak vzdálený, jak se někdy uvádí.

V rámci měst přesto působila řada řemesel, se kterými se na venkově nesetkáváme, protože by se tam neuzivila. Šlo v první řadě o řemesla potravinářská (pekaři, řezníci), která zajišťovala zásobování města základními potravinami. Po celé 14. a 15. století se však setkáváme s doklady, že řemeslníci bojovali o své příjmy, aby si ostatní měšťané nepekli pečivo a nezabýjeli svůj dobytek (a aby tuto produkci neprodávali). Typicky městskými řemesly byla také výroba různého módního a luxusního zboží. Sem patřili výrobci oděvů, oděvních doplňků a obuvi (specializovaní podle druhu výroby na desítky různých dílčích profesí), dále zbraní, šperků a zámečnického zboží. V Praze a ve velkých městech se setkáváme i s velice specializovanými profesemi (hodinář, zvonař, cínař, měditepec, knihtiskař apod.), ale většina těchto velkých dílen měla celozemskou působnost, protože v jednom městě by se majitelé neuzivila. Stejně tak se ve velkých městech setkáváme se specializovanými řemeslníky, kteří zpracovávali kov (např. nožíři), ale souběžně se daly na trzích koupit výrobky hamrů. Někdy bývají tzv. řemeslníci jen zpracovatelé polotovárů, které kupovali jinde (to se týká třeba výrobců růženců, sklenářů, kamnářů a rovněž většiny řemesel stavebních - pokrývačů, kameníků, zedníků). Proto již na konci 15. století začal vznikat protiklad mezi městským řemeslem, stále více spoutaným cechovními omezeními, a svobodným podnikáním, které přebírali do své režie představitelé šlechty, ale část také schopní neurození podnikatelé.

Městská důchodová pokladnice - Klatovy, 2. polovina 15. století

OBCHOD A DOPRAVA

PENÍZE

V průběhu 15. století došlo k prudkému poklesu hodnoty peněz. Prvním důvodem bylo vyčerpání snadno dostupných ložisek stříbra a zlata. Těžba musela pronikat do větších hloubek, což vyžadovalo větší množství kapitálu a byla také riskantnější (rostl počet důlních neštěstí). Drahé kovy byly hůře dostupné a rostla jejich cena. Do mincí se stále více přidávaly příměsi ostatních kovů anebo se razily drobné mince nízkých hodnot.

Druhým důvodem poklesu hodnoty peněz byla struktura evropského dálkového obchodu. Rostla poptávka po drahém orientálním zboží, ale Evropa neměla dostatek vlastního zboží, které by nabídla protihodnotou. Evropští kupci, především Italové, museli orientálním kupcům, kteří ovládali dovoz koření a dalšího žádaného zboží z Asie, platit téměř výhradně hotovými penězi (dnes, charakterizováno jako pasivní bilance zahraničního obchodu). Tím docházelo k významnému odlivu drahých kovů z Evropy. Odhaduje se, že jen Benátky vydávaly ročně za zboží dovezené z Orientu asi tunu zlata. Růst nedostatku drahých kovů vedl k tomu, že se z oběhu stahovaly kvalitní mince a nahrazovaly se nekvalitními. Lidé si v reakci na to kvalitní mince schovávali a platili nekvalitními drobnými. Na peněžním trhu rostl nedostatek oběživa. Snížování hodnoty mincí vedlo v českých zemích k řadě hospodářských problémů, které vnímali i současníci. Jenže jak už to v podobných složitých ekonomických záležitostech bývá, nedokázali určit skutečnou podstatu problému. Kritici vytvářeli teorie, v nichž hledali konkrétního původce potíží. Jedním z důsledků monetární krize byl růst antisemitismu (Židé se věnovali lichvě, kterou církev křesťánům zakazovala). Dalším důsledkem bylo prohlubování nenávisti rytířů a zemanů vůči kupcům, protože příjmy šlechty z feudální renty klesaly v důsledku snížování hodnoty stříbra v groších, zatímco kupci neustále zvyšovali ceny (a v očích šlechty byli tedy odpovědní za rostoucí drahotu). Mnozí zchudlí rytíři se od konce 14. století věnovali lapkovství - přepadali kupce a loupiли jejich majetek (o kterém prohlašovali, že ho nabyli neprávem, a oni je jen spravedlivě trestají). Absolutní katastrofou byla z hlediska českého peněžního trhu husitská revoluce. Došlo k rozvrácení domácí měny, poklesla těžba stříbra a prakticky ustala ražba kvalitních grošů. Stříbrné mince odcházely ze země, ale v důsledku blokády českého zahraničního obchodu se jiné nevracely. Počátkem třicátých let 15. století peníze v běžném oběhu chyběly tak citelně, že řemeslníci měli problémy prodat své zboží, o které sice zájem byl, ale chyběla hotovost (stříbrné drobné peníze nahradily nehodnotné měděné flůtky). V mnoha městech měnili výrobci zboží za potraviny s rolníky.

K postupné stabilizaci došlo až od poloviny 15. století, kdy se obnovila těžba kutnohorského stříbra a znovu začala pracovat královská mincovna. Ovšem stejně jako celá Evropa se peněžní sféra nadále potýkala s nedostatkem peněz (což brzdilo investice do rozvíjejícího se hospodářského podnikání). Výchoiskem z krize byl v českých poměrech až objev stříbra v Jáchymově v první čtvrtině 16. století.

GROŠE

Obsah stříbra v českém groši pravidelně klesal již za vlády Lucemburků. Zatímco kolem roku 1350 se obsah stříbra v jednom groši pohyboval kolem 3,5 gramu, na počátku 15. století byl jen 1,9 gramu, a tím se snižoval jeho význam v zahraničí. V roce 1347 se platilo za 1 zlatý (což byl ekvivalent mezinárodního obchodu) 12 grošů, na počátku 15. století 22 grošů. Podle mincovní reformy z roku 1384 se groš dal měnit za 7 penízků nebo 14 haléřů. O reformu mince se znovu pokusil roku 1407 Václav IV. Hodnotu domácích

Smenárník - podle dobové iluminace

grošů snížil o 15 % a nově určil pevný obsah stříbra v groších i drobných mincích. Stejně jako předchozí mincovní reformy, ani tato neměla dlouhé trvání a v následujících letech klesl podíl stříbra v groších až na 1,7 gramu. Husitská revoluce na čas zcela rozvrátila české minrovnictví. Ještě krátce po smrti Václava IV. se razily pražské groše s jeho jménem. Údajný groš se jménem Zikmunda Lucemburského je však pozdějším falzem. Někdy kolem roku 1420 se s ražbou kvalitních stříbrných grošů skončilo (Zikmund Lucemburský odvedl z Kutné Hoře odborníky na minrovnictví). Nucená přestávka trvala více než 40 let.

Za nejasných okolností byla ražba grošů obnovena až za Ladislava Pohrobka (dochovalo se jen několik unikátních exemplářů). S pravidelnou ražbou pražských grošů se začalo roku 1469 za vlády Jiřího z Poděbrad. Jeho groše měly hmotnost 2,7 gramu, jako za Václava IV., ale razily se z horšího stříbra (ryzost pražských grošů byla na přelomu 14. a 15. století cca 610/1000 až 630/1000, zatímco za Jiřího z Poděbrad jen 564/1000 až 581/1000). K dalšímu zhoršení kvality grošů došlo za Vladislava 11. Jagellonského. Váha sice zůstala stejná (kolem 2,7 gramu), ale ryzost nepatrně poklesla (průměrně kolem 562/1000).

PENÍZ SE ČTYŘRÁZEM

Od roku 1384 se v Kutné Hoře razily drobné jednostranné stříbrné mince, kterým se říkalo drobný či inav peníz a původně se jich počítalo sedm do jednoho pražského groše, před husitskou revolucí pak už třináct. Ještě menší byl pak haléř (za jeden drobný peníz byly dva haléře). Drobné peníze byly kruhové plíšky, které nesly obraz českého lva ve čtverci (proto se jim říká peníz se čtyřrázem, neboť se razily čtverhranným razídkem). Peníze se čtyřrázem se na přelomu 14. a 15. století razily i pro Moravu (místo lva nesly vyobrazení orlice). Jako městské ražby jsou doloženy také v Brně, Jihlavě a Olomouci. Drobné stříbrné peníze se používaly až do vypuknutí husitské revoluce. Ještě krátký čas se razily ze stříbra v Kutné Hoře, ale pak jejich ražba skončila a peníze se čtyřrázem začali razit husité, nikoli ovšem ze stříbra, ale z mědi (těmto mincím se říkalo husitský' haléř nebo důtek). Flůtky se razily od počátku dvacátých let 15. století v Praze a v Táboře. I když se zhotovovaly z bezcenné mědi, formálně si podržely vzhled stříbrných mincí z doby Václava IV. se lvem. Někteří numismatici je hodnotí jako padělky, ovšem ve skutečnosti to byly první kreditní peníze (tedy takové, jejichž hodnota je kvůli kovu nižší než nominálně uvedená či stanovená hodnota). Lidé věděli, že husitské flůtky nejsou ražené ze stříbra, přesto je jako platidlo přijímali. kromě jiného proto, že jiné oběživo po ruce nebylo. Kromě měděných se v průběhu husitské revoluce razily flůtky' také z velice nekvalitního stříbra.

LICHVA

Bez půjčování peněz se středověká politika a hospodářství neobešly. Uspořádat vojenskou výpravu, vyplatit věno, vybudovat rybník, koupit dům či panství, to vše vyžadovalo hotové peníze, která lidé po ruce neměli. Hotovost se dala získat jen půjčkami. Panovník si opatroval hotovost tak, že na několik let postoupil věřiteli právo těžit stříbro, případně razit mince. Za to dostal hotovost, kterou si věřitel umořoval z výnosů postoupeného práva. Bohatí velmožové mohli získat peníze zástavou několika vesnic či celého panství. V takovém případě neplatili obvykle z půjčky úrok, ale po dobu zástavy patřily výnosy panství věřiteli. Tento systém logicky vedl k tomu, že se věřitelé snažili bezohledně těžit ze svého zástavního práva, aby vydělali co nejvíce. Při zástavě mincovního regálu se prudce zhoršovala kvalita razeb. Poddaní na zastavených panstvích byli nuceni platit nové platy a dávky. Podobné transakce se nepovažovaly za lichvu, kromě jiného proto, že se systém splácení lišil od drobných půjček. Důležitým rozdílem bylo, že většinu půjček za zástavu neposkytovali Židé, ale zámožní němečtí patricijové či některý z bohatých velmožů.

Půjčky, často nevelké sumy, potřebovali však i měšťané a venkované. V jejich případě nešlo o kapitál k investování, tito lidé sháněli peníze v situaci, kdy se dostali do obtíží (kvůli neúrodě nezvešlo obilí, vyhořel dům či dílna, měšťan musel vyplatit věno deři, prohrál peníze v kostkách, propil je či prostě špatně hospodářil). V takovém případě šlo o nevelké částky, které se půjčovaly na krátkou dobu, ale úroky byly obrovské. Vzdáleně se situace na peněžním trhu před husitskými válkami podobala současnému rozdílu mezi spotřebitelskými a podnikatelskými úvěry (pouze s tou výjimkou, že většina dnešních spotřebitelských úvěrů nevzniká primárně z nouze).

Drobné půjčky za vysoké úroky poskytovali především Židé, neboť křesťanství zakazovalo, aby peníze za úrok půjčovali samotní křesťané. V západní Evropě dokonce platilo dogma, že křesťanský lichvář je ještě horší než židovský. Přesto v českých zemích půjčovali v malém i někteří křesťané; jejich úrok se pohyboval na stejné úrovni jako u půjček židovských, tedy až 10 % týdně. Aby však nemohli být křesťanští lichváři nařčeni z lichvy, existovaly různé praktiky, jak půjčku skryt.

Běžný byl prodej budoucí úrody. Rolník dostal peníze, které byly kryté budoucí sklizní (její hodnota byla ovšem mnohem vyšší než poskytnutá půjčka). Z prodeje obilí měl věřitel svůj zisk. Podobné praktiky uplatňovali vůči zemědělcům pekaři, řezníci a další řemeslníci. Dalším rozšířeným způsobem bylo zřízení „věčné renty“. Majitelé domů ve městě mohli získat peníze (často poměrně vysokou částku), které se nesplácely, ale v dohodnutých termínech se odváděl pravidelný plat. Pokud se chtěl měšťan z věčného platu vykoupit, byly podmínky velice nevýhodné (za I kopu renty musel zaplatit jako náhradu 10 kop).

Právě zrušení věčných platů bylo jedním z hlavních požadavků radikálních pražských husitů. Jan Želivský v době, kdy ovládal radnici, prosadil usnesení, že se renty budou platit jen do té výše, kolik činila částka, za kterou byly zakoupeny (šlo tedy o bezúročné splacení dluhu). V případě rent, které vlastnila církev a odpůrci kališnictví, kteří uprchli, se tento princip prosadil snadno. Problém ovšem vznikl v případě, pokud rentu držel některý z vlivných staroměstských stoupenců husitství. Na obranu rent se postavil umírněný husitský kazatel Prokop z Plzně. Během revoluce se nakonec zrušení rent prosadit nepodařilo. Teprve v roce 1435 zrušil renty církev a emigrantů Zikmund Lucemburský a poslední krok učinil až Jiří z Poděbrad. V roce 1459 zrušil platy váznoucí na domech na Starém a Novém Městě pražském a v roce 1464 na Malé Straně.

Nejostřeji byla před husitskou revolucí pranýřována židovská lichva. Nikoli

Trh v Kostnici - podle kroniky Tlricha Riechental z konce 15. století

proto, že by Židé byli jako věřitelé horší než křesťané, ale v důsledku církevní zaslepenosti. Zákaz židovské lichvy požadovala v podmínkách přijetí Zikmunda Lucemburského za českého krále utrakvistická šlechta a města již v září 1419. Jedním z článků čtyř artikulů pražských byl požadavek potírání smrtelných hříchů, mezi něž husité řadili i lichvu a nepřiměřený zisk.

Jenže středověká společnost, včetně té husitské, se bez peněžních služeb obejít nemohla. Po pádu radikálního tábora Jana Želivského v Praze se situace pomalu vrátila do původních kolejí. Od roku 1427 staroměstská rada začala tolerovat židovskou lichvu, ale současně se snažila regulovat výši úroků, aby nebyly nepřiměřeně vysoké. Lichva byla nadále pod trestem smrti zakázána křesťanům.

Ve druhé polovině 15. století se pohled na půjčování peněz změnil. S růstem hospodářství a s potřebou obnovy země byl třeba kapitál, přičemž vydrancovaná země měla jen minimum peněžních zdrojů. Půjčky se staly nezbytné a otevřeně se jim začali věnovat i křesťané, aniž by se tato praxe stala předmětem veřejné kritiky.

OBCHODNÍ CESTY

Od nejstarších časů hrál významnou roli v evropském hospodářství mezinárodní obchod. Čeští panovníci usilovali o to, aby kupci přiváželi do českých zemí vzácné orientální zboží a aby se přes české země vozilo zboží do zemí na severu. Mimořádné úsilí v tomto směru vyvinul Karel IV., ale jeho úsilí nebylo úspěšné, neboť tradiční obchodní cesty, které tvořily páteř mezinárodního obchodu, české země obcházely, aby se vyhnuly pásu hraničních hor.

Jižně od našich hranic směřoval mezinárodní obchod po známé podunajské cestě (Řezno - Pasov - Linec - Vídeň - Pešť a dále na Balkán a do Konstantinopole). Z ní odbočovaly dvě cesty do Čech. První vedla z Pašova do Prachatic (Zlatá stezka), na níž bylo třeba překročit horské pásmo Šumavy. Proto se po této stezce nevozilo zboží na vozech, ale nosili ho na hřbetech soumarů. Tudy se do Čech dostávala sůl ze salcburské solné komory. Druhá odbočka z podunajské cesty vedla z Lince přes Cáhlov (Freistadt) do Českých Budějovic. Po ní se dováželo orientální zboží z jihu (koření, vzácné látky, středomořské ovoce) a také potraviny. Opačným směrem se na hornorakouské trhy vozilo české obilí. Intenzivní obchodní styky v této oblasti podporoval fakt, že Rožmberkové byli prostřednictvím sňatků spřízněni s některými významnými hornorakouskými rody.

Severně od našich hranic směřoval mezinárodní obchod k Baltu a přes ruské stepy na Krym (Erfurt - Lipsko - Zhořelec - Vratislav - Krakov). Z tohoto směru odbočovalo několik cest do Prahy, ale nebyly nikdy tak živé, jako

obchodní cesty na jihu. Stezky ze severu vedly přes horské průsmyky a zalesněné horské podhůří na Most, Ústí nad Labem a Českou Lípu.

Kromě těchto existovala ještě jedna frekventovaná cesta, která směřovala na Prahu ze západu. Z hlediska středoevropského mezinárodního obchodu měla jen lokální význam, neboť nebyla tranzitní. Pro české země však šlo o významnou komunikaci, protože zajišťovala nejen obchodní styk, ale také politický. Tato cesta vedla z Prahy na Plzeň, Píseň a dále do Norimberku. Nejvýznamnější obchodní cesta se nacházela na Moravě. Šlo o spojnici mezi jižní podunajskou a severní baltickou cestou a s oblibou ji užívala většina zahraničních kupců. Vedla z Vratislavi na Olomouc, Brno a končila ve Vídni.

1 přes torzovitost písemných pramenů je zřejmé, že na počátku 15. století byla obchodní bilance českého zahraničního obchodu pasivní. Do českých zemí se dováželo koření, mořské ryby, středomořská vína, datle, fíky, rozinky, mandle, orientální luxusní výrobky, drahé látky (především flanderská a brabantská sukna) a zbroj, zatímco základem vývozu byly zemědělské produkty a některé řemeslnické výrobky, jejichž cena se nemohla nikdy rovnat ceně luxusního dováženého zboží. Dovoz se tedy kryl z bohatých zdrojů kutnohorského stříbra. Dostatek drahých kovů sice umožňoval vysoký životní standard zámožných vrstev, ale nijak nestimuloval úroveň domácí řemeslnické produkce, která nemohla obstát v konkurenci dováženého zboží, a orientovala se proto na méně náročné zákazníky.

OBCHODNÍ BLOKÁDA

S husitskou revolucí došlo k obchodní blokádě českých zemí. Nebyl to krok neobvyklý, podobně postupovaly středověké země vůči mnoha nepřátelům. Zvláště severoitalská města měla při vzájemných bojích značné zkušenosti s obchodním embargem. Od času Karla Velikého existovaly zákony, které zakazovaly dovážet na nepřátelské území zbraně, prodávat nepřátelům koně, později se podobná nařízení rozšířila na železo, potraviny a další zboží. Na počátku husitských válek byla v křesťanském světě vyhlášena úplná obchodní blokáda kacířských Čech. Blokáda se ovšem týkala jen Čech samotných, nikoli Moravy a Slezska. Právě na tomto faktu v době husitských válek nesmírně vydělala Vratislav, Brno a Olomouc.

České hranice však nebyly neprostupné, protože embargo se týkalo jen kacířů, nikoli katolické části země. Oldřich z Božmberka, stejně jako členové západočeského katolického landfrýdu, mohl zboží v zahraničí nakupovat a také prodávat. Albrecht Habsburský zavedl na rakouských hranicích rámcové kontroly a formani museli předložit potvrzení, že zboží, které vezou, neskončí v husitských rukách, ale je určené pro stoupence katolického tábora. Problémy na rakouských hranicích se nejvíce podepsaly na zásobování husitských Čech solí (která se dovážela ze Solné komory). 1 když se čas od času embargo porušovalo, byla po celou dobu husitské revoluce především v Praze značná nouze o sůl.

Navzdory různým opatřením však kvetl černý obchod. Značný podíl na něm měli obchodníci z Norimberku, kteří usilovali o udržení obchodních kontaktů s husity. Norimberští měli v Praze dobré obchodní partnery a bez českého obchodu hrozily mnohým velké ztráty. S tichým souhlasem norimberské radnice proto tamní obchodníci pokračovali v riskantních transakcích s českými kacíři. Tomu se však snažili zabránit západočeští katoličtí páni, neboť plzeňský landfrýd ovládal cestu směrem na Prahu. Několik norimberských obchodníků bylo chyceno a skončili v jejich vězení, ale norimberská městská rada se za ně postavila a pomohla jim. Obchodní blokádu porušovali i moravští obchodníci, přes ně se do Čech dostávalo značné množství zboží ze zahraničí. Ochrannou obchodní politiku však vedli i husité. Když v letech 1423 a 1424 hrozila v důsledku nepříznivého počasí špatná sklizeň, přijali před-

stavitel hlavních husitských táborů ve Zdicích úmluvu, která zakazovala vyvážet ze země obilí a také zlato a stříbro (aby nedošlo ke zhoršování mince). Zdá se však, že význam tohoto ujednání byl spíše proklamativní, aby utvrdil obecný lid, že husitské vedení hodlá pečovat o blaho obyvatel země. Podobných zákazů vyšlo v následujících desetiletích více, ale jejich faktický dopad nebyl zřejmě veliký. Zájmy trhu byly silnější než silná slova politiků.

OBCHOD PO HUSITSKÉ BEVOLUCI

Uzavřením míru mezi husitskými Čechy a ostatní křesťanskou Evropou padlo sice embargo na zahraniční obchod, ale z hlediska exportu českého zboží se situace nijak podstatně nezlepšila. Křesťanská Evropa husitským Čechům nedůvěřovala a jednou ztracené pozice v obchodě se dobývaly neobyčejně obtížně. Hospodářská situace českých zemí byla přitom doslova katastrofální a bylo nutno hledat cesty k obnově.

Jiří z Poděbrad se inspiroval Karlem IV. a usiloval o státní zásahy, jimiž by podpořil zahraniční obchod a hospodářství v zemi vůbec. Shromáždil kolem sebe několik zkušených rádců, domácích i cizinců. Z tohoto prostředí vzešel spis Rada králi Jiřímu o zlepšení kupectví v Čechách, jejímž autorem byl v roce 1463 Antonio Marini. Spis se snažil odpovědět na otázku, jak povznést mezinárodní obchod v Čechách, a zvláště v Praze, na úroveň doby Karla IV. I když byla navrhovaná koncepce neuskutečnitelná, je zajímavá jako doklad tehdejšího ekonomického uvažování (už tehdy se objevuje myšlenka státních dotací).

Marini píše, že základem rozvoje obchodu je pevná měna a zkušenosti. Těch by měli čestí kupci dosáhnout tak, že jim panovník věnuje několik tisíc zlatých, za ty odjedou do ciziny a budou se tam učit. Po návratu jim panovník půjčí dvacet tisíc zlatých, případně i více, aby měli kapitál pro začátek. Domácí kupci tak měli získat kontrolu nad mezinárodním obchodem a přinášet příjmy královské pokladnici.

Ve druhé polovině 15. století Praha sice udržovala obchodní styky s Norimberkem, Salcburkem, Poznáním a dalšími velkými městy, ale významnějším střediskem zahraničního obchodu se nestala. Významu nabylo naproti tomu Brno, které leželo na frekventované obchodní cestě mezi Vídni a Vratislavi. Velkým konkurentem Prahy se v obchodování s Norimberkem stala Plzeň. Z menších měst se na poli obchodu nejlépe dařilo pošumavským městům (Domažlice, Klatovy, Sušice) a také jihočeským (Prachatice, kudy proudila do země sůl, a města na rožmberských panstvích).

Ve druhé polovině 15. století se z Čech vyvážely především suroviny (měď, cín), zemědělské produkty (obilí, dobytek a ovoce) a také sklo, levné sukno a šlojře. Dováželo se nejen luxusní zboží z orientu, koření a drahé vlámské a flanderské textilní výrobky, ale také sůl, slanečky, kvalitní víno, barvířské suroviny, fíky, datle a další drahé pochutiny.

DOPRAVA

Sít cest byla v českých zemích dokončena v hrubých rysech už ve 13. století.

S rozvojem vnitřního i zahraničního obchodu však bylo nutno stávající křivolaké a úzké stezky zlepšovat, aby po nich mohly pohodlně jezdit plně naložené vozy. Za Karla IV. se většina zemských cest rozšiřovala, zpevňoval se jejich povrch, a kde to bylo možné, stavěly se mosty. Současně se zvýšená pozornost věnovala bezpečnosti. Už v roce 1361 bylo nařízeno vymýtit porost podél hlavních cest do vzdálenosti, kam lze dohodit kamenem, aby se zabránilo nečekanému přepadení kupců. Zemské stezky se v té době začaly označovat jako silnice.

V době husitské revoluce péče o silnice nejen nestagnovala, právě naopak, husité věnovali velikou pozornost jejich údržbě, neboť byly nezbytné pro rychlý přesun vojska (v tomto strategickém manévru husitská polní vojska vynikala). O silnice se pečlivě dbalo i ve druhé polovině 15. století, kdy se zemské stavy snažily obnovit hospodářství a oživit obchod. Doprava se stala pro život společnosti nezbytností. Předmětem zahraničního obchodu nebylo už jen luxusní zboží (většinou nevelké a snadno transportovatelné), ale také množství rozmanitých surovin (rudy, dřevo, dřevěné uhlí, potaš, obilí), jejichž doprava byla složitější a vyžadovala kvalitní cesty.

Původně se zbožím putoval kupec a osobně zajišťoval prodej. Ve druhé polovině 15. století se však systém zahraničního obchodu měnil. Bohatí obchodníci nakupovali a prodávali ve velkém množství a samozřejmě vozy naložené rudou či balíky sukna nedoprovázeli. Dopravu začali zajišťovat specializovaní povozníci (v 15. století se jim začalo říkat formani), kteří vlastnili povoz a koně. Dopravovali zboží často na velké vzdálenosti, a protože šlo o celkem výnosnou živnost, někteří si časem pořídili více vozů a začali zaměstnávat nádeníky. V roce 1517 vyšlo nařízení, že forman smí mít nejvýše tři povozy. Pro činnost dopravců byla stanovena přesná pravidla. Protože během cesty odpovídali za svěřené zboží, často cestovalo několik povozů společně, aby se formani mohli bránit lapkům.

Se vzestupem stavební činnosti ve městech a s prohlubováním specializace řemesel rostl také význam místní dopravy. V 15. století začali ve městech působit kárníci, což byli nádeníci, kteří tahali malé dvoukolové kárky s košatinou, na nichž převáželi menší náklady. V Praze jsou doloženi i kolečníci či trakařníci, kteří se živilí přepravou nákladů na trakařích. Nejnižší kategorií byli nosiči.

S transportem nákladů na velkých krosnách, které nosili lidé na zádech, se setkáváme i v dálkovém obchodě. V 15. století dopravovali po Zlaté stezce sůl v krosnách i nosiči, stejně tak v krosnách roznášeli zboží drobní obchodníci, kteří obcházeli špatně přístupné vesnice. V krosnách se někdy dopravovalo křehké zboží (např. sklo z hutí položených na špatně přístupných místech v horách).

Významné místo v dopravě připadalo transportu po vodě. Do Prahy a dalších měst ve středních Cechách se po řekách z jihu dopravovalo dřevo svázané na vorech. V Praze vory končily za vyšehradskou skálou na Výtoni, kde stála vorařská hospoda a současně inýtnice (platilo se clo ze zboží, které se na vorech přiváželo). Na lodích se už ve 14. století dopravovalo po Labi zboží do německých zemí (soupis bohatého sortimentu uvádějí celní sazebníky). Na konci 15. století se objevily lehké a rychlé cestovní vozy (říkalo se jim kočí nebo kotčí). Měly otevřenou nebo částečně krytou košatinovou korbu, do níž se nastupovalo z boku (pro usnadnění zde bylo upevněno kovové stupátko). Někdy měly uvnitř korby sedadla zavěšená pružně na řemenech, aby se ztlumily otřesy při jízdě. Tyto vozy přišly zřejmě z Uher a původně se do nich zapřahali tři koně, později jen jeden nebo dva. Začala je používat především urozená společnost.

POVOZ A ZÁPŘAH

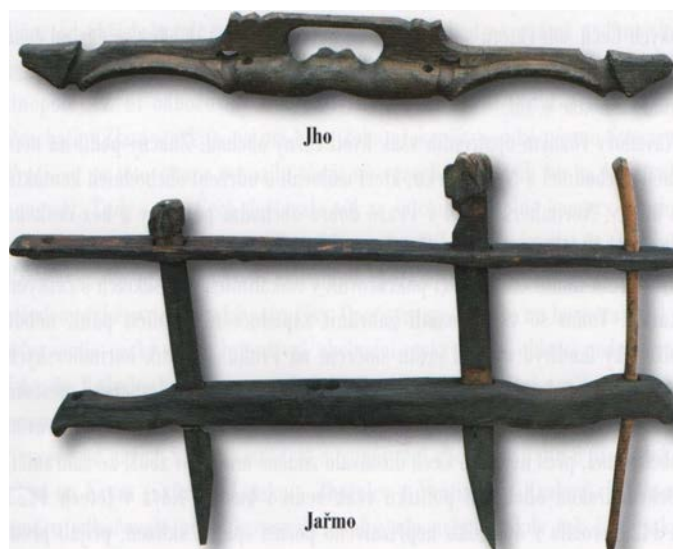
V 15. století se poměrně rychle rozšířily nové konstrukce povozů k transportu těžkých nákladů. Zatímco starší vozy měly nápravy kol nepohyblivé (a proto potřebovaly značně velký prostor k zatáčení či otáčení), nový typ měl přední nápravu pohyblivou. Aby byl rejď co největší, začaly se přední nápravy osazovat malými koly (aby se při otáčení vešly pod korbu vozu). Zadní kola však zůstala velká. Vozy pro dopravu rud se vybavovaly zesílenými nápravami a začala se objevovat železem okutá kola.

Zatímco tažní voli sloužili především v zemědělství a k dopravě na kratší vzdálenosti, při dálkovém transportu převládal v 15. století koňskv potah (pár koní byl při tahu nesrovnatelně rychlejší než volský). Aby potah uvezl těžký náklad, uplatňoval se obvykle záprah koní nikoli vedle sebe, ale v řadě za sebou. Tento záprah umožňovala dvojité vidlicovitá oj (případně dvě postranní oje). První kůň byl zapřažený mezi vidlice a druhý před ním, přičemž byl připoutaný pomocí postraňků k předním koncům obou vidlic. Pokud byl náklad hodně těžký, mohlo se v řadě za sebou zapřahat konů více. Na místech, kde cesta prudce stoupala, se dala sjednat přípřež (pomoc dalšího koně na krátkém úseku). Za nepatrný obnos nabízeli pomoc vesničané, kteří u strmých úseků čekali, nebo se dala sjednat v zájezdním hostinci.

Kůň se od antiky zapřahal pomocí širokých kožených řemenů, jimž se říkalo halstry. Byly položeny na krku a na hřbetě koně a nevýhodou bylo, že se při tahu svíraly a koně škrtily. Halstry jsou výjimečně doloženy v českých zemích ještě před třicetiletou válkou. Už v 15. století však při záprahu koní převládaly chomouty (v českých zemích jsou doloženy od ve 12. století). Základem konstrukce byla dřevěná kostra, obalená na vnitřní straně slámou a potažená wdělanou kůží (polštářem, poduškou). Chomout se navlékl koni přes hlavu na plece, kde ideálně rozkládal tažnou sílu na celé tělo. Od chomoutu vedly řemeny či provazy obalené látkou či kůží zvané postraňky k váhám (masivní dřevěný trámek, s jehož pomocí se tahoun spojoval s vozem či oradlem).

V inventářích se postraňky a další řemeny k záprahu označovaly jako „nádobi“ („chomút s nádobím“).

Voli se tradičně zapřahali v páru. Obvyklým způsobem bylo užití jářma. Šlo o dva spojené trámy, mezi kterými byly prostrčené hlavy tažných volů, přičemž jářmo jim spočívalo za krkem na jejich plecích. Tažná síla se tak přenášela na celé tělo (podobně jako u koňského chomoutu). Méně častý byl druhý způsob záprahu pomocí čelního jha. Masivní trámek byl profilovaný tak, aby co nejlépe dosedl na volskou hlavu před rohy, k nimž bylo jeho řemeny přivázáno. Dobytek tedy tlačil hlavou jeho, k němuž byl zapřažený vůz či oradlo.

VZDĚLANOST A PÍSEMNICTVÍ

UNIVERZITA

Pražská univerzita byla na počátku 15. století mimořádně vlivná instituce. Pod ni spadala fakulta artistická (svobodných umění), teologická a lékařská. Druhou samostatnou vysokou školou bylo právnické vysoké učení, které vzniklo v roce 1372 odtržením právnické fakulty od původní jednotné univerzity. Univerzitní lid tvořil navenek jednotné společenství (univerzitáni), složené z učitelů a žáků. Na počátku 15. století působilo na pražské univerzitě více než 1000 osob (asi 100 učitelů a 900 žáků). To byla obrovská síla lidu, pokud si uvědomíme, že univerzitáni představovali zhruba 2 až 3 % veškeré pražské populace. Všichni se v Praze stravovali, nakupovali si oděvy, škorně a další součásti oděvu, chodili po hospodách, univerzita nakupovala pergameny, svíce a mnoho dalšího zboží. Existence univerzity přinášela zisky pražským řemeslníkům a obchodníkům.

Univerzita byla vlivnou institucí, která hrála významnou roli v domácím zápase o moc. Je třeba si uvědomit, že univerzita nebyla uzavřeným společenstvím, ale její mistři se současně věnovali kázání nejširším vrstvám lidu. Mnozí mistři se stýkali s urozenými dvorany a se zámožnými měšťany a diskutovali s nimi o stavu církve a království. Mezi mistry a zámožnými mecenáši se vytvářely osobní vazby, často blízké přátelství (univerzitní mistři byli pravidelně zvaní ke stolu šlechty a bohatých měšťanů). Protože stav církve zajímal ve středověku všechny (stejně jako dnes diskutujeme o politice), byli univerzitní mistři významnou autoritou a učenými argumenty podporovali zájmy svých mecenášů.

Středověký univerzitní život se odehrával na poměrně malém prostoru - posluchači univerzity měli své koleje, kde spali a dostávali najíst, po městě byly roztroušeny jizby mistrů, k nimž chodili na lekce, měli oblíbené šenky, kde se společně bavili. Mnozí mistři žili dokonce společně se svými žáky v kolejích.

Český univerzitní živel byl v Praze na počátku 15. století soustředěn v prostoru mezi Staroměstským náměstím, Betlémskou kaplí a Ovocným trhem. Právě zde stály tři univerzitní koleje (Karlova, Kolej krále Václava pro mistry a Kolej českého národa, od roku 1406 ještě příbytek pro chudé studenty v domě betlémského kazatele). Zde se rodil základ českého reformního křídla. Ne náhodou se právě zde nacházely paláce šlechticů, kteří později reformaci podporovali (páni z Vartemberka, z Kunštátu a Poděbrad, z Lipé, z Hradce, z Valdeka). Stál tu také Betlém, kaple, která mohla pojmout až 3 tisíce posluchačů, což bylo na svou dobu neuvěřitelné množství.

DEKRET KETNOHORSKÝ

Specifickou zvláštností pražské univerzity byl fakt, že míra její samostatnosti byla zřejmě mnohem menší než u podobných institucí v jižní a západní Evropě. Univerzitu založil Karel IV. a díky zeměpanskému založení (pregnantně vyjádřené jejím pečetním obrazem) mohl král de iure uplatňovat vliv na její chod. Všechny středověké univerzity měly právo autonomní samosprávy, své funkcionáře si volily samy, samy rozhodovaly o svém hospodaření. Tohle právo však měla pražská univerzita omezené. Václav IV. většinou respektoval její rozhodnutí, ale v okamžiku, kdy chtěl prosadit vlastní zájmy, uplatnil svou moc.

Predehrou sporu byla tradiční disputace kvodlibet (výroční veřejné vystoupení mistrů k určitému problému), což byla událost, které se účastnili členové dvora a staroměstští konšelé. Kvodlibet v lednu 1409 byl jasnou provokací. Organizoval ho mistr Matěj Knín (jehož nedávno pražský¹ arcibiskup ponižil obviněním z kacířství). Němci chtěli původně slavnost bojkotovat, ale král jim

Středověcí žáci - podle iluminace z 15. století

účast nařídil. Vyvrcholením disputace bylo vystoupení Jeronýma Pražského, který obhajoval český národ proti nařčení z kacířství.

Vzápětí dostala univerzita královu žádost, aby se vyjádřila k účasti na pisánském koncilu, který začínal v únoru toho roku. Ve snaze, aby univerzita podpořila panovníkovy zájmy, vydal Václav IV. během svého pobytu v Kutné Hoře 18. ledna 1409 Dekret, v němž změnil poměr hlasů na univerzitě na 3:1 ve prospěch českého národa.

Tento krok pobouřil příslušníky cizích národů, neboť ho považovali za bezprecedentní zásah do univerzitních svobod. Odmítali ho respektovat, a proto králův zmocněnec zabavil za přítomnosti staroměstských konšelů a ozbrojenců univerzitní insignie. Na panovníkův zásah (místo dosavadní volby univerzitány) byl za rektora dosazen Zdeněk z Labouně.

Německí učitelé a žáci si přísahali věrnost a během dvou týdnů opustili manifestačně Prahu. S nimi odešli i příslušníci jiných národů a také posluchači právnického vysokého učení (tradičně nejzámožnější studenti). I když neodešli všichni. Prahu opustilo téměř 900 univerzitánů. Většina z nich se roztýčila na univerzity v okolí (Videň, Krakov, Heidelberg, Erfurt) a díky nim došlo k založení univerzity v Lipsku. Ihned poté začala středoevropská vysoká učení pražskou univerzitu bojkotovat, což byla pro další vývoj katastrofa. Středověká vzdělanost byla univerzální a duchovní klima vysokých škol bylo založeno na vzájemných kontaktech. Ty nyní zcela ustaly. Počet učitelů a žáků klesl po vydání Dekretu kutnohorského asi o 80 %, což znamenalo velké hospodářské ztráty (příjmy od studentů), které pocítila jak univerzita, tak pražští řemeslníci a obchodníci.

Odchod německých mistrů oslabil ekonomické vazby Prahy na cizinu a nesporně prohloubil nenávisť většiny pražských Němců k reformnímu hnutí. I když si výuka ještě nějakou dobu podržela vysokou úroveň, šla k úpadku. Další rána, která postihla univerzitu, přišla v roce 1413. Po disputaci mezi reformní stranou a jejich oponenty, která měla uklidnit situaci v Praze, označil Václav IV. za viníky neúspěchu členy teologické fakulty a potrestal je vyhnáním z království. Tím se fakticky rozpadla celá teologická fakulta.

Pražská univerzita ztratila už v letech před vypuknutím husitské revoluce prestiž nejvýznamnějšího vysokého učení na sever od Alp a stala se regionální zemskou školou, která se navíc po roce 1414 konfesijně uzavřela obhajobou kalicha. Není tedy důvod nad vydáním Dekretu kutnohorského jakkoli jásat.

UTRAKVISTICKÁ UNIVERZITA

V roce 1417 se pražské vysoké učení veřejně přihlásilo k přijímání podobojí. Za to ho v roce 1418 potrestal papež zákazem vyučování, který však pražská univerzitní obec (zredukovaná na české kališníky) ignorovala. V té době v rámci univerzity působila už jen jediná artistická fakulta. Jenže těžké časy univerzitu teprve čekaly. Po smrti Václava IV. zahájili stoupenci husitství tlak proti pražskému vysokému učení. Radikálové odmítali světské vzdělání a latinu (dokonce je prohlašovali za hřích). Proti univerzitě vystupoval i Jakoubek ze Stříbra a další husitští kazatelé, kteří chtěli o otázkách víry rozhodovat sami a odmítali se podřizovat autoritě univerzity. Pražští univerzitní mistři se ještě podíleli na formulaci čtyř artikulů pražských, ale po smrti Jana Zelivského byli v roce 1422 vyhnáni nebo uvězněni a univerzitní koleje vydrancovány. Pražské vysoké učení sice formálně existovalo dál, ale nebylo schopno vyvíjet žádnou činnost.

Teprve v roce 1430 potvrdil těžce nemocný arcibiskup Konrád z Vechty rektorovi Martinu Kunešovi právo promovat. Ihned v září toho roku byl promován na mistra svobodných umění Jan Rokycana, hlava pražského kališnického duchovenstva, a s **ním** několik dalších husitských kazatelů (i když neabsolvovali žádnou výuku, neboť na pražské univerzitě neprobíhala). Tato promoce byla z hlediska církevního práva neplatná, neboť papež činnost univerzity zakázal.

První kroky k obnově pražské univerzity následovaly v roce 1431. V té době se připravovalo jednání vrcholné delegace husitského tábora na koncilu v Basileji. Obnovení pražského vysokého učení představovalo možnost, jak prezentovat duchovní potenciál kališnictví a současně skýtalo možnost obdarit husitské špičky akademickými tituly. Velice pomalu se rozběhla výuka; problémem ovšem bylo, že v řadách mistrů nebyl jediný doktor teologie ani práv. Další promoce proběhla až v roce 1440. Jednání o smíru s kurií vedla v roce 1447 k papežskému uznání pražské univerzity a k oficiálnímu obnovení její činnosti. Jenže hned následujícího roku dobyla Prahu kališnická strana Jiřího z Poděbrad. Její stoupenci požadovali, aby učitelé i žáci přísahali na kompaktáta. Vzápětí pražskou univerzitu opustili všichni studenti ze zahraničí a také velké množství domácích. Univerzita se znovu zredukovala jen na artistickou fakultu a svou činností téměř splýnula s dolní konzistoří (ve škole většinou přednášeli příslušníci kanceláře biskupa podobojí).

Ve druhé polovině 15. století nenajdeme mezi studenty jediného cizince, a dokonce ani žáky z Moravy. Nadaní mladíci z katolických krajů Cech odcházeli studovat do Vídně, Lipska nebo Krakova. Zvláště v Praze sílila hlasitá kritika žalostného stavu pražské univerzity, která se zatvrzele přidržovala konzervativního utrakvistu a neustále klesala kvalita výuky. Týnský farář ji kolem roku 1500 označil za „rezavý klenot“.

Pražské univerzitní prostředí zachránil nakonec až příchod jezuitů do Prahy v roce 1556, kteří založili v Klementinu akademii s výukou filozofie a teologie (v roce 1616 byla jejich škola povýšena na univerzitu).

MĚSTSKÉ A VENKOVSKÉ ŠKOLY

Základy čtení, psaní a počítání se děti učily většinou individuálně, ty chudší u místního faráře, zámožnější vyučoval některý ze vzdělaných služebníků rodiny. Teprve když dítě zvládlo elementární základy, mohlo pomýšlet na další vzdělávání. V zemi existovalo před husitskou revolucí velké množství latinských škol, které připravovaly mládež ke studiu na univerzitě či ke kněžské službě. Úroveň výuky byla poměrně vysoká a žáci museli během studia zvládnout základy latinské gramatiky, rétoriky a i dialektik). Často museli se svým kantorem zabezpečovat kostelní zpěv. Podobné latinské školy se nacházely při některých chrámech, v kláštorech a kapitulách, ale byly také městské. Zakladatelem nebyla jen města královská, ale i poddanská (např. Prachovice, Český Krumlov).

Pro udržení vzdělanosti v zemi bylo důležité, že většina škol nepřerušila po vypuknutí husitské revoluce činnost. Došlo jen ke změně řízení, neboť dohled církve nahradil patronát utrakvistických městských rad nebo farníků. Úroveň výuky zřejmě nijak dramaticky neklesla, často zde vyučovali absolventi pražského vysokého učení (byla to spolu s prací písaře jedna z mála příležitostí, jak se mohli žít svým vzděláním). Až na městskou školu v Táboře se nadále ve školách vyučovala latina.

V roce 1434 požadovala synoda utrakvistického kněžstva, aby se husitští duchovní ujali obnovy škol. v nichž se vyučuje gramatika a svobodná umění. Ve druhé polovině 15. století však postupně přebírala odborný dohled nad školami pražská univerzita. Drtivou většinu zřizovala utrakvistická města. Pro školu vyhradila dům (obvykle některý z konfiskátů) a hradila provoz. Pokud bylo třeba najít kvalifikovaného učitele, obracela se městská rada na univerzitu a ta jmenovala některého ze svých bakalářů, či dokonce studentů, přičemž se přihlíželo k přání farníků daného města (neboť oni pak museli učitele živit). V Praze působilo v polovině 15. století dvacet utrakvistických škol a jediná katolická, k níž po několika letech přibýly dvě další.

Vysoký standard a prestiž si ve druhé polovině 15. století udržovaly školy v katolických městech, kde byla zřejmě úroveň výuky vyšší než ve školách

Pozdní gotický rukopis - autor Petr de Crescentiis. Čechy, kolem roku 1415

Latinská škola - dobové vyobrazení

utrakvistických. Známost se stala zvláště latinská škola v Plzni, kde vyučovali proslulí učenci. Mezi oblíbené patřila i českobudějovická a českokrumlovská škola. Jména žáků těchto škol nacházíme mezi studenty významných zahraničních univerzit. Právě z těchto lidí se konstituovala pozdější vrstva českých humanistů.

V 15. století se mohla vzdělávat i děvčata ze zámožnějších rodin. Zatímco dříve dostávaly dívky vzdělání v ženských klášterech, se vznikem revoluce se situace změnila. Rodiče zjednávali svým dcerám soukromé učitele, nebo je posílali k bekyním (jejich společenství se udržela i v časech husitské revoluce).

V Jihlavě působila v roce 1435 bekyně Eliška, kterou prameny označují jako učitelku dívek. Na Starém Městě pražském je podobných soukromých učitelů doloženo hned několik. Společenství bekyní fungovala až do poloviny 16. století. Přístup ke vzdělání měly i prosté dívky v Táboře. Místní kazatelé kolem sebe shromažďovali kroužky chlapců a dívek, které vyučovali společně. Kromě poučení z bible se mládež učila duchovní písně. Právě společná výuka dívek a chlapců byla trnem v oku mistru Příbramovi, který tábořské školství tvrdě kritizoval. Po skončení revoluce však školu přestali vést kněží, ujali se jí měšťtí písaři a začali zde stejně jako jinde vyučovat také latinu. Tábořská školní budova se poprvé uvádí v roce 1446.

KNIŽNÍ KULTURA

Unikátní rukopisy s nádhernými iluminacemi z dvorského prostředí Václava IV., které se dochovaly z počátku 15. století, představují jen špičku ledovce tehdejší knižní kultury. Iluminované kodexy byly reprezentativními díly pro potěchu panovníka, nejbohatších prelátů a velmožů. Kromě nich však na počátku 15. století kolovaly ve společnosti tisíce rukopisů, nijak nezdobených, psaných zběžným písmem, které sloužily každodenní potřebě.

Prostředí pražské univerzity předtím, než došlo k exodu její německé části, bylo skutečným učenecským centrem střední Evropy. Více než tisícovka univerzitánů, která zde žila, potřebovala ke svému studiu stovky a možná tisíce různých titulů, které reprezentovaly učenost křesťanského světa. Je téměř nemyslitelné domnívat se, že bylo možno studovat teologii, práva nebo medicínu bez knih. Mistři i žáci knihy nejen studovali, ale také si je pořizovali. Téměř nikdo neměl samozřejmě peníze na zakoupení, ale většina z nich si pořizovala opisy celých děl anebo podrobné výpisy. Pražské vysoké učení mělo velkou a bohatou bibliotéku, ale ta vzala za své hned na začátku husitské revoluce, kdy radikální kališníci vydrancovali univerzitní koleje.

V předhusitské Praze kolovaly knihy nejen v univerzitním prostředí, ale i mezi šlechtou a měšťany. Pokud napsal některý z mistrů traktát, kterému přikládal společenský a náboženský význam, ihned po dokončení ho začali jeho žáci opisovat. Tyto opisy si učenci mezi sebou vyměňovali nebo darovali, ale také se prodávaly. Výbušné traktáty, pranářující církev, záhy po sepsání kolovaly po Praze v desítkách opisů. Stejně to bylo s knihami Jana Husa a dalších reformátorů, ale také s učenými právními a lékařskými knihami. Obdobně kolovaly po Praze stovky opisů oblíbených rytířských románů a další zábavné literatury. Rukopisných knih byly v předhusitské Praze tisíce, ale dochovaly se jen zlomky, neboť po objevu knihtisku přestaly být potřebné, a pokud nebyly nákladně zdobené, lidé je neschovávali, a vzaly za své. Zbytek pak byl zničen v době rekatolizace.

OBJEV KNIHTISKU

Jedním z nejvýznamnějších objevů středověku byl nesporně knihtisk. První pokusy konal Johannes Gutenberg od roku 1438 ve Štrasburku (pravděpodobně prvním výtiskem je Sibylino proroctví, dokončené roku 1444). Je příznačné, že zprávy o jeho objevu máme ze soudních sporů, které na ochranu svého vynálezu vedl. Slávu mu však přinesl až výtisk bible v jeho nové dílně v Mohuči. Kniha Biblia latina (odborným jazykem nazývaná B 42 podle počtu řádek na stránce) byla dokončena v roce 1455 a čítala 1282 stran. Část byla vytištěna na pergamentu a zbytek na papíru.

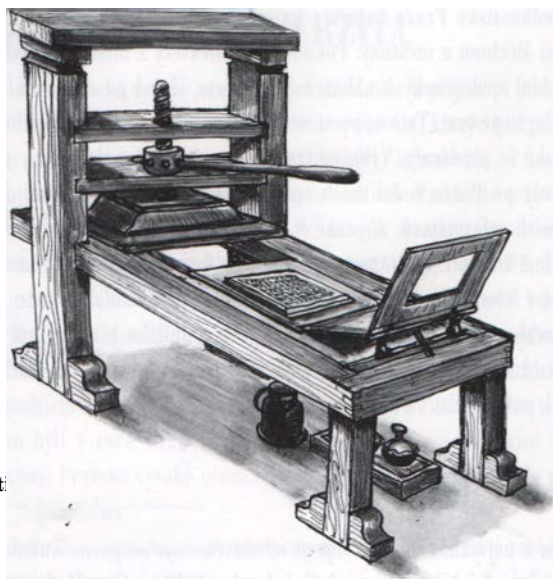
Písmena se původně vyřezávala z tvrdého dřeva, pro každé dílo zvlášť. Gutenberg však záhy vyvinul technologii odlévání písmen ze slitiny, nazývané literina. Od jeho časů se nijak podstatně nezměnila. Slitina obsahuje 55 % olova, 15 % cínu, 30 % antimonu a malé množství vizmutu. Tiskařskou barvu míchal ze sazí a fermeže. Zkonstruoval rovněž tiskařský lis, tedy kompletní zařízení ke knihtisku, včetně dalších nezbytných nástrojů.

Všechny knihy vydané do roku 1500 se nazývají prvotisky nebo inkunábule. Tento název poprvé použil jistý münsterberský děkan v polovině 17. století, když psal o časech, kdy typografie ležela ještě v plenkách nebo v kolébce (latinsky „in cunabulis“). Fakticky rok 1500 neznamena žádný technický či obchodní zlom v dějinách knižní kultury, je však hranicí pro badatele a také pro sběratele (je věcí prestiže vlastnit knihy vydané před rokem 1500). Gutenberg měl záhy řadu následovníků, knihy se tiskly už v roce 1458 v Bamberku, následoval Štrasburk (1461), Subiaco u Říma (1465), Kolín nad Rýnem (1466), Eltville (1467), Basilej (1467). Řím (1468), Augšpurk (1468). Knih-tisk se šířil doslova raketovým způsobem, odhaduje se, že do roku 1500 existovalo v Evropě více než 250 míst, kde se knihy tiskly, a vydáno bylo téměř 30 tisíc titulů. Nejúspěšnější tituly dosahovaly nákladu 1500 až 2000 výtisků.

NEJSTARŠÍ ČESKÉ TISKY

Dosud se vedou spory o to, která kniha je prvním tiskem vzniklým na našem území. Jisté je, že byla vydána v Plzni. Dříve se uváděla Trojanská kronika, což bylo české zpracování oblíbeného díla (hiidona de Columnis). V knize je uvedeno datum 1468, jenže s největší pravděpodobností neudává rok vydání v Plzni, ale tiskař ho přejal z původní předlohy. Novější studie proto dávají přednost latinskému vydání Synodálních statutů Arnošta z Pardubic. Jde o první datovanou knihu, vydanou 26. dubna 1476 v Plzni. V téže dílně vyšly ještě latinské knihy Pražský misál (roku 1479), Pražská agenda, český překlad Nového zákona a již zmíněná Trojanská kronika. Tuto dílnu nesporně podporovala katolická církev, která měla v Plzni silný vliv.

Podpoře katolické církve (která záhy rozpoznala význam knihtisku pro šíření víry) vděčí zřejmě za svůj vznik i dílna ve Vimperku, kterou založil

knihtisk

Johann Alacraw. Původně působil v Pasově, ale v letech 1484 až 1485 vydal ve Vimperku latinský spis Alberta Magna o svátosti přijímání a českou nástěnnou minuci, což byl kalendář se seznamem dnů vhodných pro pouštění žilou (knihu sestavil univerzitní mistr Vavřinec z Rokycan, a zahájil tak řadu populárních příruček s návody pro domácí lékařství).

V letech 1487 až 1500 působili tiskaři také na Starém Městě pražském (není jasné, zda šlo jen o jedinou dílnu, nebo zda byly tři). Do konce 15. století zde vyšlo dvacet knih, bez výjimky v češtině. Mezi nejvýznamnější patří Žaltář (z roku 1487), Ezopovy bajky (asi 1488), Nový zákon se 180 řezanými ilustracemi, Traktát o velebnosti oltářní od Václava Korandy mladšího (1488), Zřízení zemské (Vladislavské). K nejslavnějším tiskům té doby patří Bible pražská, vydaná v roce 1488, obsahující kompletní čtvrtou staročeskou redakci Pisma svátého. O rok později vyšel tento text znovu v Kutné Hoře v dílně Martina z Tišnova (první jménem známý český tiskař) s 116 dřevorezy. Kniha je známá jako Kutnohorská bible.

V roce 1486 začala pracovat tiskárna v Brně a v roce 1499 v Olomouci. Obě tiskárny pracovaly zřejmě na objednávku olomoucké diecéze, o čemž svědčí skladba titulů (jde o liturgické, právní a administrativně-správní příručky).

HUSITSKÉ PÍSEMNICTVÍ

Už na počátku 15. století česká tvorba převažovala nad latinskou a německou. Současně se podstatným způsobem začal proměňovat styl písemnictví a žánry. Psané slovo vstoupilo do služeb kališnictví a významným způsobem reflektovalo nejen ideologický zápas, ale také dramatické události, k nimž v 15. století docházelo. To ovšem neznamená, že se čtenáři přestali zajímat o rytířské romány a další zábavné žánry z doby rytířské kultury.

Z formálního hlediska se lišila písemná tvorba, která vznikala v Čechách (kde převažovala díla prohusitská a psaná česky) a na Moravě (kde pokračovala kontinuita německé a latinské katolicky orientované tvorby).

LATINSKÝ HUMANISMUS

V poslední čtvrtině 15. století začaly intenzivní kontakty části českých učenců s prostředím italského humanismu. Důvodem byl fakt, že několik významných postů v české zemské správě zaujali absolventi italských univerzit. V českém prostředí však humanismus nezískal širokou oblibu (jako třeba v Uhrách), neboť byl z mnoha důvodů nepřijatelný pro utrakvistickou většinu. Obdiv humanistů k antice kališníci chápali jako uctívání pohanských autorit a zcela

odporoval jejich pojetí božího zákona jako nejvyššího principu. Také nadnárodní směřování humanismu a především jeho elitářství nenašlo v české společnosti pochopení. Duchovnímu klimatu utrakvismu byl na hony vzdálený předmět humanistického bádání, jímž byla historie, rétorika a gramatika. Mnohem lepší živnou půdu našel humanismus na Moravě, kde ho rozvíjeli humanističtí učenci propojení s olomouckou diecézí.

AGITAČNÍ MANIFESTY A UISTY

Typickým příkladem dobového propojení písemnictví a politiky byly husitské manifesty. Obracely se k domácím i zahraničním čtenářům, a proto byly sepisovány nejen česky, ale i německy a latinsky. Jejich literární úroveň bývala obvykle vysoká, neboť smyslem bylo srozumitelně objasnit husitský program s použitím biblických odkazů, různých příměrů a podobenství. U manifestů není nikdy uveden autor, neboť nepromlouval za sebe, ale hovořil jménem celého křesťanstva nebo českých zemí. Dochovalo se necelých třicet manifestů. Ty nejstarší reagují na upálení Jana Husa a vyjadřují se k přijímání kalicha, mladší proklamují čtyři artikuly pražské a obhajují vojenský zápas s císařem Zikmundem. Třetí vlna z let 1430 až 1431 se v souvislosti s výpady polních vojsk snaží přimět vlivné křesťanské kruhy k debatě s husity. Poslední manifesty se datují do závěru vlády Jiřího z Poděbrad a obhajují husitské dědictví.

K agitačnímu žánru patří i dobové politické spisy, polemiky a memoranda. Dochovala se především díla protihusitská. Velké oblibě katolíků se těšilo pojednání Ondřeje z Brodu, nazvané Vidění Jana z Jenštejna a jejich vysvětlení, jinak Traktát o vzniku husitství z roku 1422. V něm vyčítá šlechtě a duchovním, že strhli k povstání prostý a nevzdělaný lid. Husitství pak pojímá jako trest, který na křesťany padl za hříchy církve. Podobný pamflet nazvaný Investiva contra Hussitas vznikl v roce 1432. V roce 1458 sepsal kazatel Nicolas Tempelfeld memorandum proti volbě Jiřího z Poděbrad českým králem, v němž obhajuje stanovisko, proč by nemělo město Vratislav složit slib poslušnosti kacířskému králi (na jeho hlavu sesypal řadu urážek a lží). Politicky motivovaným memorandumem byl pětidílný český spis Pavla Zídka Správovna z roku 1470, v němž radil králi, jak správně vládnout.

K žánru agitačních spisů patří i skupina děl, která mají literární formu monologů. Většina z nich je veršovaná a mají podobu dramaticky koncipovaných kázání, ovšem nezabývají se náboženskými otázkami, ale aktuálními politickými konflikty. Je pravděpodobné, že díla byla psána tak, aby se dala deklamovat shromážděnému davu posluchačů. Nejstarší vznikla na prahu husitské revoluce a jejich autory byli katolíci. Ve spisu Proslovy k Čechům (z roku 1417) neznámý autor oslovuje Václava IV., jeho manželku a rádce a ostře odmítá husitství. V podobném duchu vznikl v roce 1419 krátký český text, nazývaný podle první řádky (incipitu) Slyšte všickni, staří i vy děti. Mnoho monologů je obsaženo v proslulém Budyšínském rukopisu. Mezi nejvýznamnější patří Žaloba Koruny české a Porok Koruny české ku pánům českým o korunování krále uherského. Z roku 1421 pak ještě pochází nárek emigranta Ondřeje z Brodu, který ve svém spisku Pláč nad městem Prahou vyčítá městu, že zapomnělo na tradici Karla IV. a přivedlo ke zkáze univerzitu (na níž on sám učil).

NÁBOŽENSKÉ TRAKTÁTY A POSTILY

Základem náboženského působení na veškerý lid byla kázání. Většina kazatelů si dělala jen poznámky a do jisté míry improvizovala. Přesto se dochovaly kazatelské sbírky, které však byly podle svého vybroušeného literárního stylu určené spíše k četbě. Tento typ literatury reprezentují postily. Šlo

o soubory nedělních kázání (jednalo se o 52 nedělních kázání v průběhu roku, počínaje první adventní nedělí). Existovaly také soubory kázání svátečních (roční cyklus počínaje od svátku sv. Ondřeje) a postních (na období čtyřicetidenního půstu od Popelční středy do Zeleného čtvrtka před Velikonocemi). Vzácné jsou postily celoroční, které uvádějí nedělní i sváteční kázání. Zatímco kázání se obracela k prostým věřícím, v učené společnosti se náboženská stanoviska obhajovala prostřednictvím traktátů, což byly vybroušené polemiky k jednomu konkrétnímu případu. V předhusitské době byly nesmírně rozšířené.

Mistrem obou těchto žánrů byl Jan Hus, autor sbírky České sváteční kázání a české Postily (s podtitulem Vyloženie svátých čtení nedělních). Z psaných traktátů patří k nejvýznamnějším Knížky o svatokupectví. V podobném duchu sepsal řadu kázání a postil i Jakoubek ze Stříbra. Pravděpodobně nejrozsáhlejším husitským duchovním spisem je jeho Výklad na Zjevení sv. Jana z let 1420 až 1422. Torza postily se dochovala i z pera Jana Želivského. Nedochoval se však jeho výklad Apokalypsy, v němž opustil ideál nenásilí (a předznamenává jeho teror, když vládl v Praze).

Apokalypsa a vize skonání věků vzrušovala všechny husitské kazatele. Nejznámějším dílem Jana Rokycany je latinský Výklad na evangelium sv. Jana z roku 1448. Mezi další díla patří i monumentální česká Postila a Výklad na evangelium Lukášovo. Rokycanovy spisy se vyznačují kouzlem dobového jazyka, neboť psal řečí prostého lidu, a v jeho náboženských spisech se dokonce objevují obhroublé výrazy (kozel smilný a smrdutý, kurva, drchta stará, hovado, fiflovati se apod.). Ovšem ani katolická strana mu nic neúčtala dlužna, o čemž svědčí pamflet, v němž je urážlivě zkomoleno i jeho jméno - Znění článků Jana Rozkydala.

Autorem řady spisů byl vůdce husitských konzervativců Jan Příbram. V řadě traktátů však neútočil na papežence, ale na radikální husity. Zvláště táborští kněží mu byli trnem v oku, o čemž svědčí pozoruhodný spis Život kněží tábořských z roku 1430, v němž líčí jejich činnost jako pravý opak skutků apoštolských. Také on se inspiroval Apokalypsou v díle Knížky o zarmúceních

velikých církve svaté, v níž vykládá sedm Antikristových ran, které postihnou církev a všechny křesťany.

Zjevením sv. Jana se inspiroval i tábořský biskup Mikuláš z Pelhřimova v obšáhlém spisu Commentarius in Apocalypsim, v němž cituje nedochovaná díla mnoha dalších významných husitských kazatelů. Jeho nejvýznamnějším dílem je Confessio Taboritarum (Vyznání táborů), v němž prezentuje v logickém celku tábořské pojetí věrouky a liturgie.

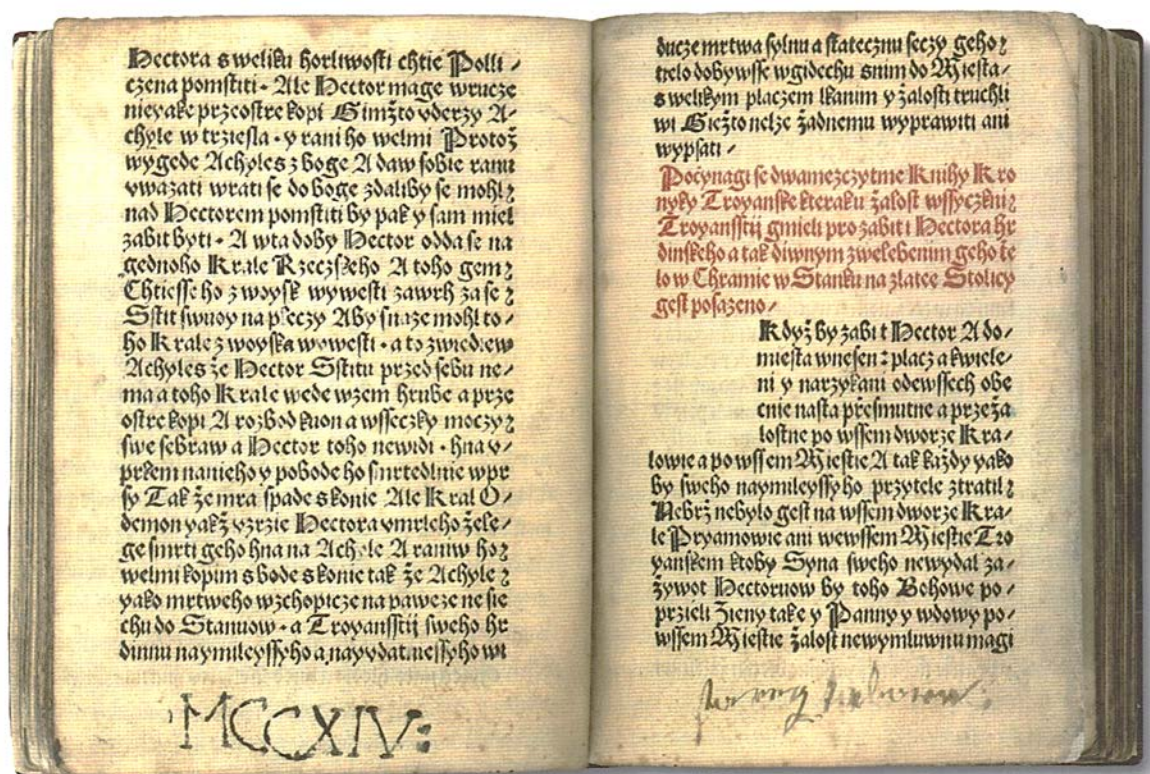
Zvláštní místo v duchovní próze husitské doby patří Petru Chelčickému. Kromě řady traktátů je autorem dvou rozsáhlých děl (Postila, Sieť viery pravé). Jejich hlavní ideou je teorie nenásilí. Jako odpůrce moci ostře prýřoval nejen papeže a církev, ale i stát, o němž už tehdy tvrdil, že je nástrojem skrytého i otevřeného násilí. Radil, aby se lidé vzdělali hříšnému světu, a tam aby budovali alternativní komunitu čistých křesťanských ideálů (na jeho myšlenky později navázala jednota bratrská). Smyslem děl Petra Chelčického nebylo poskytnout návod pro nápravu reálného života, ale snít o cestě ke spasení, proto ho současníci označovali jako „blázna v Kristu“.

Duchovní a polemické traktáty vznikaly i v katolickém táboře. Z počátku 15. století pochází postilová sbírka Johlna z Vodňan i traktát Štěpána z Pálče proti Janu Husovi. Protivníky Jakoubka ze Stříbra byli v bitvě o kalich Ondřej z Brodu a Prokop z Kladruha, autoři mnoha kázání a traktátů.

POLEMICKÉ DIALOGY

Veškeré diskuze se na půdě středověkých univerzit vedly formou disputací a dialogů. Proto byla forma rozmluvy, promluvy, dialogu a hádání jako literární žánr ve středověku nesmírně oblíbená. Klasická konstrukce spisů byla původně celkem jednoduchá - proti sobě stály dvě alegorické postavy, které zastávaly opačná stanoviska a o ně vedly polemiku. O výsledku jejich sporu pak v závěru rozhodovala nesporná autorita, obvykle Bůh.

Nejvýznamnějším dílem z počátku 15. století je německy psané dílo městského písaře Jana z Žatce Oráč z Čech (Der Ackermann aus Bohmen), které

Trojánská kronika - prvotisk z konce 15. století

vzniklo krátce po roce 1400. Autor v něm líčí smrt manželky při porodu. V časech, kdy byli lidé otrženi nedávnou morovou epidemií, se téma smrti objevuje v tehdy oblíbeném žánru zvaném ars moriendi (umění umírat). Podobný je český anonymní spis Tkadleček.

Z dialogů méně vážných stojí za zmínku Dialog mezi Pravdou a Lží, který osobitě zpracoval mistr Jakubek ze Stříbra jako volný překlad Viklefovy předlohy.

Ještě hravější je Ptáci rozhovor mezi husou a vrabcem, v němž Štěpán z Dolan vysvětluje, že štěbetání husy (alegorie betlémského kazatele Jana Husa) nestačí na vrabce (jímž má být autor spisu).

Významné místo patří dvěma česky psaným veršovaným dílům. Tím prvním je rozsáhlé dílo Hádání Prahy s Kutnou Horou. Dvě alegorické postavy žen (Praha - „žena krásná bez ohavy“ a Kutná Hora - „ženka pohrbila“) vedou spor před soudem samotného Krista.

Autor zde obhájí čtyři artikuly pražské, odmítá poslušnost papežovi a císaři, kritizuje světské radovánky a hájí ničení chrámové nádhery. Druhým dílem, v němž se vede prakticky stejná polemika, je skladba Václav, Havel a Tábor, v níž katolík Václav a kališník Tábor diskutují ve vypáleném kostele a přesvědčují váhavého Havla (nazývaného též Vrtch), aby přijal jejich náboženskou pravdu a pohled na svět víry.

V časech druhé husitské války vznikla skladba Ctibora Tovačovského z Cimburka Hádání Pravdy a Lži o kněžské zboží a panování jich (dokončena 1467). Na fiktivním soudu obhájí Pravda husitské hodnoty, přičemž ji jako svědkyně podporují její sestry (Milosrdenství, Moudrost, Láska, Víra, Síla, Pokoj a Spravedlnost). Proti nim stojí vulgárně mluvící Lež s pomocnicemi (Pýcha, Hněv, Lakota, Smilstvo, Lenost a Chytrlost, zde míněna Vychytralost). Zvláštní místo v tomto druhu literatury připadá latinskému spisu Dialog Jana z Rabštejna (jedno z prvních humanistických děl u nás) z roku 1469. V díle čtyři šlechtici rozebírají válečný konflikt mezi katolickým a kališnickým táborem, který v té době otrásl zemí. Spis je o to zajímavější, že postavy jsou skutečné a realitě se zřejmě blíží i jejich povahy a postoje. Zdeněk ze Šternberka skrývá za věrnost k papežovi své mocenské ambice, Vilém z Rábi hájí loajalitu vůči Jiřímu z Poděbrad odkazem na povinnost dodržet slib věrnosti panovníkovi, Jan ze Švamberka se nedokáže rozhodnout a čtvrtá postava, jíž je sám autor, řeší problém, kam se v daném sporu postavit, neboť všechna řešení jsou pro něj špatná. Jan z Rabštejna reflektuje v díle svůj skutečný morální problém, zda může jako katolický učenec poslouchat kališnického panovníka. V osobním životě ho vyřešil o rok později odchodem ze země (vstoupil do služeb Matyáše Korvína).

HISTORICKÁ POJEDNÁNÍ

Historiografická díla z doby husitské se zcela zásadně liší od stylu kronik ze 14. století, které vycházely vstříc názorům Karla IV. Husitští kronikáři se snažili postihnout smysl událostí z hlediska božího záměru a neměli touhu zalíbit se některému z vládců. Současně byli téměř všichni ovlivněni dobovým očekáváním Apokalypsy a jejich díly se prolíná představa, že svět spěje k horšímu, na konci však přijde spása. Většina husitských historických pojednání se nesnaží o hlubší postižení souvislostí, spokojuje se obvykle s výčtem faktů. Na počátku husitského dějepisectví stojí popis cesty Jana Husa do Kostnice z pera očitého svědka Petra z Mladoňovic (Zpráva o mistru Janu Husovi na kostnickém koncilu). Je také autorem Vyprávění o mistru Jeronýmovi Pražském, upáleném v Kostnici pro jméno Kristovo.

Latinský gradual - sborník náboženských písní z konce 15. století

Nejvýznamnějším husitským dějepiscem byl nesporně Vavřinec z Březové. Ještě za vlády Václava IV. přeložil do češtiny Cestopis tzv. Mandevilla, Knihy snového vykládání (první staročeský snář) a pokusil se o sepsání Světové kroniky. Hlavním dílem je však latinsky psaná Husitská kronika, která začíná laickým zavedením kalicha v roce 1414 a končí v půli věty v prosinci 1421. Jde o precizní dílo, v němž jsou opsány významné dokumenty, je tu popis politických a náboženských jednání a významných událostí. Jeho barvitému vykreslení postav (odpudivý císař Zikmund, statečný Jan Žižka) podleli umělci 19. století natolik, že toto klisé bez jediné změny opakovali. Na sklonku husitské revoluce napsal Vavřinec z Březové ještě tzv. Kroniku univerzity pražské. A je rovněž autorem latinské Písně vznešené Koruny české (v ní oslavuje vítězství husitů u Domažlic).

Pozoruhodným souborem jsou zápisky, které si původně vedl anonymní umírněný husita v jednoduché latině. Jeho dílo přeložil do češtiny a dál v něm pokračoval česky jiný anonymní pražský měšťan, který spis dovedl až k roku 1440. Na něj navázaly deníkové zápisky dalšího neznámého pražského měšťana z let 1436 až 1448 a v dalších desetiletích pokračovala řada dalších anonymních autorů (dovedeno až do konce první čtvrtiny 16. století). Toto rozsáhlé dílo plné unikátních zpráv o běžném životě a místních událostech (nejen z Prahy, ale také z východních Čech) nazval F. Palacký souhrnně jako Staré letopisy české.

Největší dílo z tábořského prostředí sepsal Mikuláš z Pelhřimova a nazývá se Kronika obsahující při kněží tábořských a její napadání ze strany pražských mistrů. Ve skutečnosti nejde o dílo dějepisné, ale spíše o soubor polemických traktátů.

Z katolického tábora se dějepisných děl dochovalo podstatně méně. Působivý je zvláště krátký spis O vzniku táborů a o smrti krále Václava IV. Jeho anonymní autor měl zřejmě přístup ke dvoru a stárnoucího krále líčí jako katolíka, který podlehl husitským náseptávacím. Mnohem významnějším dílem je kronika Bartoška z Drahonice, který neumělou latinou popisuje události na Sedlečsku a Podbrdsku od roku 1419 až do roku 1443. On sám byl rytířem a karlstějským manem a byl tedy přímým účastníkem řady vojenských střetnutí. Třetím velice významným spisem z katolického prostředí je latinská Historia Bohemica, kterou roku 1458 sepsal papežský legát Aeneas Silvius Piccolomini. Jeho dílo nepostrádá humanistický nadhled, vtip a také snahu o získávání informací od přátel a očitých svědků. Husity líčí jako barbary a v těchto částech neváhá použít i dohady a pověsti. Jeho negativní hodnocení husitů převzala prakticky celá křesťanská Evropa a později také dějepisectví barokní.

VÁLEČNICTVÍ A ZBRANĚ

SPRAVEDLIVÁ VÁLKA

Středověké války se nevedly v rukavičkách, zvláště ty náboženské. Neexistovalo slitování, neboť nepřítel nebyl jen protivník, ale současně nepřítel boží. Středověk nikdy nepovažoval toleranci za křesťanskou hodnotu.

Přesto byl v počátcích husitství vztah většiny stoupenců reformace k násilí odmítavý. Prvotní radikální hnutí totiž hledalo obnovu světa v návratu k evangelium, jeho ideou byl pacifismus, poselství lásky a nenásilí. Bojovný duch převládl až v letech 1419 a 1420 v důsledku vnějších událostí a stále rostoucího tlaku ze strany katolického tábora. Bojovné křídlo husitů argumentovalo příklady ze Starého zákona a Apokalypsy. Jejich postoje sice zpočátku budily rozpaky v prostředí učených husitských ideologů, ale posléze tento názor zvítězil. Podpořil ho společný výrok Jakoubka ze Stříbra a Křišťana z Prachatic, že tělesný boj je možný, ale jen jako obranná válka. Obdobné dobrozdání vydalo pražské vysoké učení v únoru 1420 (pod dojmem hrozící křížové výpravy proti kališníkům). V něm univerzita požadovala, aby násilí bylo přiměřené a neublížovalo nevinným. Obě dobrozdání opatrně přiznávala právo bojovat i prostému lidu, pokud by tuto povinnost zanedbala šlechta. To bylo z hlediska myšlení doby přelomové rozhodnutí.

Válka se vedla všemi prostředky, neboť konflikt dostal nálepku svaté války. Katolický svět chtěl skoncovat s kacíři (papežská bula *Omnis plasmatoris Domini* stavěla husity na roveň Turkům, kteří byli chápáni jako největší nebezpečí křesťanstva a s nimiž neměl mít nikdo slitování).

Jak rostlo ohrožení českých zemí, ustoupila většina husitských teologů od myšlenky pacifismu. Prežívala jen v okruhu jihočeských kazatelů kolem vlivného Mikuláše z Pelhřimova, který byl uznávanou autoritou táboreské církve. Nejvýraznějším stoupencem pacifismu byl však v té době Petr Chelčický, který hlásal, že křesťané mají bojovat výhradně ve sféře duchovní. Zvláště odmítavý byl jeho postoj k husitskému hejtmanu Žižkovi. V roce 1421 napsal, že ďábel musí být v tělesném boji vždycky úspěšnější, neboť má dvě oči, zatímco Žižka pouze jedno.

Mikuláš z Pelhřimova musel jako hlava jihočeských kališníků jednat pragmatictěji, a opakovaně se proto pokoušel vymezit hranice přípustného násilí. Na synodu táboreských kněží v roce 1422 v Písku byla přijata zásada, že „válku lze vést proti zatvrzelým a zločinným porušovatelům božího zákona, kteří nemohou být zkraceni jiným mírnějším způsobem¹¹. Apelovalo se však na to, aby byl nepřítel v boji zabíjen „jen z nutnosti, ne ze zvůle“. Současně se narizovalo, že kněz nesmí „řídít válečné šiky“ ani „nikoho osobně zabít nebo zranit“.

Přes tyto pacifistické ideje však většina husitského tábora přijala myšlenku „svaté války“, vedené zcela v intencích středověkého válečnictví.

KRUTOST A NÁSILÍ

Zdá se, že s masovým vybíjením nepřátel začala katolická strana již v roce 1419, kdy ozbrojení rytíři pronásledovali houfy venkovských stoupenců kalicha (více než stovka husitů byla v Kutné Hoře naházena do šachty Tábora, nejen muži, ale i ženy). Právě tyto akce zřejmě rychle změnily pacifistické ideje stoupenců reformace.

K pobíjení katolických nepřátel přistoupili stoupenci kalicha ve velkém na konci roku 1420, kdy začali upevňovat své pozice. V listopadu zaútočil Jan Žižka na Prachatic, a protože mu měšťané odmítli otevřít brány, po dobytí města nechal asi 200 mužů popravít (ušetrěny zůstaly jen ženy a děti). Ještě krutěji si jeho houfy počínaly v březnu 1421 v severních Čechách. Když po těžkých bojích dobyly Chomutov, nechal Žižka právě na Květnou neděli (týden

Lemberk - rytířské brnění z 15. století

před svátkem Velikonoc) pobít všechny muže. V atmosféře krve a hysterie pak husitské ženy, které doprovázely vojsko, upálily v jakési boudě na vinici několik chomutovských měšťanek, včetně těhotných žen. Mnozí místní Židé, aby se vyhnuli násilnému křtu, skončili raději dobrovolně život v plamenech. Podobným násilím dopadlo v roce 1421 dobytí Berouna a Českého Brodu. Není ovšem pravda, že by každé vítězství husitů končilo krveprolitím, neboť ke každému nepříteli se přistupovalo individuálně podle toho, jak se choval dříve. Typické bylo jednání Jana Žižky na jaře 1420. Po vítězství u Sudoměře přepadl u Mladé Vožice vojenský oddíl, s kterým se nedávno střetl. Pobral mu koně, zbraně i zbroj, ale zajatce později propustil. O několik dní později

dobyl vodní tvrz Sedlec, v níž se ukrýval Oldřich z Ústí, osobní nepřítel táboritů (nedávno ještě pán Sezimova Ústí). V tomto případě nikdo o slitování ani na okamžik neuvažoval. Oldřichovi usekli husité údy a zohavené tělo hodili do ohně. Z obránců tvrze se zachránil jediný, jistý podhejtman Pinta.

Kdysi býval zřejmě členem tlupv lapků (a možná se znal s Janem Žižkou). Tento Pinta prý vlastní rukou popravil pět dřívějších druhů, s nimiž tvrz bránil, a pak se připojil k táboreskému oddílu.

Krvavé skutky husitů vytvářely obrovský psychologický tlak na jejich soupeře. Ti, kteří se bránili, byli bez milosti zmasakrováni, ale pokud se někdo poddal dobrovolně a došlo k dohodě o kapitulaci, husité v duchu rytířských zákonů ustoupili od násilností. Proto se v následujících letech poddala řada měst a hradů husitům dobrovolně, aby si obránci zachovali život. Poddala se i Kutná Hora, kam se uchýlili vyhnaní pražští měšťané. Dostali milost a bylo jim povoleno vystěhovat se i se svým majetkem.

Výsledkem byla nenávisť, která po dlouhá desetiletí ovlivňovala život katolíků a utrakvistů, stejně tak živila neshody mezi českým a německým etnikem. Na husitské násilnosti se mnozí odvolávali ještě počátkem 16. století.

HUSITSKÉ VOJSKO

Husitské oddíly tvořila pestrá směs lidí prakticky všech společenských vrstev. Nedá se v žádném případě tvrdit, že by šlo jen o masu prostého venkovského lidu a městské chudiny, prochnutou myšlenkou sociální rovnosti. Ve vojsku bojovali i měšťané, zemani, rytíři a ozbrojenci z družin vysoké šlechty. Víra ve vznešené poslání byla však zvláště zpočátku nesmírnou devizou husitských bojovníků, ale to neznamená, že všichni bojovali jen kvůli víře. Ani husitské vojsko se neobešlo bez vojenských oddílů, kterým muselo platit žold.

Lidový charakter (v duchu románů A. Jirásky) mělo na počátku revoluce snad jen táboreské vojsko. Ani to však netvořili výhradně stálí bojovníci. Pokud Žižka připravoval válečné tažení, posiloval své oddíly dalšími dobrovolníky z jihočeských a pošumavských vesnic, kteří se po skončení tažení zase vraceli

válečnictví

domů. Z pramenů víme, že vesničané byli s Žižkou také u Německého Brodu. Jakýsi Jíra z Březovíka dostal jako podíl z kořisti suknici. Petr Benkův z Mlýnů tam zabil jednoho člověka a při jiné šarvátce u Hořepníka dva nepřátele. Mezi dobrovolníky, kteří bojovali na straně husitů, bývali i poddaní, kteří žili na panství katolických pánů. O jejich klidném návratu domů se dokonce uzavíraly smlouvy. První dochovaná je z roku 1424, kdy ve Zdicích uzavřeli kališníci dohodu s katolickou stranou, že v případě boje proti „cizozemcům“ lze využívat dobrovolníky bez ohledu na konfesijní příslušnost k vrchnosti. Husitské vojsko nebylo tedy pouhým houfem ozbrojených revolucionářů, ale šlo o složitě sofistikovaný systém, který ve své podstatě fungoval stále na principech feudálního práva. Ani Tábor se neobešel bez námezdních vojenských sil, jak dokládá posádka v Lomnici nad Lužnicí, kde v roce 1423 působil za žold Jan Roháč z Dubé se svou družinou.

Vojenské síly královských měst tvořila původně hotovost složená z měšťanů. Tyto oddíly existovaly již ve 14. století. Každé město vlastnilo celkem slušnou zbrojnici s vojenským vybavením, které se v případě nebezpečí rozdávalo měšťanům. Ti byli organizováni podle čtvrtí a někde je doplňovaly oddíly cechovní (cech vybavil na své náklady členy vojenskou výstrojí a oddílů velecechmistr). Tyto síly měly jistý výcvik, nicméně městská hotovost se dala použít jen při obraně hradeb při útoku nepřítele.

S účastí městské hotovosti ve vojenských akcích v poli se však setkáváme po celé 15. století. Jedním z dokladů je seznam zajatců v bitvě u Želenic, v níž roku 1438 porazil oddíl saského vévody vojsko žatecko-lounského městského svazu. Mezi zajatci bylo 350 lounských a žateckých měšťanů (z toho 20 ševců a 17 řezníků).

Tuto slabinu husitského vojska chápal Jan Žižka, když začal v roce 1423 budovat ve východních Čechách stálou armádu, zvanou polní vojsko (tedy obec lidu, která se živí vojenskou službou v poli). Jeho idea profesionalizovat jádro armády byla převratná, neboť síla zkušených a vycvičených bojovníků byla nesrovnatelně větší než schopnosti městské a venkovské domobrany. Další výhodou bylo, že nešlo o vztah dočasný, jako v případě nájemných rytířů s družinami, což umožňovalo mnohem lépe prosazovat duchovní principy husitské války. Podstatná byla rovněž větší kázeň takového vojska. Žižkův vojenský řád je unikátní v tom, že se feudální vojska do té doby žádnými přesnými pravidly neřídila (platily jen abstraktní principy rytířské cti). Systém obrany založený na činnosti polních vojsk doplněný dobrovolnickými oddíly převzal v letech 1425 a 1426 i tábořský svaz. Pražané však

Pochod husitského vojska – podle vyobrazení v Jenském kodexu, konec 15. století

zůstali věrní tradičnímu systému městské hotovosti spojené s nájemnými oddíly a družinami šlechty.

Ještě v 15. století bojovali husitští velitelé v čele vojska po vzoru rytířů. Sám Jan Žižka se několikrát ocitl v přímém ohrožení života a při dobývání Rábi přišel o druhé oko. Hynek z Kunštátu a Poděbrad (strýc pozdějšího krále Jiřího z Poděbrad) padl při útoku na Nymburk, když vtrhl do městské brány v čele své družiny a byl podle jedné verze ubit, podle jiné zastřelen. Téměř v každé kronikářské zprávě o větší vojenské šarvátce najdeme jména významných rytířů a vojevůdců, kteří v ní padli.

Husitští bojovníci se označovali kalichem, což bylo dostatečně viditelné rozlišení, pokud bojovali proti katolickým pánům a křižákům. Problém ovšem nastal později, kdy proti sobě bojovala vojska dvou husitských táborů. V bitvě u Malešova na podzim 1424 si údajně Pražané ovázali paže povískem obilí, aby se odlišili od bojovníků Jana Žižky. Krvavou bitvu zdrcujícím způsobem prohráli. Ještě po letech se v Praze kvůli označení bojovníků říkalo, že se v této bitvě „zesrali žitem“. Jiným urážčivým označením husitského vojska byla archa, schránka se svatostí oltářní na dlouhé tyči, kterou nesl husitský kněz v čele vojska.

POLNÍ VOJSKA

Vlastní polní vojska nebyla nijak početná. Tábořské mělo kolem 4 tisíc mužů (k nim později přibyl 2 až 3 tisíce mužů, kteří tvořili husitské posádky na Moravě). Východočeské sirotčí vojsko mělo asi 2 tisíce bojovníků. Zřízení polních vojsk alespoň částečně snížilo výdaje husitských měst, ale automaticky znamenalo nesmírné potíže pro celou zemi. Koncentrace vojska (oddíly se nerozcházely, vojsko bylo stále pohromadě) znamenalo zvýšené nároky na zásobování.

Polní vojska nevy stačila s tím, co získala kořisti od nepřátel, a proto jejich velitelé přistupovali k běžným krokům té doby - k drancování a vybírání výpalného. Šacování (zajímání protivníků a jejich propouštění za výkupné) se

Husitští bojovníci – rekonstrukce, muzeum Písek

Okovaný husitský cep – rekonstrukce, muzeum Písek

zbraně

stalo naprosto běžným a velká část šlechty té doby si jím prošla. Nepřátelé se v bitvách již nezabíjeli, ale raději zajímali. Tíže uživit polní vojska dopadala především na venkov a nedostatečné opevněná města, která byla vystavena jejich násilí. Měštům a hradům s pevnými hradbami se polní vojska většinou vyhýbala, protože hledala snadnou kořist.

Situace v zásobování polních vojsk se úměrně zhoršovala se zhroucením hospodářství a s hladomory na počátku třicátých let 15. století. Spanilé jízdy neboli rejsy (z německého reissen) byly vojenské výpady na území sousedů. První podnikli husité na Moravu již v roce 1422. Jejich smysl nebyl jen vojenský, spanilé jízdy měly především šířit Kristovu pravdu a měly demonstrovat převahu kališníků. S postupem let však začal převažovat kořistnický charakter, smyslem rejsů v letech 1433 a 1434 bylo opatřit za každou cenu jídlo pro hladovějící polní vojska.

ŽOLDNĚŘI

Deset let života ve válce a na hranici smrti změnil boží bojovníky v drsné žoldnéře, jejichž jediným smyslem života bylo bojovat. Tito lidé se neuměli žít jinak než válkou. Z hlediska další perspektivy byla pro ně porážka u Lipan existenční katastrofou. Většina se nevrátila k běžné práci, ale zůstala věrná vojenské službě. Už v roce 1435 najal oddíl husitských bojovníků wůrzburský biskup a další bojovali v Polsku po boku knížete Zikmunda Korybutoviče. Od roku 1437 působili čeští žoldnéři v Uhrách v bojích proti Turkům. Řada českých šlechticů záhy poznala, jak výhodným obchodem je nájemní vojenská služba. V tíživých časech domácího rozvratu skýtala žoldnéřská služba celkem slušnou obživu a mnoho mužů z měst i venkova se ochotně nechalo za mzdu najímat. Působení česky mluvících žoldnéřů v Horních Uhrách mělo i kulturní vliv. Čestina se tu rozšířila jako úřední i běžný jazyk. Zatímco do roku 1434 byla čestina slyšet jen na západním Slovensku, kolem poloviny 15. století je doložena na středním i východním Slovensku. Město Bardejov zaměstnalo dokonce písaře, který uměl česky.

Ani válečné konflikty v českých zemích ve druhé polovině 15. století se bez žoldnéřů neobešly, jejich podíl naopak ve vojsku rostl. Obliba českých žoldnéřů rostla i v zahraničí, neboť byli levnější než němečtí nebo elitní švýcarští. Kapitulu českého žoldnéřství uzavřela v roce 1507 bitva u hradu Schonberg (v německé historiografii uváděná též jako česká bitva). V ní byly zmasakrovány české pěší oddíly vyzbrojené pavézami a sudlicemi. Bojující tradiční taktikou s podporou vozové hradby. Ani přes nesmírnou odvahu a obrovské oběti neměli čeští žoldnéři šanci proti součinnosti dělostřelectva a útoku těžké jízdy s podporou pěších oddílů (s ručními palnými zbraněmi).

BITVY

Počty husitských nepřátel, které se uvádějí v kronikách, nemůžeme brát vážně. Je naprosto nesmysl, aby na podzim 1421 leželo před Zatem 200 tisíc nepřátel, jak uvádí Vavřinec z Březové, stejně tak si Zikmund v roce 1420 k Praze nepřivedl 100 či 150 tisíc křižáků, ale bylo jich „jen“ 30 tisíc (to byla obvyklá „norma“ velikosti křižáckého vojska i v dalších letech). Celková síla husitských svazů (polní vojska, dobrovolníci a šlechta se svými oddíly) čítala rovněž zhruba 30 tisíc mužů, ovšem takový počet se nikdy reálně nesešel. Odhaduje se, že na větší vojenská tažení se vydávalo 7 až 9 tisíc mužů.

O ztrátách, které husité způsobili nepřítelům, panují v českém povědomí přehnané představy, živěné vlasteneckými romány a filmy. Relevantní prameny neexistují, neboť tehdejší autoři neuváděli skutečné počty padlých, ale vítězství své strany neúměrně zveličovali. Odhady historiků se sice různí, ale jsou mnohem střízlivější. V nejkrvavější bitvě husitské revoluce u Ústí nad Labem

Přilba - německý šálet, kolem roku 1450

Přilba - milánská barbuta, kolem roku 1445

Přilba - přilba českých rytířů, po roce 1400

padlo podle odhadů 900 až 4000 nepřátel. I to byl ovšem na tehdejší poměry počet vysoký. Ihned po porážce německého vojska posádka hradu a většina obyvatel Ústí nad Labem uprchla. Město bylo zničeno tak důkladně, že bylo při jeho obnově nutno provést novou parcelaci domů.

Zvláště vítězství na Vítkově bývá někdy líčeno jako drtivé vítězství husitů. Z taktického hlediska to pravda je, ale jinak je nutno vědět, že císař Zikmund měl před Prahou vojsko čítající asi 30 tisíc ozbrojenců a při útoku na sruby na Žižkově zahynulo podle odhadů od 80 do 240 křižáků. Bitva (či lépe řečeno šarvátka) na Vítkově v žádném případě nevedla k porážce první křížové výpravy. Následovala další vojenská střetnutí a diplomatická jednání. Výprava ztroskotala proto, že nedokázala dobýt Prahu.

Bitvy, v nichž bojovali kališníci proti kališníkům, bývaly často mnohem krvavější. V bitvě u Malešova zahynulo asi 1200 mužů, u Lipan zhruba 1500.

ZBRANĚ A TAKTIKA

Husité nezavedli žádné nové zbraně či ochrannou zbroj. Dokázali však starších zbraní mistrně využít. V českém povědomí vládne mýtus, že husité vítězili díky tomu, že začali jako první používat vozovou hradbu, cepy a další selské nástroje. Vůz byl jako obrana pěších bojovníků proti rytířům na koních použit již v bitvě mezi flanderskými městy a francouzskými rytíři (kteří prohráli) roku 1302 v bitvě u Courtrai. Zemědělské nářadí, jako napřimené kosey a okuté cepy, používali povstalci vždy (běžně třeba albigenští v jižní Francii). Husité zavedli do své výzbroje téměř všechny dostupné ruční zbraně (kopí, halapartna, sudlice, kůsa, řemdi, koropáč, cep, sekera, palcát, meč), novinkou však bylo, že vypracovali přesnou metodiku, jak je používat a jak navzájem propojit jejich účinek. Pěší bojovník nezápasil izolovaně, jako tomu bývalo ve všech feudálních vojscích, ale pěšáci tvořili oddíl, který zůstával během bitvy pohromadě, vládla v něm kázeň, bojovníci si navzájem pomáhali a při boji se podporovali. To jim umožnilo vítězit proti rytířům na koních. To bylo pro husity klíčové, neboť zhruba 90 % jejich vojsk tvořili pěší bojovníci. Nelze pominout ani entuziasmus a obětavost, s nimiž husité válčili.

Boj pěších jednotek podporovalo masivní nasazení palných zbraní, které husité jako jedni z prvních začali používat i v polních bitvách. S úspěchem

využívali husité také kuše. Střelci z ručních palných zbraní stávali buď na vozech, anebo v mezerách mezi nimi, kryti vysokými štíty zvanými pavézy. V mezerách mezi vozy stávala i těžší polní děla (tarasnice a houfnice), která sice nemohla přesně mířit, ale jejich střelba vnášela zmatek do řad nepřítele a plašila rytířům koně.

Pěší bojovníci stáli na vozech, a převyšovali tak rytíře na koních. Podle husitské normy připadalo na jeden vůz 16 až 21 bojovníků, přičemž byli vybaveni různými navzájem se doplňujícími zbraněmi. Sudlicemi rytíře strhávali z koní. cepy. kúсами a řemdihy seje snažili vřadit z dalšího boje. V takových podmínkách bylo samozřejmě nasazení pěších jednotek účinné a z cepů se staly obávané zbraně. To ostatně dokládají i dobové prameny. Jistý Václav Holý, kterému se říkalo Hrbek a pocházel z pošumavské vesnice Březovíku, byl husitský cepník a v bojích pod Vyšehradem prý 1. listopadu 1420 sám ubil tři nepřátele. Stejně množství umlátíl svým cepem o něco později při útoku na jihočeskou Novou Bystřici.

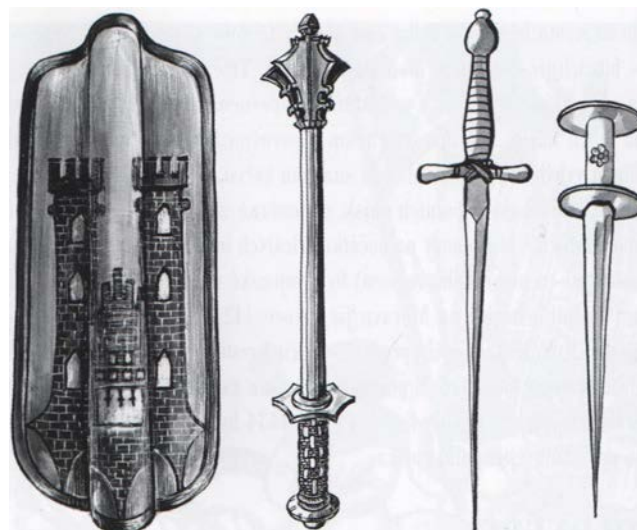
PALNÉ ZBRANĚ

Palné zbraně byly ve středověku nákladné, a proto si je pořizovala původně jen zámožná města (k obraně hradeb). Města měla možnost dát si palné zbraně vyrobit svými řemeslníky. Většina českých měst je měla před vypuknutím husitské revoluce ve svých zbrojnicích a tam se jich kališníci zmocnili. Děly se však poměrně rychle začala vyzbrojovat i katolická vojska.

V polních bitvách se uplatňovaly lehčí palné zbraně. Nejrozšířenějším typem byly pušky, zvané též píšťaly (odtud přešlo do cizích jazyků slovo pistole). Hlavně byly lité z bronzu, mosazi, mědi nebo kované z železných plátů. Střílelo se olověnými koulemi o ráži 20 až 40 milimetrů. Píšťala měla dřevěný nebo kovový stvol (pažbu), který se vkládal do podpaží.

Dalším typem byla hákovnice. Měla podobnou ráži jako puška, ale mnohem delší hlaveň a na jejím konci charakteristický výstupek (hák). Tento hák zaklesl střelec o okraj hradby nebo bočnici vozu, aby se zachytil silný zpětný ráz zbraně.

Typem lehčího děla byla tarasnice. Měla malou ráži (40 až 50 milimetrů), ale velice dlouhou hlaveň (až 1,5 metru). Bývala obvykle kovaná z železných plátů a střílelo se kamennými koulemi. Tarasnice bývala upevněna do jednoduchého dřevěného rámu, který umožňoval měnit úhel střelby. Účinný dostřel byl 250 až 300 metrů. Tarasnice přepravovali husité jako první na

Husitská pavéza

Palcát

Dýky

vozech a užívali je jako polní děla. Velkým dělem byla houfnice. Měla větší ráži než tarasnice, ale hlaveň byla kratší a jako jediná palná zbraň mívala lafetu s koly. Ještě větší děla, která sloužila k obléhání, se nazývala bombardy. Střílelo se kamennými koulemi o průměru až 50 cm. ale účinný dostřel nebyl velký. Proto se před hradbami musely bombardy ukrývat za složité konstrukce pevných tarasů.

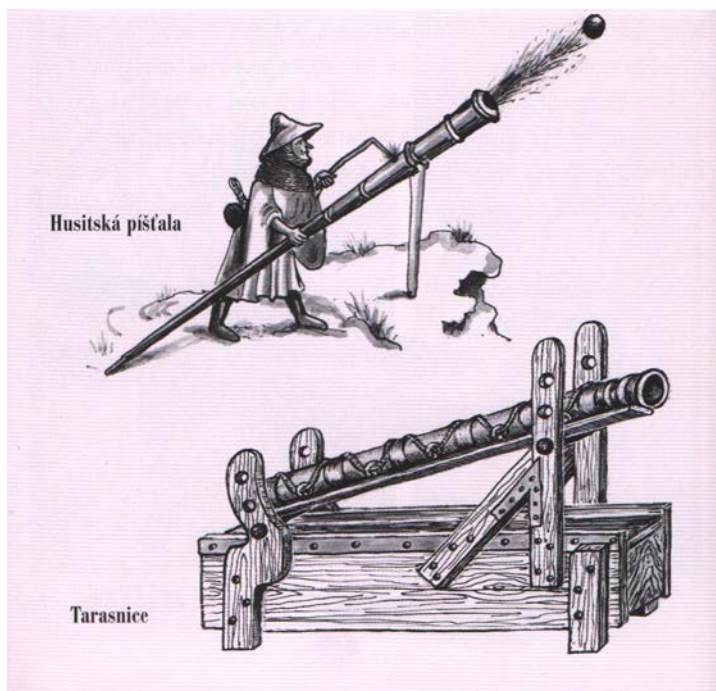
VOZOVÁ HRADBA

Způsob použití vozů se v průběhu bojů zdokonaloval. Za Jana Žižky sice idea vozové hradby vznikla (nejspíše je jeho nápadem), ale k přesnému opracování taktiky došlo zřejmě až po jeho smrti (pozdější kronikáři však měli tendenci připisovat mu vše, dokonce i vítězství v šarvátkách, jichž se vůbec nezúčastnil). Vozová hradba se podle terénu sestavovala do kruhu či rovnoběžníku a kola se spojovala řetězy nebo provazy, aby nepřítel nemohl hradbu roztrhnout. Někdy se vozová hradba stavěla ve dvou řadách.

Ve chvíli, kdy obě znepřátelené strany začaly používat taktiku vozové hradby, dostalo se válčení do patové situace (obě vojska se uzavřela a nikdo nechtěl útočit, neboť se vozová hradba považovala za nepřekonatelnou). Proto u Lipan provedli pražané klamný ústup, aby polní vojska vyhládali z ulity vozové hradby,

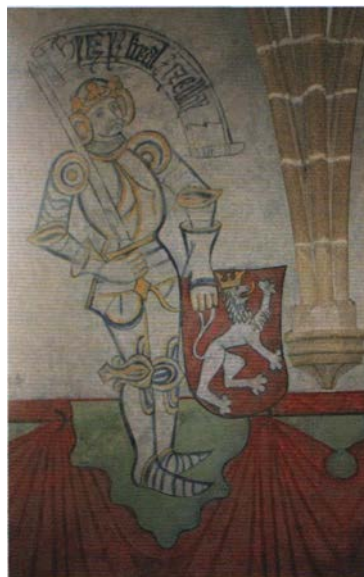
a teprve pak zaútočili.

Vozová hradba se používala i po porážce husitské revoluce. Stala se důvodem, proč se často žádná větší bitva nekonala. Když v červnu 1450 stanula proti sobě nedaleko Rokycan vojska katolické Zelenohorské jednoty a kališnického svazu Jiřího z Poděbrad, postavila obě uskupení vozové hradby asi tři kilometry od sebe. Král Jiří z Poděbrad měl více dělostřelectva a nakonec oddíly šlechtické Zelenohorské jednoty zahnal k Plzni, nicméně k rozhodujícímu vojenskému střetnutí nedošlo. Nakonec bylo nutno přistoupit k jednání.

Husitská píšťala

Tarasnice

Král Jiří z Poděbrad - nástěnná malba v píseckém hradu z roku 1479

SPRAVEDLNOST A NÁSILÍ

PORÁDEK NA ULÍCÍCH

Ve dne panoval na městských ulicích celkem klid a určité tam bylo bezpečno.

O tom svědčí fakt, že řemeslníci a obchodníci vystavovali zboží na ulicích před vchody do svých domů. V soudních aktech se jen výjimečně setkáme se zločinem, který se stal na ulici ve dne, s výjimkou krádeží váčků s penězi obratnými kapsáři při „jarmarcích a jiném sběhu lidu“.

Problémem všech měst byl však klid v noci. Příčinou všech neřádů bylo podle městských rad „noční sedání“, tedy vysedávání a opíjení se v hospodách. Nešlo jen o rušení nočního klidu, ale podnapilí hosté se dopouštěli násilných činů (rvačky, při nichž docházelo ke krvavým zraněním, a dokonce i k zabíjení, opilci obtěžovali noční chodce). Proto městské rady určovaly, do kolika směji být šenky otevřeny. Ve většině měst nebyl k dispozici orloj, proto se čas k uzavření šenků určoval zvonem na radnici, případně rychtář obcházel město se zvonkem v ruce a zvonil. Pokud byl po zvonění někdo přistižen v šenku, byl pokutován spolu se šenkýřem.

V Praze byl v 15. století určen čas k uzavření hospod v zimě do čtyř hodin (tím byly miněny čtyři hodiny po západu slunce), v létě pak do dvou (po západu slunce). V zimě se tedy šenky zavíraly zhruba kolem 20. hodiny, v létě mezi 22. a 23. hodinou. Tuto normu převzala většina měst, ovšem často s dílčími úpravami. Ve Dvoře Králové platily v 15. století stejné časy, ale během adventu a v postních týdnech před Velikonocemi se šenky zavíraly ještě o hodinu dříve.

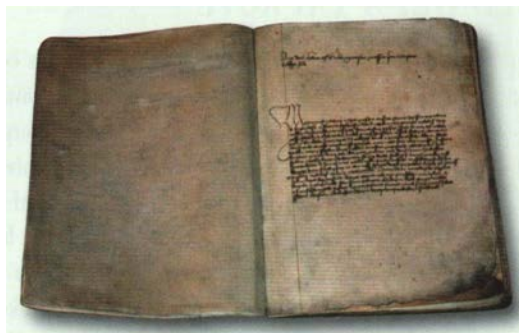
Zvláštní rád platil pro neděle a svátky. V 15. století platilo v mnoha městech ustanovení, že se smělo nalévat víno a pivo až po skončení ranních mší. Ustanovení o uzavírání šenků se však dodržovalo velice liknavě. Platilo proto ustanovení, že pokud by rychtář či písař nenahlásili konšelům ty, kteří zůstali v šenku po zvonění, měli přijít o úřad.

Klid na ulicích v noci nebyl ani v časech husitské revoluce, ani později. Na konci 15. století zaslal Vladislav II. Jagellonský pražským konšelům výtku, že „v městě času nočního nebezpečnost a překážky skrze láni a někdy

1 zmocnění (přepadení - V.V.) se dějí“, a to je podle něj nebezpečné pro příslušníky dvora, pokud se domů v noci vrací. Na to mu Praha poslala obšírné vyjádření, v němž uvádí, že „dvořané sami rozličné věci ve městě působí“. Dále se vypočítává seznam prohřešků urozených mužů. Píše se, že „v domech, v kterých hospodami stojí (tedy jsou ubytováni - V.V.), hampejzví dělati chtějí“, „na hospodáře řečí i skutkem sahají, je pohlavkují“, „i na vězně obecný outok činí, do rathouzu se na vězně dobývali, i biřice jsou v rathouze zsekali“, „židům zjevně překážejí, je pohlavkující šacují“.

Rychtář na soudě - podle Jihlavské právní knihy. 1436

Písecká městská kniha - po roce 1420

ZLODĚJI A LUPÍČI

Teprve ve druhé polovině 15. století začala vést některá města soudní akta, v nichž jsou podrobné údaje o zločinech a zločincích. Vznikaly zlodějské družiny, které se profesionálně živily drobnými krádežemi. Podobnou činnost provádělo vždy několik lidí. Nebyl totiž problém něco ukrást, mnohem složitější bylo ukradenou věc prodat. Existovala proto síť překupníků (kradené věci se prý s úspěchem prodávaly také v zájezdních hospodách). Krádežím se věnovali nejen tuláci, ale i zchudlí rolníci a řemeslníci (v bandě chycené na přelomu 15. a 16. století v Rakovníku byl švec a nožíř) a někdy i ženy. Zloději kradli jídlo a běžné věci denní potřeby - oděvy, nádobí a zemědělské i řemeslnické nářadí. Působili většinou na venkově a na předměstích. Mnohem nebezpečnější byly lupičské tlupy, které přepadaly na cestách kupce a zámožné poutníky. V časech válečného násilí jich existovala celá řada. Rekrutovaly se ze zchudlých rytířů, vojáků, měšťanů a vesničanů, uvádějí se i zběhlí preláti. Přesto nelze frekvenci loupežných přepadení poměřovat dneškem; v celé zemi šlo nejvýše o několik desítek případů ročně. Loupežná přepadení bývala ovšem drastická, neboť oběti bývají většinou zavražděny. Každé přepadení kupce bylo špatnou vizitkou pro obchod a od nejstarších časů se mu snažil panovník bránit. Druhá polovina 15. a počátek 16. století je dobou, kdy bylo lupičství zřejmě nejvíce rozšířené. Již v roce 1462 jednal zemský sněm, jak mu zabránit. Jednou z hlavních povinností krajských hejtmanů se stalo pronásledování lupičských rot. Podle usnesení sněmu z roku 1482 měli všichni obyvatelé povinnost účastnit se pronásledování lupičů. Pokud by toto nařízení porušil příslušník zemského stavu, musel zaplatit pokutu, pokud by ho porušil poddaný, měl být oběšen. Pronásledování „škůdců“ se vyhlášovalo tradičním křikem „nestojte!“ nebo „na retu!“, případně zvoněním zvonu. Podle usnesení moravského sněmu z roku 1475 měli být potrestáni ti, kteří by se posmívali lidem, kteří lupiče pronásledují (pokřikovali prý na ně, že jsou „chrti katovi“ nebo „honí na kata“). Podobný nálezn vydal český sněm z roku 1492, který uvádí, že pronásledování lupičů nepoškozuje čest a dobrou pověst lidí. Za nejhorší lupiče se zde jmenují čeští a němečtí rejtaři (tedy žoldnéři). Současně se nařizuje kácet lesy podél cest do vzdálenosti dvou honů (pokud máme tomuto údaji věřit, pak by šlo o pruh široký kolem 150 metrů). Sněm rovněž v rámci prevence nařídil „vyšších stavů ležáci a po krčmách povalčci aby vydávání byli na plný soud zemský“. Toto nařízení opakoval český sněm v roce 1494, kdy mezi lupiči jmenuje ještě rybníkáře. Opakuje rovněž tresty pro posměváčky, kteří urážejí ty, co lupiče honí (trest čtrnáct dní vazby ve věži, pokuta 50 kop grošů a odprosa, tedy omluva tomu, kdo byl uražen). Pokud požádal oloupený člověk o pomoc, ale úřady mu ji neposkytly, mohl žádat náhradu škody na nich. V roce 1500 se obrátil oloupený žatecký kupec na město Teplá, ale konšelé ho odbyli. Zažaloval je a soud rozhodl, že mu Teplá musí nahradit škodu 24 kop míšeňských. Nedal na výmluvy konšelů, že „nevěděli, kterou cestu honiti“.

OPOVĚDNÍCI A LAPKOVÉ

Tradičním právem rytířů bylo hájit svou čest a majetek. Jednou z cest bylo opovážení nepřátelství. Opovědník musel nejprve veřejně vyhlásit důvod, proč někomu opovídá nepřátelství. Dělo se to často teatrálně, na pergamentu potřísněném krví či opáleném v ohni, jindy veřejným projevem před shromážděnými lidmi (po mši před kostelem či na jarmarku). Pak mohl opovědník „škodit“ (loupil a drancoval majetek svého nepřítele), přičemž z hlediska zemského práva nešlo o trestný čin a úřady neměly právo do sporu zasahovat. Opovědník škodil do doby, dokud nedošlo mezi oběma stranami ke smíru (tím nabytí poškozený ztracenou čest). Napadený se samozřejmě mohl bránit, a pokud opovědníka porazil či zajal, mohl si z jeho majetku uhradit vzniklé škody a opovědníka potrestat.

Tento tradiční institut začali na přelomu 14. a 15. století někteří rytíři zneužívat k právní legalizaci přepadávání kupců. Důvodem byl fakt, že nižší šlechta chudla a mnozí z nich se ocitli na hranici životního minima (ti nejchudší měli roční příjmy menší než stavební nádeníci v Praze). Proto vznikaly kořistnické tlupy, které loupily pod vedením některého zámožnějšího rytíře (měl obvykle hrad nebo dvorec, který sloužil jako útočiště). Násilí je v té době doloženo mnohem častěji na Moravě než v Čechách.

Lapkové také pomáhali v mocenském boji bohatým velmožům, a dokonce i příslušníkům vládnoucího lucemburského rodu (na Moravě proti sobě bojovali pomocí lapků, a dokonce odsouzených zločinců bratři Jošt a Prokop). Podobné šarvátky významně oslabovaly autoritu státu (dnes bychom řekli, že docházelo k prorůstání zločinu do politiky). V roce 1402 byli dokonce členové jedné tlupy lapků zapleteni do pokusu otrávit krále Václava IV. Nejpočetnější tlupy (měly od dvaceti do sta mužů) působily na česko-moravsko-rakouském pomezí. Jejich síla byla tak velká, že nepřepadaly jen kupce na cestách, ale mnohé si troufaly zaútočit i na město. V několika případech ho loupeživí rytíři na nějakou dobu obsadili a pak z něho pořádali další výpady. V roce 1402 zorganizovali dlužníci jihlavských měšťanů útok na jejich město (aby nemuseli platit dluhy), ale díky ostráživosti bdícího minority se noční přepad nezdařil. Přepadení Znojma se však povedlo a téměř rok ho držela družina Hynka Suchého Čerta z Kunštátu a Jana Sokola z Lamberka. Znojmo se pokusil neúspěšně dobýt zpět Zikmund Lucemburský, ale povedlo se to až v roce 1405 samotným znojenským měšťanům. Na šibenici pak skončila většina lapků (sám Hynek Suchý Čert však uprchl).

Družiny českých a moravských lapků sužovaly také pohraniční rakouské oblasti. Ne všichni však byli úspěšní. Rytíře Aleše Bítovského utlukli tamní sedláci, když se prý prozradil špatnou němčinou.

V jižních Čechách začínal v jedné takové družině svou vojenskou dráhu mladý

Jan Žižka. Nejprve byl členem družiny Matěje Vůdce, který bojoval proti Rožmberkům a přepadl kupce na cestě z Dolního Dvoriště do Českých Budějovic, v letech 1408 až 1409 byl pak členem družiny mimořádně surového zemana Viléma Sudlice z Litován (sídli na hradu Kraví Hora na západní hranici Moravy).

Tlupy lapků působily i ve východních a hlavně v západních Čechách. Tam patřili mezi hlavní členové rodů Svamberků a Svihovských z Rýzemberka (vzbouřili se proti králi). V několika vojenských taženích pak královské oddíly postupně dobyly jejich hrady a vše vyvrcholilo v roce 1409 popravou Jana ze Švamberka, zástavního držitele Tachova. Touto popravou se situace v českých zemích do značné míry uklidnila, protože hlavní lapkové byli schytáni a potrestáni. Na západní Moravě řádili dál, i když jejich aktivita byla výrazně nižší.

Zlatou érou opovědnictví a lapkovství byl však přelom 15. a 16. století, kdy často početné roty vedené loupeživými rytíři přepadaly královská města, drancovaly vesnice a obíraly kupce na cestách s tichou podporou obou vyšších zemských stavů (v časech bojů mezi zemskými stavy o hospodářská a politická privilegia).

PRÁVO V REVOLLCI

Přes důsledné uplatňování božího zákona nepřipustili husité destrukci stávajícího právního řádu (jak požadovali extrémní radikálové). Jeho podobu však modifikovali v duchu svých představ. V případě trestního práva zachovali husité většinu starších ustanovení. Přesto byl náboženský vliv na právní sféru zřejmý. Teokratický způsob uvažování často ovlivňoval fakt, že se realita rozsudků lišila od znění zákona, pokud se to náboženské obci hodilo. Roli hrálo také to, že se davy prostého lidu některých soudů účastnily a hlasitě až hystericky se dožadovaly rozsudku podle svých představ. K větším změnám došlo v chápání občanských a majetkových právních norem. Zde došlo v mnoha bodech k výrazným změnám, které reflektovaly průběh revoluce (konfiskace majetku, trestání přepychu, bigotnost vyznání víry). Největšími změnami však prošlo právo kanonické. Prakticky po celou dobu husitské revoluce zástupci různých kalíšnických směrů bojovali o jeho znění. Ze starozákonních principů vycházela také formulace politických dohod. Od nejstarších časů se ve spojeneckých smlouvách uváděly tresty, jaké stihnou toho, kdo by je porušil. Ve 14. století se hrozilo většinou exkomunikací nebo božím trestem. Obdobnou praxi zavedli i husité. Smír, uzavřený v září 1424 na Špitálském poli mezi pražany a Janem Žižkou, stanovil sankci citací z Mojžíšovy knihy: „A ukamenuješ jej až do smrti, neb chtěl odvésti tebe od Hospodina.“¹¹ Na znamení, že je tento trest míněn vážně, byla ke kostelu sv. Ambrože na Novém Městě pražském nanošena velká hromada kamenů, které měly být k případnému trestu použity.

Řada právních úvah se týkala postoje vůči nepřítelům. V Žižkově vojenském řádu se nachází článek, který hovoří o trestech pro ty, kdo by se postavili proti úsilí husitů zúčtovat se starými nepořádky a neřády. Jeho drsná formulace zřejmě přiměla písaře, aby se od znění opatrně distancoval slovy „míní bratr Žižka“. Podle daného ustanovení se měli provinilci „trestati i biti. trestáním honiti, mrskati. biti i zabjeti, stínati, věšeti, topiti, páliť i všemi pomstami mstíti...“.

Proti Žižkovým požadavkům, které podporovali husitští radikálové, stáli umírnění představitelé kalíšnické církve, v první řadě pražský duchovní vůdce Jan Rokycana, ale také senior táboreské církve Mikuláš z Pelhřimova. Oba v duchu Nového Zákona a jím hlášené zásady smíření a odpuštění zpochybňovali smysl trestu smrti. Nicméně jejich vliv na právní řád byl menší než postoje radikálů.

Loket - natahování na žebřík, rekonstrukce v hradní expozici

REVOLUCE A RABOVÁNÍ

Husitské hnutí se tradičně odsuzuje argumentem, že husité upalovali kněze a ničili majetek církve, Němců a šlechtu a obecně ničili kulturní hodnoty. Tohle všechno stoupenci kalicha z dnešního pohledu dělali, ovšem tak se ve středověku bojovalo vždycky. Totéž, co dělali husité, dělala i katolická strana; i její stoupenci loupili a drancovali majetek a popravovali bezbranné. Jedním z prvních excesů revoluce bylo vydrancování benediktinského kláštera v Opatovicích nad Labem v listopadu roku 1415. Neprovedli ho husité, ale Jan Městečky z Opocna a Ota z Bergova, čerstvý signatář katolické ligy (která vyhlásila boj reformní straně). V klášteře se nejen zmocnili značných pokladů, ale také bezdůvodně umučili tamního opata Petra Lazura. Král Václav IV. čin obou rytířů amnestoval. Podobných případů se událo v předvečer husitské revoluce mnoho. V rámci pravdy je třeba říci, že v té době byli aktivnější odpůrci kalicha.

Obrazoborectví nebylo vlastní jen husitům, provázelo všechna středověká hnutí namířená proti církvi (včetně pozdějšího hnutí německých luteránů a kalvinistů, stejně jako anglických anglikánů). Ideu odmítání ornátů a drahého liturgického náčiní teoreticky zdůvodnil ještě před vypuknutím husitské revoluce Jakoubek ze Stříbra a Mikuláš z Drážďan. V jejich pojetí však mělo jít pouze o demonstrativní odmítnutí přepychu, zatímco radikální stoupenci kalicha začali církevní majetek drancovat a ničit. Tečkou za starými časy byla smrt krále Václava IV. v srpnu 1419. Podle názoru mnoha lidí začal zápas s Antikristem, po němž se věrným otevře brána nebeská. Především v Praze, ale také v Hradci Králové, Klatovech, Lounech, Písku, Plzni a Žatci, se davy vrhly na kláštery a kostely a začaly ničit sochy, obrazy a také varhany. Ničení symbolů církve mělo veřejně deklarovat fakt, že církev sešla z cesty evangelické chudoby.

Husité toho však zřejmě zničili v kostelech méně, než se traduje. Představu o jejich obrazoborectví podporuje pozdější katolická literatura, jejíž údaje se většinou nekriticky přejímají. V každém případě ničili husité ornáty a relikvie, liturgické předměty zabavili a přetavili, to je nesporné, ale je téměř vyloučené, že by ničili bez rozdílu i oltáře a sochy. Ty jim dál sloužily, většinou je ovšem doplnili symbolem kalicha. A právě kvůli němu se tyto artefakty ničily později v baroku a existuje teorie, že baroko zničilo mnohem více památek z první poloviny 15. století než sami kališníci.

V počátcích revoluce se husité snažili jednat v duchu evangelií, která hlásala smíření, nenásilí a pranýřovala bohatství. Duchovní revolta neměla být „pošpiněna“ kořistnickým jednáním. Když v létě 1419 svrhly novoměstské davy pod vedením Jana Želivského konšely z oken radnice a na místě je ubily, ponechaly všem cennosti, které měli mrtví u sebe.

To se však rychle změnilo. S radikalizací hnutí se k revoluci připojila městská spodina. V srpnu 1420 vtrhl do opuštěného cisterciáckého kláštera na Zbraslavi tábořský oddíl vedený knězem Václavem Korandou. Husité vše ničili, pak se opili vínem z klášterních sklepů a zhanobili hrob krále Václava IV. Ostatky panovníka pochoval provizorně po jejich odchodu místní rybář. Opilý dav husitů klášter zapálil a pak se pokusil zaútočit na Vyšehrad, ale posádka věrná katolickému táboru opilé útočníky snadno zahнала kameny.

K příběhům doby patří i malé osobní tragédie. V roce 1420 přepadli v jihočeském Rájově husité účastníky svatebního veselí, oloupili ženicha a nevěstu a zbili hudebníky a lazebníky, neboť se podle nich chovali hříšně. O uloupené věci se pak rozdělili.

Akce lůzy vzdělání a zámožní stoupenci kalicha rozhodně odmítali, nicméně neměli prostředky, jak radikální davy zastavit či mírnit. Drancování bylo na denním pořádku, a to na obou stranách. Rozvrat českých zemí v první polovině 15. století měli na svědomí rukou nerozdílnou kališníci i katolíci.

Listina - husitští hejtmani a písecká obec sjednávají 18. listopadu 1420 smír s Oldřichem z Rožmberka

UDÁVÁNÍ A PROVĚRKY

Jako v každém prostředí, v němž panuje sociální a především náboženská nestabilita a demagogie, i v husitských Čechách se stoupenci revoluce pokoušeli očistit své okolí od nepohodlných lidí. Hned na začátku revoluce uprchli němečtí patricijové a většina katolického kléru. Jenže to v očích radikálů nestačilo. Společnost bylo třeba očistit od všech váhajících a podle nich nespolehlivých. S prvními čistkami se začalo v Praze v roce 1420. Bylo to za situace, kdy před hradbami stála křížácká vojska císaře Zikmunda. Pražané se obávali, aby mezi nimi nebyli tajní spojenci a špehové katolické strany. Proto byly zřízeny komise, které prověřovaly podezřelé osoby. K jejich výběru docházelo na základě udání.

Objektem prověrek byli především majetní měšťané. O jejich vypovězení rozhodovalo to, že mají sklepy plné jídla a pití, které se hodily udavačům. Jakmile komise uznala, že je někdo obci nebezpečný, musel neprodleně Prahu opustit (většinou téměř s holýma rukama). Mezi vyhnanými byla rovněž řada Němců, kteří v Praze po vypuknutí revoluce zůstali, protože vyznávali kalich a byli stoupenci husitství. K vyhnání však stačilo obvinění, že jejich víra není upřímná. Jména vypovězených se oznamovala veřejně pod staroměstským pranýřem, na němž byla na znamení potupy vyvěšena potrhaná korouhev Čenka z Vartemberka (původně stál na straně utrakvistů, ale zalekl se křížáků a dobrovolně vydal Pražský hrad Zikmundovi). Obdobně postupovali husité v Hradci Králové.

Stejná situace nastala v Praze o několik let později za vlády kněze Jana Želivského. V té době rozhodoval sám Želivský o trestech, a protože měl mstivou povahu, likvidoval všechny své odpůrce. Ti, kteří se mu z jakéhokoli důvodu znelibili, bývali popraveni. Po smrti Jana Želivského ztratili radikální husité vliv na řízení Prahy a situace se uklidnila, mnozí vyhnaní měšťané se mohli vrátit. Případy soudů na základě udání sousedů jsou však doloženy i později. Čistky probíhaly v Praze také ve vypjatých letech druhé poloviny 15. století (zvláště poté, co Prahu ovládl Jiří z Poděbrad). Jejich rozměr však nebyl zdaleka tak veliký a obvykle se týkal jen členů městské rady (zvláště pokud se jim podařilo prokázat rozkrádání městských peněz, ať už se ho dopustili doopravdy, nebo šlo o pouhou záminku).

VĚZENÍ

Středověk neznal trest delšího věznění v dnešním smyslu. Vězení sloužilo jen k internaci zločince do doby, než proběhne soud a bude vykonán rozsudek (poprava se většinou prováděla hned následujícího rána po vynesení rozsudku, často za úsvitu). K uvěznění zločinců, kteří měli skončit na popravišti, sloužil obvykle sklep pod radnicí (říkalo se mu dolní nebo zadní vězení).

Býval vybaven kládou, do níž se zavíraly nohy vězně, případně se vězeň poutal k řetězům upevněným ke zdi, aby nemohl uprchnout.

Na Starém Městě pražském však bylo již v předhusitské době zřízeno ještě jedno vězení, zvané horní či přední. Bylo určeno pro měšťany a zřízeno bylo v jedné z komor v přízemí radnice. Podle vzoru Prahy si podobná dvě vězení začala zřizovat v průběhu 15. století i ostatní královská města. V horním vězení byli krátkodobě vězněni měšťané pro drobné delikty (opilství, hádka, hazardní hry, dluhy). V tomto vězení panoval mnohem volnější režim než v podzemním žaláři. Uvězněný měšťan si mohl s sebou přinést pro své pohodlí peřiny, křeslo, mohla ho navštěvovat manželka či služebná a nosit mu jídlo a pití, mohl mít ve vězení hudební nástroj, a pokud měl dost peněz, mohl si posílat biřice do nejbližšího šenku pro pivo. Trest vězení se přesto bral velice vážně. Ten, kdo byl vězněn (nebo musel stát na pranýři), si po zbytek života nesl cejch ostudy a většinou ho to v městské obci v dalším životě diskvalifikovalo (nemohl se stát konšelem, mohl být vyloučen z cechu apod.).

MUČENÍ

Kat vyslýchal právem útrpným ty, kteří se nechťeli přiznat. Přiznání bylo totiž formálně nezbytné k tomu, aby mohl být zločinec postaven před soud. Soudní jednání nemělo totiž za úkol dokazovat mu vinu, ale jen posoudit míru provinění a vynést rozsudek. Útrpným právem byli vyslýcháni především pachatelé těžkých zločinů, jejichž vina byla nesporná. Pro mučení neexistovala přesná pravidla ani technické normy, jak ho provádět. Záleželo tedy na zkušenostech kata i na individuálních okolnostech. Ne všechna města vlastnila nástroje k provádění tortury, proto se v 15. století používala celá škála rozmanitých úkonů, k nimž nebylo třeba složitějšího vybavení. Významné místo zaujímal použití ohně, k mučení se někdy používaly kovářské kleště a podobné nástroje. V ruce 1480 byl farář od sv. Jiljí Michal trápen na hradě Karlštejn tak, že musel stát bos na rozžhaveném plechu a kat mu dával do podpaží rozpálené hrušky (železné roubíky).

PRÁVO HRDELNÍ

Až do husitské revoluce bylo hrdební právo privilegiem, které měla jen velká královská města. Po roce 1419 se hrdební právo začalo uplatňovat bez ohledu na stávající privilegia (Tábor sám pochopitelně žádné podobné privilegium neměl, přesto zločince věšel). Hrdelní rozsudky se začaly vynášet i v menších městech a také v některých městech poddanských.

Nejčastějším způsobem popravy bylo oběšení. Na šibenici mohli skončit i lidé urození (Jan Roháč z Dubé byl pověšen údajně na trojpatrové šibenici). Šibenice stávaly na návrší před hradbami (Šibeniční vrch), většinou na dohled od cesty k bráně. To mělo svůj výchovný smysl, protože všichni, kteří prošli kolem šibenice, měli na očích odstrašující příklad, jak dopadne ten, kdo bude porušovat zákony. Sami konšelé to tak chápali, a proto se oběšenec nechával viset na šibenici řadu let. Často se po skončení popravy sundala z krku mrtvého oprátka a tělo se pověsilo na řetěz. Důvodem byla nejen obava, aby provaz časem nepraskl, ale také snaha zabránit tomu, aby přátelé oběšeného v noci neodřízli a tajně ho nechťeli pohřbít, případně obava, aby se oprátka nezmocnil někdo, kdo by s ní chtěl provádět čarodějnické praktiky nebo vzívat ďábla.

V městských knihách se dochoval zápis o jednání, na němž se konšelé dohádají, zda mají oběšence pohřbít, protože mrtvému už uhnily a upadly nohy. Podle jiné zprávy viselo na počátku 15. století tělo loupeživého rytíře v Dubé na šibenici sedm let, „až jeden blázen jeho kostru strhl a nějaké hokyni ke krámu postavil“. Právě s ohledem na to, že se oběšenci nechávali

Vězení a výslech útrpným právem - dřevoryt, konec 15. století

na šibenici prakticky shnit, ženy se trestem oběšení většinou netrestaly (a pokud ano, byly ihned pohřbeny).

Poprava mečem byla vyhrazena pro urozené zločince. V některých historických městech se dodnes dochovalo místo nazývané Stínadla. Na tomto místě se skutečně hlavy stínaly, ale až později. V 15. století existoval nepsaný zvyk, že se zločinec obvykle popravil na místě, kde zločin spáchal (obvykle na ulici před domem nebo na rynku). Tuto praxi umožňoval způsob, jakým se mečem popravovalo. Odsouzenec klečel se vztyčenou hlavou a tu mu kat švihem meče odsekl (nikoli na špalku, ten sloužil jen k popravě sekerou).

Zvláště v době husitské revoluce bylo mnoho poprav vykonáno upálením (většinou se však jednalo o likvidaci stoupenců opačného náboženského vyznání, nikoli o pachatele kriminálních deliktů). Odsouzenec mohl být popraven některým z bolestivějších způsobů, pokud se dopustil něčeho zvláště opovržehodného. Běžné bylo lámání v kole, čtvrcení a pohřbení zaživa.

V průběhu 15. století si většina větších královských měst pořizovala svého vlastního kata. Katovská profese se sice považovala za nečistou a mistr ostrého meče byl vyloučen ze středu ctihodných měšťanů, ale jinak si nežil špatně, protože bval dobře placen. Největší příjmy měl samozřejmě z mučení a vykonaných poprav, poplatky kolísaly podle obtížnosti úkonu a zámožnosti města. Přesné sazebníky neexistovaly a kat vždy s městskou radou před zahájením vlastní práce smlouval. Většinou dohodl slušnou cenu, jak svědčí zápis z roku 1496, kdy dostal mistr popravčí za stětí „Neřáda Podělaného“ dvě kopy a ještě deset grošů. Další příjmy měl kat za další práce, které se považovaly za nečisté (pranířování, vypalování cejchu, bití, úklid mřín, pohřbívání sebevrahů). Protože kat musel znát dobře anatomii lidského těla, neoficiálně poskytoval i lékařské služby (napravoval obvykle zlomeniny, trhal

zuby). V katovně si mohli pověřiví lidé zakoupit různé amulety a další magické předměty. Katovna stávala vždy před městskými hradbami.

V mnoha městech se v hradbách zřizovala speciální malá branka, která bývala určena jen pro něj (katovská). Slušní lidé ji nepoužívali. Své katy však měli i významní velmožové. Sídli v předhradí, a pokud měl jeho pán několik hradů, vykonával svou práci podle potřeby na všech.

Poprava oběšením - dřevorez, konec 15. století

ZÁBAVA A SLAVNOSTI

STYL ZÁBAVY

Volný čas a problém, jak ho vyplnit, znal již středověk. J. A. Komenský doporučoval rozdělit den na třetiny - 8 hodin pracovat, 8 hodin spát a 8 hodin odpočívat a bavit se. Lidé ve středověku samozřejmě tolik volného času neměli, ale na druhou stranu není pravda, že by jen pracovali. Volného času měli dokonce poměrně dost, ale neměli ho rozložený rovnoměrně.

To platilo především pro život venkova, který představoval drtivou většinu obyvatelstva. Obecně platilo, že se většina zemědělských prací musela udělat od jara do začátku zimy. V době sezónních prací na poli skutečně moc času nebylo, ale zato v zimě se lidé věnovali zábavě mnohem více než práci (proto se většina zimních svátků slavila mnohem rozpustileji než ty letní). I v průběhu teplých měsíců si však lidé alespoň chvilku pro zábavu našli. Volným dnem bývala neděle a ve všední den se lidé za soumraku scházeli po práci alespoň na chvíli, ať již v rámci rodiny, nebo častěji v šenku nebo pod širým nebem s přáteli.

Zábava urozených vrstev i prostého lidu zůstávala ještě v 15. století tradiční a nijak významněji se neodlišovala od předchozích časů. V jednom mravokárném spise se uvádí, že zábava měla tři pilíře - dobře se najíst, opít se, až člověk spadne pod stůl, a oddávat se hříšným tělesným hříchům (tam se ovšem nepočítaly jen milostné hrátky, ale také tanec). I když jde o tvrzení církevního moralisty, zrno pravdy v něm je, neboť je nesporným faktem, že se zábava většiny společnosti bez těchto atributů neobešla.

Když se radikální husité rozhodli zmocnit Sezimova Ústí, učinili tak k ránu na Popeleční středu 21. února 1420, neboť právě skončil masopust a tamní obyvatelé včetně ozbrojené posádky spali zmožení pitím a tancem. Podle výkladu kazatelů tak odpůrci božího zákona doplatili na své hříchy, neboť s příchodem předvelikonočního půstu se nevěnovali rozjímání o spáse a zbožným myšlenkám, ale nízkým světským radovánkám a tělesným rozkoším. Středověká zábava byla téměř výhradně aktivní, lidé ji provozovali, místo aby seděli a někdo bavil je. Nikdo lidem neradil, co je kultura a co není. Sami si museli vymyslet, co budou dělat, aby se pobavili a zasmáli. Smích patřil ve středověku k zábavě vždy (lidé se chtěli odreagovat od těžké všední reality). Je logické, že zábava odpovídala naturelu společnosti, a byla proto velice zemitá. Jisté korekce této zábavě dávala církev, ale její vliv nebyl v tomto směru nijak silný a vycházel spíše z moralizování učených špiček. Na venkově se v předhusitské době většina duchovních pastýřů oddávala s potěšením zábavě svých farníků.

Styl využití volného času a zábava se začaly pomalu měnit od konce 15. století. přičemž významnou roli v tomto procesu hrál knihtisk. Teprve nástup renesance v 16. století dokončil proměnu náhledu společnosti na zábavu, která se zjemňovala, získávala společensky mnohem závažnější formu a začala se více uplatňovat zábava pasivní (divadlo apod.). Svou roli hrál také silný tlak protestantských církví proti hříšné zábavě.

V urozené společnosti po celé 15. století přežíval duch dvorské rytířské zábavy. Oblíbené byly hony, turnaje a společenská setkání při nejrůznějších příležitostech (rodinné oslavy, výroční svátky či jen návštěvy přátel a rodin). Základem těchto společenských akcí byly hostiny spojené s tancem a hudbou. Součástí rytířské zábavy byly i zápasy, které měly dokázat sílu mužů (podobné zápasu ve volném stylu). Ve svém deníku z let 1463 až 1467 se Václav Šásek z Bírкова zmiňuje o zápasu, který se odehrál před očima císaře ve Štýrském Hradci: „Když se pan Jan Žehrovský zeptal, jak budou zápasiti, odpověděli, že se podle tamního zvyku zápasí v kabátcích, že však pod pás, totiž za nohy. chytati není dovoleno, jinak vše že je dovoleno, aby svého protivníka pováhl na zem, jak chce.“ Podobný zápas se odehrál na dvoře bur-

gundského vévody v Bruselu v síni, „kde byl vévoda s třemi vévodkyněmi a jinými vznešenými paními a pannami“. Kromě zábavy v uzavřené společnosti se však šlechta (především mužská část) účastnila běžně i zábavy prostého lidu na svém panství či ve městě. Nejvíce příležitostí k zábavě bylo v 15. století ve velkých královských městech, především v Praze. Ve městech žili zajímaví lidé (učenci, umělci, vzdělaní konšelé, zcestovalí kupci), s nimiž bylo možno vést zábavně i poučné diskuze. Ve městech však byla příležitost i k zábavě méně náročné.

Navštěvovali je komedianti a kejklíři, byly tu šenky, lázně a nevěstince, daly se tu pokoutně hrát hazardní hry. Spektakulární zábav u nabízely oslavy náboženských svátků, doprovázené poutěmi a procesími. hrála se tu jednoduchá divadelní představení.

Městská lidová zábava měla řadu příležitostí k nespoutanému veselí - obchůzky masek, koledování,

vynášení Smrti aj. V roce 1427 zavedl Jan Rokycana společné pražské posvícení, které však v roce 1481 konšelé pražských měst (umírnění utrakvisté) zrušili v rámci tažení proti radikálním utrakvistům.

Města pořádala také nejrůznější cechovní, spolkové a školní slavnosti, konala se cvičení městské domobraný (spojená často se střeleckými soutěžení). Člověk v pozdním středověku považoval za velice vítanou zábavu i jarmarky, popravy a pranýřování. Ve městech se již v 15. století u příležitosti některých svátků konaly sportovní soutěže (v běhu, zápasu, hodu kamenem a doloženy jsou i míčové hry). Během svátků se stavěla pódia, na nichž vystupovali hudebníci a kejklíři, ve městech se dalo tančit před šenky anebo při různých veselících i na rynku. V roce 1457, kdy měl Ladislav Pohrobek slavit svatbu v Praze (k níž nedošlo pro jeho nečekané úmrtí), chystali tesaři na Staroměstském rynku „tanzhaus“. V Praze, Brně, Kutné Hoře i v některých dalších královských městech se konaly zemské oslavy u příležitosti návštěvy panovníka, na oslavu vítězství či k výročí významných patronů. Když v roce 1431 uprchlo křížácké vojsko od Domažlic, slavilo se v celé zemi. V Praze se uskutečnilo procesí od staroměstského Týnského chrámu ke Svatovítské katedrále na Pražský hrad. ovšem most přes hradní příkop nevydržel nápor davů. prolomil se a 16 osob zahynulo. Pro většinu lidí bylo zajímavé také to, že se mohli setkávat s poutníky a cizinci (byli zdrojem zpráv o událostech v jiné části země nebo v zahraničí).

Venkovská zábava se odehrávala v užším okruhu lidí. obvykle v uzavřené společnosti vesnice. Lidé se důvěrně znali, a proto byla vesnická zábava většinou kolektivní. Jádrem byla oslava různých církevních i rodinných svátků (nebylo jich málo a všichni mravokárci v 15. století horlili proti tomu. kolik oslav se na venkově během roku koná). Kromě jídla a pití patřil vždy k vesnické zábavě tanec a zpěv. Kromě toho ctil venkov řadu závažných rituálů, některé měly kořeny ještě v pohanských časech, ale které se již tehdy chápaly spíše jako zábava (obchůzky mezí, jarní vývod dobytka, oslava konce žní, stejné kalendářní zvyky jako ve městech). V 15. století se i lidé na venkově bavili různými soutěžení (podle městského vzoru), doloženy jsou závody a také hra s míčem. Po venkově putovali také kejklíři, občas ve vesnici přespával nějaký poutník či přišel na návštěvu někdo ze sousední vesnice, a to byla vždy příležitost posedět a vyptávat se. Místem zábavy býval vesnický šenk anebo náves, kde se lidé večer scházeli. Doma zůstávali jen při špatném počasí.

Švihov - rytířské
brnění z 2. poloviny
15. století

Blatná - zábava mladých šlechticů, nástěnná malba, konec 15. století

HUSITSKÁ MORÁLKA

Teorii, že církev má bdít nad mravy věřících, převzali kališníci od katolíků, ovšem s tím rozdílem, že zvláště radikálové byli důslední v uplatňování tohoto požadavku. Protože stoupenci radikálního tábora husitů byli nevzdělání, nepranyřovali necudnost, opilství a jiné prohřešky v traktátech, ale osobně svými rukama provinilce trestali. V tomto ohledu byli stejně nesmiřitelní jako inkvizice. A stejné postoje požadovali po svých spojencích. Když v květnu 1420 přišlo Praze na pomoc táboreské vojsko, byly odvolány rady staroměstských i novoměstských konšelů a byly nahrazeny novými, neboť husité z venkova jim vyčítali nedůsledný postup proti hříchům, jako bylo například vysedávání v krčmách i o svátečních dnech.

Jedním z článků čtyř artikulů pražských byl také požadavek potírání smrtelných hříchů. Ten husité chápali velice široce. Nešlo jen o kriminální delikty (vraždy a krádeže), ale také o přestupky proti křesťanské morálce. Podle artikulů mělo být trestáno obžerství, opilství, smilstvo, rozmarilost (především touha po nádhře v odívání), hazardní hry apod. Mezi smrtelnými hříchy, které měly být podle radikálů trestány, se také objevil tanec a světský zpěv. Idealisté typu Petra Chelčického požadovali, aby se každý křesťan napravil sám. Většina (typickým reprezentantem byl Jan Zelivský) však požadovala zlepšení morálky veřejnými zákazy a tresty. Zatímco v Praze a ve většině dalších umírněných husitských městech, o venkovu nemluvě, se podobná nařízení dodržovala velice laxně, radikální složky husitského tábora (především členové jihočeského táboreského svazu) postupovaly proti hříšníkům nesmlouvavě a trestaly je, někdy dokonce smrtí. Tato vlna morálního purismu začala po roce 1425 pomalu odeznívat, nicméně její dozvuky ovlivňovaly kališnickou společnost ještě celá desetiletí.

HAZARDNÍ HRY

Oblíbenou městskou zábavou byly hazardní hry. Již Karel IV. zakazoval hrát kostky a kuželky. Tomáš Štítný popisuje, že „budůf celý den košíkáři spáti a v noci se sejdou“. Pranyřuje i Jan Hus: „Kdo drží místo kopéřské (staročeský výraz pro bankéře, krupiéra - V.V.) aneb kostecné, jest kostkář nad košíkáři, vinen jest všech hříchů.“ Své gamblery měl i středověk; mnozí měšťané a rytíři přišli během let o celý svůj majetek. Doložen je dokonce případ, kdy jistý staroměstský měšťan, který již neměl stříbrňák, vsadil svůj krk. Hru v kostky zakázala rada Nového Města pražského v roce 1403, na Starém Městě pražském se směla provozovat jen „hra potivá“.

Kostky husité zakázali zcela a trestán byl i měšťan, u něhož se kostky nalezly (obvykle vysokou pokutou). Zakaz hrát kostky a karty opakoval i zemský sněm na konci 15. století. Pokud rychtář přistihl kohokoli při hře, měl ho uvě-

znit. Současně musel provinilec zaplatit pokutu 1 kopu grošů, pokud by však hrál konšel, „nechť trpí a platí dvojnásob“. Hazardní hry se neprovozovaly jen v šencích a soukromých domech, ale také na ulici a na „płacech okolo města“, kde hrozilo menší nebezpečí rychtářské kontroly.

TURNAJOVÁ ZBROJ

Turnaje se mezi rytíři původně chápaly jako průprava ke skutečné bitvě. Současně se však vždy vedly jako soutěž o ceny pro vítěze. Od svých počátků (nejstarší doklady o skupinových zápasech rytířů pocházejí z 11. století z Francie) prošly turnaje velkým vývojem. Původně šlo o tvrdá střetnutí, pro něž prakticky neexistovala žádná pravidla, stejně tak neexistoval rituál spojený s konáním turnaje. V turnajových zápasech se původně používaly skutečné zbraně, později jen mírně upravené (tupé špičky a bez ostří). Většina poražených (ale někdy i vítězové) bývala proto po skončení klání poraněná a nezřídka došlo i k úmrtí.

Teprve v 15. století se začala uplatňovat přesná pravidla a účastníci turnaje začali používat speciální turnajovou zbroj, která byla ze silného materiálu, doplněná vycpávkami: při klání velice dobře chránila, omezovala však pohyb (a proto byla pro bitvu naprosto nevhodná). Brávali si také speciální prilbu, která lépe chránila obličej, ale omezovala výhled. V 15. století se začaly používat speciální, tzv. kolčí štíty. Zhotovovaly se z plechu nebo dřeva potaženého kůží a řemeny nebo šrouby se upevňovaly na levou polovinu hrudi turnajové zbroje. Podle pravidel musel protivník při klání zasáhnout dřevcem právě tento štít (aby se vyloučil přímý zásah hlavy). Turnajová zbroj bývala často nesmírně honosně zdobená, do této kategorie patří většina brnění, která se ukazují na hradech.

TURNAJE

Protože postupně klesal význam rytířské jízdy ve vojsku, turnaje se stále více chápaly nikoli jako průprava, ale jako společenská a prestižní zábava. V západní Evropě se objevily nové turnajové disciplíny, které měly především pobavit diváky. V českých zemích si však až do konce 15. století turnajová klání udržela tradiční ráz tvrdého a mužného boje.

V 15. století existovaly tři základní druhy klání. Klasickým bylo klání s dřevcem v ruce, kdy rytíři cválali proti sobě a snažili se nárazem do těla soupeře srazit ho ze sedla. V 15. století se v západní Evropě tento zápas vedl „přes ohradu“. Šlo o nízkou dřevěnou nebo látkovou bariéru, která bránila srážce koní, neboť rytíři cválali proti sobě každý z jedné strany ohrady tak, aby ji měli po levé ruce. Rytíř na svého soka mířil dřevcem vlevo šikmo přes hlavu koně. Cílem bylo srazit soka ze sedla na zem. V českých zemích se však ještě ve druhé polovině 15. století tyto bariéry nepoužívaly, jak svědčí deník Václava Šaška z Bírкова, stejně jako vyobrazení turnaje v píseckém hradu z roku 1479. Podobné bylo klání „ve vysokém sedle“, které se od předchozího lišilo tím, že byl jezdec v sedle upoután a cílem nebylo srazit ho na zem, ale zlomit mu dřevec. K tomuto klání se používaly dřevce slabší než při vyházení soka ze sedla, přičemž zvítězil ten, kdo jich zlomil nejvíce. Ani tento způsob se ve druhé polovině 15. století v českých zemích neprovozoval. Svědčí o tom pohrdavé mínění českých pánů, když podobný souboj viděli na dvoře burgundského vévodv v Bruselu. Zřejmě nejstarším byl mlátový turnaj, běžný i v českých zemích. Při něm rytíři v sedle bojovali těžkými kyji z tvrdého dřeva nebo tupými speciálními turnajovými meči (přesná kopie bitvy) s cílem srazit toho druhého na zem. Tento zápas se ve Francii provozoval jako hromadný zápas dvou stejně silných oddílů proti sobě v široké aréně (což byla původní tradiční podoba klání, která se však odehrávala ve volné krajině).

Ve spise Václava Šaška z Bírкова, který se v letech 1463 až 1467 účastnil cesty poselstva krále Jiřího z Poděbrad po křesťanských zemích západní Evropy, se popisují turnaje, jichž se čeští rytíři zúčastnili. O klání v Kolině nad Rýmem píše, že šlo o „divadlo“, v Bruselu se zápasilo slabými dřevci a vítězil ten, kdo jich zlámal nejvíce („naším rytířům se zdál tento způsob turnajů směšný, a než se rozloučili, nechali si vyhledat ty nejsilnější dřevce a s nimi pak předvedli své umění, které bylo velmi hlučně aplaudováno“). Na dvoře burgundského vévody „poprosil pan Jan našeho pána, aby mu dovolil zlomit k počtě přihlížejících vznešených paní a dívek své dřevce. Ten souhlasil a pan Zehrovský pohodl koně ostruhami, minul pana Lva a řítil se s napřaženým dřevcem do zdi. právě pod okno, z něhož se díval vévoda s manželkou a s jinými vévodkyněmi. Vrazil do zdi tak prudce, že jeho kůň při tom nárazu dosedl na zadek. Někteří z vévodových dvořenínů hned přiběhli a zjišťovali, není-li pan Jan přivázan k sedlu, poněvadž předpokládali, že při tak prudkém nárazu není možné se udržet v sedle. Tu se však pan Jan obrátil, znovu se rozjel a dřevce zlomil, aniž se nějak zranil. Bylo to pokládáno za velký div, neboť u nich je zvykem utkávat se v kolbách (na kolbišti - V.V.) tak, že mezi jezdci bývá postavena dřevěná přehrádka.“

Ke koloritu turnajů patřila okázalá výzdoba kolbiště a tribun, heraldická výzdoba na praporech a štítech rytířů a také proslovy a rituály, které klání předcházely a pak se odehrávaly při vyhlášení vítěze. Pravidla turnajového klání sepsal v Pojednání o uspořádání a organizaci turnaje René z Anjou patrně roku 1440 pro svého bratra francouzského krále Karla VII. Tato kniha se stala ve druhé polovině 15. století základní příručkou pro organizaci turnajů prakticky v celé západní Evropě.

Okázalost zdobila turnaje jen těch nejbohatších, uspořádat klání bylo velice drahé a dovolit si ho mohli jen zámožní velmožové. Tam, kde se zápasilo o vysoké odměny, jezdili „profesionální rytíři“, kteří se turnaji živili (stejně jako dnes mnozí sportovci). Turnaje bez velké okázalosti, jejichž smyslem bylo především zápasit, však pořádali i méně zámožní šlechtici. Bojovalo jen několik rytířů o mnohem menší ceny a boj se odehrával na prostém kolbišti vysypaném pilinami před hradbami hradu, většinou jen za účasti rodiny a přátel z okolí. Tak zřejmě vypadala většina turnajů, které se v 15. století pořádaly v českých zemích; o velkých a nákladných turnajích zprávy nejsou. S ohledem na domácí vojenské šarvátky zřejmě čeští rytíři provozovali turnajová cvičení velice často.

TANEC

Tanec byl v pozdním středověku bezkonkurenčně nejoblíbenější kolektivní zábavou. Párové společenské tance, jak je známe dnes, se začaly (až na výjimky) objevovat až v renesanci. Tančily vždy větší skupiny lidí. Od raného středověku převládaly kolový nebo řetězový tanec, latinsky označovaný jako chorea (ve slovanském prostředí choro či chorovod). Tančili společně muži i ženy, přičemž vedle sebe mohli stát libovolně (i když se nejčastěji střídali muž a žena). Měl mnoho podob. Mohl se tančit v rychlém i pomalém rytmu, v uzavřeném kruhu, otevřeném půlkruhu či v rozmanitých hadovitých zákružích, tanečníci se mohli pohybovat střídavě doleva a doprava nebo jen jedním směrem. Také pohyb nohou neměl žádná pravidla. Na to, jak má tanec vypadat, neexistovala žádná závazná choreografie, tanec byl spontánním projevem a jeho forma se řídila náladou tanečníků. Styl pohybu postrádal jakoukoli školenost a ladnou eleganci, spíše než tancem bychom zábavu nazvali nevázaným křepčením. Lidé se chtěli uvolnit, vybit energii, dát průchod radosti, bavit se.

Středověké taneční křepčení lidu nedoprovázela hudební kapela, ale tanečníci se doprovázeli zpěvem a rytmickým tleskáním sami, případně pomocí bubínků a píšťal (na které hráli tanečníci). D tohoto doprovodu nešlo o melodii, ani o čistý a školený zpěv, ale výhradně o rytmus a o to, aby se provozoval co největší hluk. Někdy zpívali tanečníci jednu známou píseň společně, častěji ale měli předzpěváka, který předzpíval verš, který tanečníci buď opakovali, nebo mu odpovídali refrénem (responsorium). Soudí se, že někdy byl pohyb řízen právě textem, na začátku refrénu tanečníci zastavili a začali se pohybovat ve stejném rytmu na opačnou stranu. Pokud měla skupina tanečníků předzpěváka, pohyboval se obvykle v čele a řídil směr pohybu (podobně jako v moderním „hadu“). Být předzpěvákem byla čest, a protože se urození lidé často účastnili zábav svých poddaných, býval to někdy majitel panství, zeman či rychtář. Mezi povzděchy mravokárců se objevují i výtky, že někdy křepčil v čele svých farníků farář.

K taneční zábavě patřilo hojné pití piva. Rozparádění lidé se v přestávkách mezi tancem věnovali rovněž milostné zábavě. Často se ani před svými sousedy příliš neskrývali (je dokonce doloženo, že někdy se pár miloval na zemi a ostatní křepčili kolem něj a zpívali). Z církevního hlediska bylo na středověké taneční zábavě vlastně všechno špatné, kromě toho, jak se lidé bavili,

vadilo také to, že se tancovalo především během svátků a o nedělích, tedy ve dnech, kdy se měli věřící věnovat zvýšené zbožnosti. Tak tomu bylo ještě na počátku 15. století. Proti nedělnímu plesání, zpívání a „krásným choreám“ horlil mistr Jan Hus. Tomáš ze Štítného sice tanec připouštěl, ale jen umírněný; zcela odsuzoval jeho zvrhnutí v nevázanost.

Způsob, jakým se lidé při tanci bavili, byl jedním z důvodů, proč radikální husité tanec zakazovali a považovali ho za smrtelný hřích. Zřejmě ho ale vymýtit nedokázali, neboť zprávy z druhé poloviny 15. století dokazují, že se průběh tanečních zábav na venkově nijak neumravnil (ještě v 16. století zemský sněm zakazuje některé tance, „při nichž nejedna panna obtěžkána byla“) a ani se nesnížil počet tanečních zábav. Chorey se tančily i ve městech a také

Písek - turnaj českých rytířů, nástěnná malba z roku 1479

v urozené společnosti. I tam měla rozpustilou podobu se spoustou žertů a někdy i lascivními náznaky, ale tanec sám se přece jen provozoval decentněji. I tak ale byl někdy trnem v oku husitským představitelům. V roce 1438 se pražští staroměstští i novoměstští konšelé usnesli zakázat „tance, kostky, krčmy, freje, kurevstvie a jiné žertěře, kteříž prve svobodu měli za císaře“. Jiným středověkým typem tance, rozšířeným především v městském prostředí, byly cechovní a mečové tance, v urozené společnosti zase válečné tance. Nešlo

o tanec v klasickém smyslu slova, ale o skupinové vystoupení, trochu vzdáleně se blížíící dnešní spartakiádě. Tyto tance provozovali obvykle muži. Pohybovali se v předem navicvičených sestavách (obvykle několik řad) a přitom měli v rukách své cechovní symboly (bednáři obruče, řezníci sekery, soukeníci praporce, mečíři a nožíři meče). Těmito předměty různé pohybovali, zvedali je nad hlavy nebo s nimi i náznakově šermovali. Nejstarší cechovní tanec je v českých zemích doložen v roce 1308, kdy pražští řezníci a kožešníci tančili ve dvou řadách s meči v rukách. V roce 1350 udělil Karel IV. privilegium pražskému cechu nožířů, že jeho členové směji o masopustu tančit mečový tanec. Je pravděpodobné, že již před husitskými válkami měli všichni účastníci vystoupení stejný oděv. Cechovní tance se s oblibou provozovaly

1 v 16. a 17. století.

Skupinový tanec popisuje také Václav Šašek z Bírкова v souvislosti s turnajem v Kolině nad Rýnem. „Hlavní náplní slavnosti byla bohatá hostina a tanec, při němž přítomné paní a dívky žádaly pana Lva z Rožmitálu, aby zatančil se svými druhy tance, jaké se tančí u nás doma. Když pan Lev svolil a začal řídit tanec, čtyřicet mladíků v plné zbroji a s pochodněmi v rukou předvádělo přítomným jakýsi druh válečného tance. Naši vyslanci se ukázali jako vynikající tanečníci a sklídili mohutné ovace.“

V souvislosti s morovými ránami se v západní Evropě rozšířil tanec smrti (danse macabre), který předváděli ministranti v kostelech. Měl symbolizovat zmar a smrt, dramaturgickým prvkem byl tanec živého se svým mrtvým dvojníkem (zdůrazňoval, že z hlediska smrti jsou si všichni lidé rovni). Podle nepřímé zprávy se tyto tance provozovaly výjimečně i v českých zemích (místo ministrantů je ale předváděli žáci latinských škol).

Ve dvorském prostředí se tančily i párové tance (ve středověké latině ballatio, odtud balet). Pohyb doprovázela hudba a zpěv profesionálních hudebníků. Základem tanců byly pomalé a ladné pohyby, přičemž dvojice tanečníků kráčely vedle sebe, ale v širokém rozestupu (tento způsob tance je v českých zemích doložen od konce 13. století). Rytíř se původně dámy vůbec nedotýkal, nejvýše ji držel na znamení úcty za rukáv. Tyto tance se nazývaly též procesionální (neboť tanečníci kráčeli jako při procesi). Z nich se v 15. století vyvinuly choreograficky velice složité basse dances, které předváděli profesionální tanečníci pro pobavení urozené společnosti. Autory choreografie byli taneční mistři (v 15. století doložení na dvorech bohatých italských velmožů). Koncem 15. století se však toto umění předvádělo i na dvorech nejbohatších českých velmožů. Někdy tyto tance nepředváděli školení tanečníci, ale panošové a mladí svobodní šlechtici a šlechtičny pod vedením zkušeného mistra. Současně se v rámci taneční kultury rodil i dvorský párový tanec, který představoval kompromis mezi choreou a basse dances. Tyto tance provozovala šlechta všeho věku. Tanečník s dámou se pohybovali rychleji, kráčeli vedle sebe a rytíř držel dámu za ruku. Pohyb páru býval většinou přímý, nikoli dokola kolem své osy (jak se tančí dnes). K tanci patřila konverzace, mimika, úsměvy, ale také rafinovaná hra s dámskou vlečkou, závojem či kapesníčkem. Tento způsob tance je doložen již na dvoře Václava IV. Z něj se později vyvinuly klasické renesanční tance (pavana a další). Ve druhé polovině 15. století se párové tance objevily ve větší míře i ve venkovském a městském prostředí. Lidé se podle dvorského vzoru drželi rovněž za ruku, ale častěji muž držel ženu za obě ruce nebo kolem pasu.

Zvůkov – dvorská taneční zábava, nástěnná malba z 2. poloviny 15. století

PISEN

Prakticky veškeré hudební projevy středověku reprezentují písně. Instrumentální hudba se provozovala jen při některých příležitostech, a ještě velice omezeně. Oblíbené byly slavnostní fanfáry, existovala zřejmě i chrámová varhanní hudba (netušíme ovšem, zda nedoprovázela zpěv kleriků). Pištcí a bubeníci se uplatnili také ve vojsku. I umění se ovšem dá provozovat v bizarních situacích. V katolické Plzni a Mostě v letech 1420 a 1421 vyhrávali trubači na potupu upalovaných husitských kacířů. Husité zcela odmítali instrumentální hudbu bez zpěvu (proto ničili v chrámech varhany). K rehabilitaci varhan došlo až po skončení revoluce a začaly se znovu v některých chrámech zřizovat (což ovšem kritizovali radikální kazatelé, že někteří husitští kněží „rozmnožují nádheru, křiky, varhany, rubriky“).

Pro českou hudbu 15. století se zvláštností, která determinovala vývoj písní, stala husitská revoluce, která vytvořila určitý univerzální typ jednouché zbožné písně, či lépe řečeno, snažila se o to. Proto se v učebnicích a nejrůznějších přehledech prezentují především husitské duchovní písně a bojovné chorály. Ve své době měly převratný význam, neboť po IV. lateránském koncilu (1215) se církevní zpěv při mších stal věcí kleriků. Husité, kteří se vraceli k původním evangelickým idejím, obnovili sborový církevní zpěv laiků, což mělo nesmírný symbolický i morální význam (rovnost věřících před Bohem). Husitské duchovní písně ovšem významně překračovaly liturgický smysl, protože současně burcovaly k boji za pravdu boží (tento žánr nebyl ovšem nový, podobně zněly dříve některé písně jihofrancouzských kacířů, stejně jako písně pochoduujícího křížáckého vojska). Protože se zpěv stal doménou laiků, nebylo možno interpretovat složitější vícehlasé skladby. K nim měli husité vyslovený odpor (Jan Rokycana je nazýval „lámáním hlasu“ a Martin Lupáč o církevních motech říkal, že to jsou „křiky“). Polyfonie odváděla podle husitů pozornost od zbožného obsahu k umnosti provedení.

Kromě husitských duchovních písní však dál existovaly písně milostné, pijácké, lyrické, žertovné, satirické, stejně jako hrdinské rytířské eposy a další písňová tvorba. Ty však nebyly husitským kazatelům po chuti a většina z nich světský zpěv šmahem odmítala. Někteří radikální kazatelé se snažili prosadit úplný zákaz světského zpěvu, ale protože neměli naději uspět, snažili se alespoň zakázat popěvky oplzlé a hříšné. „Hříšné“ popěvky nesměli zpívat účastníci poutí na hory a na roven smrtelným hříchům je stavěly nejen úmluvy husitů ze Zdic v roce 1424, ale dokonce ještě usnesení pražských měst v roce 1483 (zde se staví na roven prostituci a hazardu). V roce 1450 si Jan Rokycana naříkal, že lidé raději než duchovní „piesně oplzlé zpívají o Katruškách, o Barborkách“. Mnoho těchto zakazovaných písní se dochovalo v dobových opisech, které svědčí o jejich oblibě.

RODINA A DĚTI

SMYSL RODINY

Rodina vždy tvořila pevné jádro středověké společnosti. Bez fungování rodiny nemohla existovat základní sociální stabilita. Muž a žena porodili potomky a o ně se starali; když zestárlí a děti dorostly, staraly se o ně zase ony. V rámci rodiny se odehrávalo vše důležité, co se týkalo hospodářství. Rodina společně bohatla anebo chudla, neboť nikdo jim zadarmo nic nedal. Ve středověku cítili lidé nesmírnou odpovědnost sami za sebe a svou rodinu. Něco jako sociální dávky neexistovalo, lidé se museli do úmoru lopotit, aby přežili, a byli tudíž nesrovnatelně samostatnější a sociálně i psychicky odolnější než je dnešní populace. V tom hrála klíčovou roli rodina, protože pouze její členové se mohli navzájem podporovat a pomáhat si, a to ze společných prostředků, které si vydělali. Každý v rodině věděl, že se podílí na tom, zda se bude rodině dařit dobře nebo špatně. Členové rodiny se navzájem chránili, spolu prožívali běžné denní radosti, ale i tragédie, které život přinášel. To samozřejmě vytvářelo pevná pouta. Středověké manželství nebulo svazkem romantické lásky, bylo to pragmatické spojení, ale právě proto bylo tak pevné, protože imperativ uživit se byl mnohem silnější než milostné poblouznění. Rodina byla posvátná a měla svou autoritu a řád, všichni její členové se bezvýhradně podporovali, neboť taková byla tradice, ale také ekonomická nutnost. Opustit rodinu proti vůli rodičů a přerhat s ní pouta bylo samozřejmě možné, a mnozí mladí lidé to udělali, ale většina z nich zřejmě nedopadla dobře. Význam rodinných vazeb hrál důležitou roli ve všech vrstvách společnosti - na venkově, ve městech mezi obchodníky a řemeslníky, mezi šlechtou a samozřejmě i ve vládnoucích rodech.

HUSITSKÁ RODINA

Skutečnou ránou tradiční rodině bylo chiliastické hnutí na počátku husitské revoluce. Jako každé hnutí, které usiluje o destrukci stávajících pořádků, i radikální husité hledali jiný model soužití, který vycházel z ideálů evangelia. V dané realitě středověku byl však naprosto pomýlený. Živnou půdou byl fakt, že lidé očekávali brzký konec starých časů a příchod tisícileté Kristovy říše, kdy budou platit nové zákony boží (které si samozřejmě každý vykládal po svém). Radikálové mezi tábořskými kněžími od roku 1419 vybízeli lid, aby opustil manželské svazky (dokonce manželství pranýřovali jako hříšné). Svá kázání údajně směřovali především na ženy, které jsou senzitivnější a spíše podléhaly vizím o blížícím se konci světa. Alespoň tak to popsal Jan Příbram; „Item kázali sú, aby ženy od svých mužuv i od dětí na hory běžely, aby s nimi nezhyňuly.“ Jakoubek ze Stříbra k tomu poznamenal, že některé ženy a panny tohoto hnutí využily, aby opustily manželský svazek, v němž byly nešťastné, jiné to udělaly proto, aby „dokonaly své freje a zhovadilosti“ (tedy z touhy po sexuální svobodě). Jan Příbram o osudu těchto žen jízlivě dodával, že „mnohé sě s břichy domuov navracely“.

Středověká společnost ovšem na rozdíl od měšťanské v 19. století svobodné matky nezavrhovala a rodina se vrátivší těhotné dívky obvykle ujala. Na venkově svobodné matky a jejich děti nestíhali sousedé posměšky a opovržením, neboť středověk uctíval kult potomků. Lidé se setkávali s úmrtím rodičky nebo novorozence tak často, že jejich zdraví bylo důležitější než předsudky (které tehdy měla církev, ale ne prostí lidé). Nemanželské děti měly spíše potíže ve městech (nemohly být např. přijaty do učení), ale z městských knih je zřejmé, že se tato ustanovení nijak důsledně nedodržovala. V 15. století nahrával této okolnosti ještě fakt, že během husitských válek zemřelo tolik populace, že pro každou obec bylo důležitější obnovit stav svých obyvatel, a proto se téměř vždy „přimhouřily oči“. Levobočky nezavrhovala ani urozená

Manželský pár - alegorie
Boj Štěstí s Neštěstím,
dobová iluminace

společnost a mnohé nemanželské děti získaly významné postavení.

Po odeznění chiliastických excesů se prestiž rodin i v husitském prostředí rychle obnovila (neboť měla racionální sinvsl). Husité se ideologicky vraceli k časům prvních křesťanů a v osobním životě vyznávali především tradiční konzervativní hodnoty. Podle jejich představ měla rodinu stmelovat úcta k boží pravdě a odmítání hříchů. To, spolu s obecnou nejistotou, hladomory, morovými rány a válečným drancováním rodiny skutečně upevňovalo (nikoli kvůli sentimentálním pocitům, ale osamocení člověk neměl naději přežít). Tradicionalismus, důraz na morálku a uzavření se přezívaly ve skutečně věřících utrakvistických rodinách až do 16. století.

POSTAVENÍ ŽENY

Většina současných studií o postavení ženy ve středověku vychází z traktátů a polemik prelátů a církevních učenců. Jenže to je naprosto mylné, protože většina církevních učenců psala o něčem, co sama pořádně neznala. Traktáty popisují nikoli realitu, ale stav, který církev považovala za zbožný. Proto se církevní spisy neustále oháněly citáty z bible a děl jiných církevních učenců. Šlo o uzavřený kruh, který k ženám přistupoval apriorně s nedůvěrou a někdy dokonce s odporem; podle toho tyto církevní úvahy vypadají.

Jejich filozofická podstata je navíc v naprostém rozporu s úctou k ženám, která prostupovala celou rytířskou kulturou a nebyla cizí ani prostému lidu (jejím odrazem byla kromě jiného úcta k Panně Marii). Opovrhování ženami neodpovídalo ani právním normám a zprávám o manželském soužití, pokud se ojedinele dochovaly. Církevní odsouzení ženy jako zdroje hříchu bylo ideologií, která však neznamenal, že by bylo faktické postavení ženy v běžném životě neplnoprávné. Míra svobody ženy ve středověké společnosti byla (měřeno dobovými očima) větší než v předsudky svíraném 19. století. Na druhou stranu ho samozřejmě nemůžeme hodnotit dnešními normami. Žena ve středověku si samozřejmě nemohla dělat úplně všechno, co by chtěla. Jenže objektivně řečeno, šlo o dobu feudalismu, a to si téměř nikdo nemohl dělat, co by chtěl. Každý měl přesné místo ve složité hierarchii společnosti. Pokud abstrahujeme od církevních dogmat, bylo postavení ženy z hlediska světské společnosti významné a vážené. Žena totiž rodila děti. To, co církvi vadilo, považovaly ostatní vrstvy společnosti za nejvyšší požehnání. A nejen to. Mateřství dávalo ženám pevné místo v rodině (naopak neplodná žena mohla o své postavení přijít). Mnoho žen umřelo při porodu, ale přesto tohle riziko neustále a dobrovolně podstupovaly. Právě na tom byla založena úcta k nim. Muž riskoval život v boji a žena při porodu. V tom bylo postavení obou rovnocenné. Žádná rodina nemohla fungovat, pokud si všichni její členové neplnili své povinnosti. Zatímco muž rozhodoval o práci mimo dům, v domácnosti vládla jeho manželka a nikdo její práci nepodceňoval či nepovažoval za

nedůležitou. Středověk respektoval rozdělení práce, protože jinak to nešlo a většina lidí se považovala ve své roli šťastná.

Žena měla svá práva pojištěná zákonem. Manžel nemohl prodat společnou nemovitost bez jejího výslovného souhlasu. Věno zůstávalo majetkem ženy, a pokud by se s ní manžel rozvedl, musel jí věno vrátit. Násilí na ženách zákon nesmírně tvrdě trestal. O tom, že by v rodinném životě měla mezi partnery existovat rovnost, potvrzovali (ne vždy ochotně) i církevní autority. Jan Hus napsal, že manžel má „ctít svá žena a ji v poctivosti mieti jakožto tovařišku od Boha sobě danú“.

Realita byla samozřejmě různá, stejně jako dnes. Sebelepší zákon nemůže zajistit harmonický manželský vztah, pokud se jedna strana chová hloupě. Jenže možná paradoxně právě tomu často zabráňovala okolnost, že partnera vybírali dětem rodiče a ti hledali někoho, kdo má dobrou pověst, majetek a bude spolehlivý. Důležité byly fyzické předpoklady (muž musel umět pracovat a žena měla mít kromě věna předpoklady rodit). Lidé, kteří se zjevně pro manželství nehodili, nikdy sňatek neuzavřeli (ve středověké společnosti žila velká část lidí bez své rodiny). Pregnantně tento požadavek formuloval neoficiální táborský biskup Mikuláš z Pelhřimova, který tvrdil, že manželstvu „mají zákonitě uzavírat osoby k němu vhodné a schopné“. S ohledem na smysl středověké rodiny se tak v převážné míře konstituovaly dobře fungující vztahy.

Realitou středověku bylo, že existovala manželství, kde muž svou ženu bil. ale existovala i jiná, kde oba partneři prožívali velice hezký a něžný vztah. A to platilo pro obě strany. Stejně jako se někdy nechovali vzorně manželé, bylo i s některými ženami obtížné vyjít.

V městských knihách jsou zaznamenány různé domácí hádky („pro ostrý ženin jazyk“, „pro její povahu zlučovitou a svárliovou“). Najdeme dokonce záznamy o tom, že žena zbila svého manžela, že se musel „v lože léčit“.

Stejně tak existovali manželé, o nichž rozhodovali jejich ženy (hejtman Zikmund z Kotenčic měl ráznou manželku jménem Manda, kterou musel poslouchat, a proto mu sousedé říkali posměšně Mandin).

Jako jeden z příkladů, jak ženy fyzicky trpěly, se uvádí rada Pavla Zídka, který ve své Správně z roku 1471 napsal, aby „muži kárali ženy slovy a bili je metlami“. Současně však doporučoval, aby se manžel zdržel přílišného vzteku a svou ženu „nevochromil“. Za nevhodné považoval trestání žen „kyji, kordy a noži“, neboť v takovém případě by mohla žena vznést žalobu. Pokud se však na rady podíváme dobovými očima, pak neříkal nic jiného, než že nelze ženám ubližovat, tedy působit jim skutečnou fyzickou bolest. Za něco takového dobová společnost přetáhnutí metlou

Manžel pod pantoflem

Vybírání vši

Kodinnv krb

Matka s dítětem

Rodinné výjevy - podle dřevorezby tzv. miserikordií (na chórových lavicích) z 15. století

nepovažovala. Šlo o běžný způsob pokárání, jaký používali prakticky všichni - vrchnost vůči poddaným, rychtář při rozhánění davu, učitel ve škole, hospodyně vůči čeledi, matky trestaly neposlušné děti. Drobné tresty se považovaly za samozřejmost a jejich smyslem bylo spíše pokárat než působit bolest (je třeba rovněž brát v potaz, že lidé tehdy byli nesrovnatelně fyzicky odolnější).

Keramická hračka - muzeum Hradec Králové, 15. století

O relativně rovnoprávném postavení žen svědčí i místo, jaké připadalo na dvorech urozených velmožů jejich matkám, manželkám a dcerám. Měly svůj majetek, manželka naprosto rovnoprávně zastupovala manžela, pokud opustil hrad, a za něj řídila správu panství. Ženy se účastnily zábav a tam jim rytíři prokazovali nejrůznějšími způsoby svou úctu a obdiv.

Až na výjimky i husité jednali s ženami nepřátelského tábora shovívavěji než s muži (zatímco řeholník upalovali, řeholnice obvykle nechávali jít). Pokud někde došlo k násilí na ženách z katolických rodin, páchaly ho častěji husitské ženy, nikoli husitští bojovníci. Husitské ženy se rovnoprávně účastnily náboženského života (na rozdíl od časů před zahájením reformace).

Je samozřejmé, že ve středověku neplnila žena stejné funkce jako muž; podobná představa je už s ohledem na její schopnost rodit děti nesmysl v každé historické etapě. Ve středověku se žena musela chovat jako žena.

V rámci společenské hierarchie jí však připadalo pevně definované místo, které bylo sice církví znevažováno a očerňováno, ale bvlo nezastupitelné a většina mužů, kteří žili mimo svět kléru, je plně respektovala.

DĚTI

Pohled na děti ve středověku odpovídal své době a i v tomto ohledu platí, že vycházel z reality a nelze ho poměřovat dneškem. Lidé toužili mít potomky, a když se jim děti narodily, věnovali jim péči, ale nijak přehnanou. Život sám byl drsný a děti se musely od malička na tvrdou realitu připravovat. To samozřejmě neznamená, že by jim dospělí ubližovali, jen je nerozmazlovali. Dětem věnovali rodiče rozumnou míru zájmu a někdy i jisté projevy lásky. Ale jinak žily spolu se svými vrstevníky a měly svůj svět.

Dokud bylo dítě hodně malé, pečovala o něj matka (snahou bylo kojit ho co nejdéle). Zhruba do šesti let věku se děti obvykle batolily na dvoře kolem ženské části rodiny. Pak se několik let nechávaly v houfu vrstevníků, ale postupně se jim začaly dávat různé drobné úkoly, jejichž prostřednictvím se vychovávaly. Ženy si braly k ruce dcery, otcové zase syny (Jan Hus používal rčení „Jaký otec, takový syn“). Ty bystřejší učil místní farář základům vzdělanosti. V šlechtickém prostředí se mladí chlapci posílali jako panošové do služby na dvůr ke správnému rytíři. Za věk právní zletilosti a také fyzické dospělosti (kdy je možno oddávat se tělesné lásce a vstoupit v manželský svazek) se považovalo dovršení čtrnácti let.

V 15. století se ve vztahu k dětem objevilo několik specifických teoretických problémů, neboť dětem se (vlastně poprvé) začali věnovat církevní učenci a reformátoři. Jedním z problémů byla výchova k národnímu citění (v době vyjatých konfliktů mezi Čechy a Němci). Už Tomáš Štítý na konci 14. století napsal: „Pojme-li Čech Němkvni, aby děti ihned česky učil a nedvojily řeči.“ Z díkce rady je zřejmé, že děti učila mluvit matka, a pokud byla jiné národnosti, měl se otec postarat, aby jeho potomci znali otcův rodný jazyk.

V praxi však byly děti ze smíšených manželství bilingvní, jako většina středověké společnosti.

LÁSKA A EROTIKA

ŽENA PODLE CÍRKVE

Nenávistné výpady proti ženám jako zdroji hříchu a sexualitě vůbec významně utlumil ve 14. století rozkvět rytířství. Oživily však znovu v raných pracích církevních reformátorů, kteří hledali všechny možné zdroje hříchu jako důvod úpadku křesťanské společnosti. Základem odporu církve vůči ženám bylo porušování šestého přikázání, tedy nařízení, že křesťané nemají smilnit. Výklad toho, co je smilstvo, se však v chápání církevních učenců velice lišil. Obecně ho pojímali jako jakýkoli erotický projev s výjimkou sexu mezi manželem a manželkou, přičemž ale mnozí ještě upřesňovali, že i ten může být hříšný, pokud ho manželé provozují pro svou rozkoš a nikoli za účelem plození dětí. Již z těchto polemik je zřejmé, jak byli církevní učenci odtrženi od běžného života, ovšem právě oni vytvářeli oficiální ideologii, která ovlivňovala právní a společenské normy (a právě oni zanechali většinu písemných zpráv o své době).

Církevní pojetí ženy formuloval Tomáš Akvinský, který ženu prohlásil za „zmrzačeného muže“. Podle církevních učenců byla za tělesné hříchy odpovědná žena, neboť ona dráždila muže a byla důvodem, že odvracela jeho mysl od zbožného konání (což byla realita, kterou církevní učenci pocítovali osobně). Teorii opírali o nespornou autoritu bible, neboť pramáti Eva spáchala prvotní hřích, v důsledku čehož bylo lidstvo vyhnáno z Ráje.

ŽENSTVÍ PODLE HUSITSTVÍ

Z linie tohoto učení se nijak nevymykají náboženské úvahy husitských reformních učenců. Přesto se zde objevuje jistý významový posun. Většina z nich už neodsuzuje přímo ženu jako takovou, neboť jiným husitským postulátem byla rovnost všech upřímných věřících před Kristem (tedy i žen). Ostří svých výpadů neobraceli proti ženám jako bytostem, ale proti erotickému chování a dokonce i proti smyslným myšlenkám. Právě ty označili jako tělesný hřích. Husité diferencovali mezi ženami, které byly sestrami v Kristu, a ženami hříšnými, které označovali jako kuryv či jinými haninými výrazy. Hranice není zcela jasná, neboť hanlivé označení si mohly vysloužit i ženy, které ani ve snu nenapadlo prodávat své tělo za peníze, ale prohřešily se tím, že přitahovaly pohledy jiných mužů svým odíváním a líčením. To platilo i v případě, že se jinak chovaly zdrženlivě, zatímco sestry v Kristu se tělesně oddávaly mužům,

Blatná - Adam a Eva v Ráji, nástěnná malba z konce 15. století

ovšem jen věrným stoupencům husitství. V husitských výpadech těžko najdeme nějaký řád, protože téměř každý kazatel tvrdil něco jiného a často se za jeho moralizujícími hesly skrývala osobní zášť či vlastní poklesky.

Faktem je, že mnozí charismatictí husitští kazatelé se obraceli především k ženám, které tvořily hlavní jádro jejich obdivovatelů (stejně jako dnes fanynky zpěváků). Dokládá to řada scén, které se kolem výmluvných kazatelů odehrávaly. Nešlo jen o fanatické sektářské projevy. Když byl popraven Jan Zelivský, pražské ženy a dívky na veřejnosti kvílely a omdlévaly žalem při pohledu na jeho vystavenou uťatou hlavu. V Praze mnohokrát demonstrovaly rozvášněné ženské zástupy, které fungovaly jako nátlaková skupina v souvislosti s volbou nepopulárního kazatele nebo naopak při odvolání jiného, kterého milovaly. Stejný postřeh najdeme i v dílech odpůrců husitů. Převor Štěpán z Dolan v Listech husitům polemizoval s traktátem, který na podporu Jana Husa napsala jakási žena (dílo se nedochovalo): „O jak ženské je tohle rozumování, hloupé a nesmyslné, jímž se pokoušejí tito vynálezci falešných novot za pomoci žen a dětí k vlastní hanbě znehodnotit ctihodný a ustálený řád svaté matky církve.“

Exaltovaného obdivu prostých žen mnozí představitelé husitství bezostyšně využívali nejen mocensky, neboť řada žen se jim ochotně oddávala i tělesně. Někteří kazatelé, kteří veřejně pranýřovali tělesnou chlípnost a chtíč, se oženili v rozporu s ustanovením o celibátu (které dodržovali i kališníci). Neoficiálně se šeptalo o konkubinách významných představitelů husitství (Prokop Holý měl údajně manželku).

TĚLESNÝ HŘÍCH

Za tělesný hřích se z církevního hlediska prohlašovalo vše, co souviselo s erotikou. bvt šlo jen o skrčte myšlenky. Pregnantně tento postoj mnohokrát formulovali všichni významní reformní kazatelé. Jan Hus napsal, že „stačí, aby na ně (ženy - V.V.) muž pohlédl se žádostivostí a již zhřešil smrtelně“. Definiční tělesného hříchu podal v listu, v němž odsuzoval trávení času v křemách, zvláště o nedělích a církevních svátcích, neboť „tu pohříchu mnoho smrtelních. ba i němých hříchů se děje, smilnm. nečistým myšlením, frejováním, neřádným vzhledáním. řečí oplzlou, marnou a mnohou, údov dotýkáním, makáním, objímáním i jiným zlým pácháním“. Do tohoto rámce zapadá i jeho pojednání o velikonoční pomlázce. Podle Jana Husa sloužila spletená pomlázka k tomu, aby si ji manželé položili do lůžka mezi sebe jako připomínku, že nemají o Velikonocích hřešit.

Mravnost se stala veřejným imperativem a představitelé husitství kontrolovali její dodržování. Ostatně boj proti tělesnému hříchu byl jedním z článků čtyř artikulů pražských, a pokud se nějaké heslo dostane do náboženského nebo politického programu, pak se musí vytvořit zdání, že vládnoucí špičky dělají vše pro to, aby se plnilo. Mravnost husité kontrolovali podobně jako jiné fundamentalistické církve bez ohledu na soukromí lidí. V noci vnikali do domů (obvykle na udání), aby zjistili, zda spolu neleží páry, které nejsou oddané. Podobné kontroly se odehrávaly téměř výlučně ve městech. Jejich praktický výsledek byl však malý. Někdy poslal rychtář předem varování, jindy bylo možno uplatit bírice. Proto chodíval spolu s bířici i místní duchovní správce. Ani ten však nebyl zárukou, že budou přistizení potrestáni. Jan Rokycana ostrými slovy kritizoval liknavost kněžské policie: „Když kdo palec podmaže kněžím (dá úplatek - V.V.). hned pry' oblehčí (vyhne se obvinění - V.V.).“ V Praze se kontroly mravopočestného chování konaly za asistence kališnických kněží ještě v roce 1503.

Hampejz - podle německého dřevorytu z 2. poloviny 15. století

PROSTITUCE

Nevěstky městská společnost na přelomu 14. a 15. století nijak neodsuzovala (s výjimkou mravokárců). Jejich služby zřejmě využívala většina zámožnější mužské populace (podle církevní doktríny nebyla návštěva nevěstince nevěrou či smilstvem, tedy v podstatě nešlo o hřích). O přátelském vztahu k nevěstkám svědčí nařízení pražské staroměstské rady z roku 1390, v němž se zakazuje, aby na Štědrý den chodily na koledu společně se služebníky radnice a rychtáře také nevěstky.

Přítrž prostituci se pokusili udělat kališníci, kteří v ní viděli jeden z nejohavnějších hříchů. Tažení proti prostituci vycházelo obecně z názoru, že v rámci reformy církve je třeba reformovat i mravy společnosti. Proto ji ještě před vypuknutím vlastní husitské revoluce zakázali kališníctví konšelé ihned poté, co převzali moc na Staroměstské radnici. Nevěstince konfiskovali a nevěstky vyhnali. Jenže tím se prostituce nevymýtila. Opakovaně proti ní vystupovali radikální husité na počátku 20. let 15. století a dokonce byl zřízen úřad, který měl dohlížet na pořádek a trestat cizoložství, nemravnost, prostituci a další poklesky. Působil však jen krátce (zanikl v době, kdy jako správce země působil Zikmund Korybutovič) a žádných trvalejších úspěchů nedosáhl. I v dalších letech husitské revoluce se totiž bylo možno setkávat v Praze s nevěstkami, o čemž svědčí povzdech Jana Rokycany, který je označuje jako „pražské svodnice“. S jistou dávkou jízlivosti píše, že se předvádějí mužům „rozepnúc ňadra jako masné krámy“. S ohledem na jejich četnost nařídil, aby byly prostitutky viditelně na oděvu označeny a požadoval obnovu úřadu, který by dohlížel na prostituci a trestal výstřelky proti mravopoctnosti. Ve vyšehradské právní knize se v roce 1460 výslovně uvádí, aby nevěstky „chodily v šlójích s kraji žlutými, aby po tom známy byly“.

Ještě v roce 1435 si jako jednu z podmínek přijetí císaře Zikmunda za českého krále vymiňovala pražská města, že nedopustí návrat nevěstek. V roce 1462 vytýkal kališníkům papež Pius II., který dříve ještě jako kardinál Piccolomini navštívil české země, že se snaží potlačovat prostituci. K tomu připojil naučení, že římská církev ji považuje za menší zlo v duchu slov sv. Augustina: „Odejmi nevěstky a naplníš všechno cizoložstvím.“ Stejnou radu dostal od svých rádců Jiří z Poděbrad, aby „podle starých práv nevěstkám opět svobodu propustil“.

Prostituce kvetla utěšeně nejen v Praze a ve velkých městech, ale doložena je i v městech menších. Na přelomu 15. a 16. století dokonce existovaly „uličky lásky“, kde byly nevěstky soustředěny (stejně jako v jiných ulicích řemeslníci). Taková ulička je doložena v Jihlavě, Jindřichově Hradci a v dalších městech.

LÁSKA

Pojem láska se v učených spisech 15. století chápal poněkud odlišně než dnes. Se slovem láska se obvykle pojilo její dovršení v loži. Výraz milovat znamenal totéž co pomilovat. Citový vztah se naproti tomu označoval jako náklonnost či milost. Nutno ovšem dodat, že chápání těchto výrazů ovlivnil fakt, že většina spisů byla církevní proveniencí a církevní autoři se snažili dát vztahu mezi mužem a ženou hlubší význam, k němuž měl patřit duchovní rozměr. Odlišně vnímala slovo láska milostná poezie. Tam se objevuje ve smyslu citu, nicméně i tam se velice často obrací autor na svou milovanou a prosí ji o lásku, tedy aby jeho touha došla naplnění.

Někdy se v odborné historické literatuře pochybuje o tom, zda mezi partnery ve středověku existoval citový vztah podobný našemu pojetí lásky. Jde však o polemiku do jisté míry trochu pošetilou, protože okolnosti života a sama psychologie lidí byly natolik odlišné, že lze jen obtížně přenášet současné pocity do minulosti. Lidé v 15. století nebyli sice sentimentální, ale na druhou stranu podléhali exaltovanosti a iracionálním emocím. To samozřejmě ovlivňovalo trochu specifické partnerské vztahy.

Pocit z partnerského soužití ve středověku bychom mohli rozdělit na tři prolínající se principy. Tím prvním, nesporně velice důležitým, byla fyzická touha. Ta velice často uzavření manželství předcházela. Druhým principem byla důvěra, že se lze na svého partnera spolehnout. A třetím bylo racionální hodnocení, co život s partnerem přináší praktického a zda je partner schopen plnit své pracovní úkoly (zajištění obživy, porod potomků, ochrana). Muž a žena si na sebe museli v manželství zvykat a teprve v průběhu společného života se rodil cit. To co středověk chápal jako lásku, obvykle manželství nepředcházelo, ale upevňovalo se léty. Chápání partnerského vztahu ve středověku nijak nevybočovalo z pragmatického přístupu k životu.

Stranou skutečné reality nestála ani milostná lyrika. Jen pro úplnost - šlo jen o část tehdejší lyrické písňové tvorby, v níž se uplatňovala i témata sociální (žák nařká nad svou chudobou), společenská (náboženské problémy na počátku reformace), rodinné (úmrtí syna), satirické, žertovné a řada dalších. Milostné písně skládali muži ze všech vrstev společnosti; mezi autory jsou doloženi šlechtici, univerzitní žáci, učenci, měšťané i lidé prostého původu. Pokud se podíváme na obsah písní z přelomu 14. a 15. století, pak v nich převládají dva základní motivy. Zpěvák touží po krásné dívce a chce získat její lásku, která se většinou chápe jako možnost pomilovat se s ní. Variantou byla alba či svítáníčka, což bylo poetické rozloučení se chlapce s ženou brzy ráno poté, co se spolu během noci milovali. Druhým motivem byl nárek nad ztrátou milovné bytosti, ať již proto, že se milenci rozešli nebo milovaná zemřela. Oba základní motivy vyjadřují prostřednictvím půvabných obrazů a symbolů tělesnou touhu, případně její naplnění. Mnohé z nich nejsou svým obsahem nijak nevinné („Tuť mu bába biblí položí - dvě kapitole vyloží - pěkné, velmi okruhlé - k hruškám bysta podobné - a tak velmi bílé“).

Kachel s vyobrazením nevěstky - muzeum Hradec Králové, 15. století

Milostná poezie, která by opěvovala netělesnou lásku, byla v 15. století výjimečná (na rozdíl od časů prvních minesengrů, kteří oslavovali nedostupný ideál krásy, jímž byla v mnoha případech Panna Maria anebo manželka pána; mnohé skladby proto patřily spíše k dílům duchovním než opravdu milostným). Milostná poezie 15. století byla věčná a objekty milostné touhy pocházely z reálného světa, který zpěváky obklopoval. I do písňové tvorby se promítal pragmatický pohled společnosti na vztah mezi mužem a ženou.

NÁMLUVY A FLIRTOVÁNÍ

Pouze dívky z těch nejzámožnějších a nejváženějších šlechtických rodin byly vychovávány odděleně od chlapecké společnosti (obvykle v klášterech, případně ve fraucimoru své matky). Drtivá většina mladých lidí však vyrůstala společně, neexistovaly bariéry v komunikaci mezi chlapci a dívkami, jak se někdy v literatuře uvádí. Technicky to ani nebylo možné s ohledem na způsob života a bydlení většiny rodin.

Na venkově žádná omezení nebyla, neexistovala ani v chudých rodinách, které žily na předměstí a ve městech, nejspíše neexistovaly ani v případě chudých zemanů, které žily ve dvorcích obklopeny několika otcovými poddanými. Dcery z bohatších měšťanských rodin pod určitým dohledem byly, ale ani tak neměly problém, aby si promluvíly s chlapcem, který by se jim líbil. Stejnou svobodu měly samozřejmě i ženy vdané. Jan Hus nabádal věřící, „aby ženy nelekovaly na ulicích, nedávaly se do řeči a neběhaly po cizích domech, nýbrž pospíchaly domů za prací“.

Míst, kde se mohli mladí lidé legitimně setkávat, byla celá řada. Šlo o taková místa, kde byli ostatním na očích a nemohlo tedy dojít, jak se píše v jednom traktátu, „k hříchu tělesnému neboli cizoložství“. Chlapci čekávali u studní, kam ráno chodily dívky pro vodu, setkávali se během slavností a tanečních zábav, ve všední dny v podvečer na rynku či na návsi a z dobových pramenů víme, že prakticky všechna mládež využívala k flirtování návštěvy kostelů. Tuto praxi výslovně kritizovali na počátku 15. století reformátoři a zařadili ji do výčtu nectností křesťanské společnosti.

Kromě toho si mladí lidé sjednávali tajné schůzky, kde se mohli sblížit intimněji. Venkovští chlapci se s dívkami scházeli za humny, měšťtí na opuštěných místech před hradbami (oblíbené byly hájky a vinice). V Praze a jiných velkých městech však býval problém najít venku soukromí, proto si chlapci najímali komůrky v domech méně početných či v zájezdních hostincích a tam si vodili své dívky. Pokud spala dívka doma sama v nějaké komůrce (to ale nebylo příliš obvyklé), pak se za ní mohl milenec vloučit tajně v noci (právě to byl jeden z hlavních důvodů nočních kontrol početného spaní, které prováděli radikální husité v domech měšťanů).

PANENSTVÍ

Poměrně volný režim, v jakém se mohli mladí lidé v 15. století stýkat, navozuje samozřejmě základní otázku, jak velký význam připisovala společnost panenství nevěsty. Ani v tomto případě se totiž nelze zřejmě řídit spisy církevních učenců, kazatelů a reformátorů. V nich se samozřejmě jako první ženská ctnost vyzdvihovalo panenství (v dřívějších dobách existovalo dokonce v rámci církve hnutí, kdy vdané ženy skládaly slib cudnosti).

Ze všech dochovaných zpráv je však zřejmé, že světská společnost přistupovala k nemanželským dětem velice tolerantně (v Itálii se dokonce 15. století označovalo jako století levobočků). V případě urozené společnosti se jednalo o děti konkubin velmožů. V rodinách rytířů, měšťanů a rolníků rodily nemanželské děti služebné a děvečky, někdy dokonce i ženy z okruhu širší rodiny, které byly ve vztahu k otci blízké příbuzné (často sestra manželky).

Nebylo neobvyklé, že dívky vstupovaly do manželství těhotné. Je tedy velice pravděpodobné, že panenství nebylo podmínkou sňatku; mnohem důležitější bylo věno. Právě vyšší věna mohla dívka tento nedostatek nahradit. V době husitské revoluce platilo ustanovení, že muž, pokud připraví svobodnou dívku o panenství a nevezme si ji za manželku, a dívka proti němu vznese žalobu, musí jí zaplatit pokutu (od 2 do 6 kop grošů), která měla zvýšit naději svedené dívky na brzký sňatek s někým jiným.

SEXUALITA

Přirozená sexualita byla něčím, co světská společnost ve středověku pokrytecky neskrývala. V době, kdy se cenila fyzická síla a vitalita, které byly nezbytné pro přežití, se naopak schopnost plodit děti považovala za mimořádný klad. Z nahodilých zmínek víme, že právě v 15. století se začaly u nevěst oceňovat silnější proporce, protože široké boky zajišťovaly lehký porod a velká nadra schopnost kojít.

V mužské módě se na přelomu 14. a 15. století začalo nosit na nohavících vycpané krytí, které mělo navodit zdání mimořádné velikosti údů. Sexuální vitalita a potence středověkých mužů i žen byla téměř jistě vyšší než v moderní společnosti oslabované civilizačními potížemi. To dosvědčují i ojedinělé zmínky v pramenech.

Pokud odmyslíme hlasy církevních mravokárců, považoval zbytek společnosti sexualitu za přirozenou potřebu, již je nutno naplňovat. Tomáš Štítný doporučoval, aby si manželé vycházeli ochotně vstříc, pokud na jednoho z nich přijdou tělesné touhy, a to i v době ženské menstruace, šestinedělí a kojení. Jeho úvahy a jazyk jsou pro svou dobu zcela typické, protože středověk netrpěl pruderností a běžně se o podobných věcech hovořilo. Ukázky najdeme

1 v písemných pramenech ze světského prostředí. Když došlo v roce 1483 v Praze k převratu a radikální stoupenci utraktivismu vyhodili novoměstské radní z okna (k hněvu davu přispěly i korupční aféry radnice), stihl purkmistr Šimon předat pečetidlo své manželce. Jak uvádí pisar, ta „ho dobře a bezpečně schovala mezi nohama“.

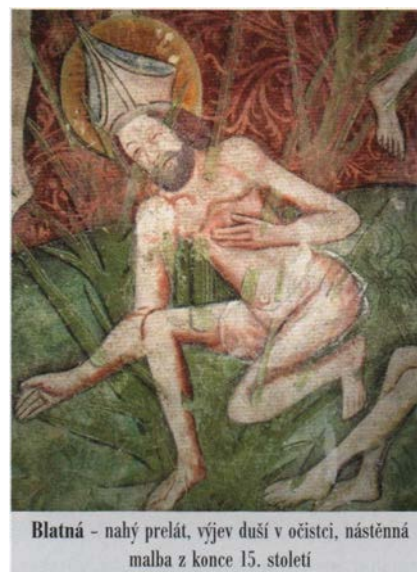
O sexu otevřeně hovořili i duchovní, neboť ne všichni byli odpůrci tělesného hříchu. Oblíbená kázání vedli faráři u příležitosti zasnub či svatby, kdy novomanželům radili, jak s novými stavem naložit. Rady nebyly jen církevní, ale

1 světské (kromě jiného to, kolikrát a jak mají užívat slasti společného manželského lože).

Význam přirozené sexuality zcela otevřeně vyzdvihovala dobová lékařská věda, která vycházela z prací arabských učenců. Jeden z vlivných učenců své doby

Ibn Fallita (zemřel roku 1400) odsuzoval muže, kteří upírali ženám sexuální rozkoš a mysleli jen na své uspokojení. Johann Hartlieb, dvorní lékař vévody Zikmunda Bavorského, upravil v letech 1460 až 1465 jisté starší gynekologické pojednání, k němuž přidal obhajobu ženské erotiky „ku prospěchu obou manželů“.

Sexuální rozkoš byla podle něj tvůrčí složkou manželství, neboť „nic není tělu a duši ku větší

Blatná – nahý prelát, výjev duši v očistci, nástěnná malba z konce 15. století

škodě než spojení bez rozkoše“. Anonymní rukopis z francouzského Lilie z 15. století přičítal mužskou neplodnost sexu bez lásky.

V erotické kultuře křesťanské Evropy se od poloviny 15. století dostalo do popředí zájmu „vybrané milostné umění“. V překladech se objevily vybrané ukázky z indické kámasútry (především popis 24 milostných poloh). Rafinované praktiky začaly nabízet benátské i francouzské kurtizány, za nimiž jezdili bohatí zákazníci doslova z celé Evropy. V tomto ohledu však bylo české prostředí mírně zaostalé, především proto, že kališnické Čechy zcela ztratily kontakt s ostatními zeměmi (navíc se vše cizí považovalo za podezřelé). Přesto se i v české poezii druhé poloviny 15. století objevovaly verše, že „muž má svou milá libě kochati, aby sobě potěšení měli“.

SŇATEK

Až do poloviny 16. století se podle církevního práva považovalo manželství za soukromou věc dvou osob opačného pohlaví, která vzniká vzájemnou dohodou. Jan Hus to formuloval, „že manželství jest svolenie dobrovolné“. Protože se manželství nepovažovalo za kanonickou záležitost, ale řídilo se principy římského práva, nemusel se obřad uzavírat v kostele. Jeho podstatou bylo uzavření smlouvy mezi ženichem a nevěstou, kterou ovšem v praxi téměř vždy sjednávali rodiče. V prostředí prostého lidu se smlouva uzavírala ústně a následovalo rodičovské požehnání, v urozené společnosti, kde šlo často o velké majetky a významná rodová ustanovení (dědictví budoucích dětí, práva nevěsty v případě úmrtí manžela) se svatební smlouvy uzavíraly již v 15. století písemně a evidovaly se v zemských deskách (do nich se původně zapisoval jen majetek, ale záhy se vytvořila samostatná řada pro dědické a svatební záležitosti).

Svatební smlouva se uzavírala obvykle za přítomnosti „přátel“, tedy svědků, kteří mohli v případě sporu potvrdit její znění. Nebylo to však podmínkou a de iure platil sňatek i neveřejný a uzavřený zcela beze svědků, dokonce i bez souhlasu rodičů. Pokud byli při milostné hře přistizeni dva mladí lidé, mohli se vyhnout trestu za cizoložství prohlášením, že spolu již dříve tajně uzavřeli sňatek. Pokud byli ochotni přísahat, nemělo světské právo důvod je stíhat. Zda mladí lidé využívali podobné právní klíčky i v českých zemích, nevíme, neboť se o prohřešcích proti mravopěčnosti a trestech záznamy nevedly. Ale s ohledem na minimum trestů za smilstvo se to zdá velice pravděpodobné.

Sňatky bez souhlasu rodičů existovaly, zvláště v prostředí prostého lidu. Tato praxe se zřejmě nebezpečně rozšířila na počátku husitské revoluce, kdy došlo k oslabení tradičních rodinných struktur a mnoho mladých lidí této situace využívalo. Proto se mezi tábořskými ustanoveními objevuje výslovné nařízení, že se dcery nesmějí vdávat proti vůli rodičů, a pokud by tak učinily, bude jejich sňatek prohlášen za neplatný (a to i v případě, že byl „konzumován“ v manželském loži). Toto ustanovení vycházelo vstřícně tradičním zvyklostem, i když bylo v rozporu s kanonickým právem (které výslovně definovalo sňatek jako svobodnou vůli křesťanů).

Svatební hostiny bývaly ve středověku jednou z nejnákladnějších oslav vůbec. Rodiče snoubenců hostili nejen všechny členy obou rodin a přátele, ale pokud to bylo možné, slavil vždy co nejširší okruh lidí (bohatá svatba přinášela štěstí). Na venkově slavila obvykle celá ves. Ve městě se svatby dětí z řemeslnických rodin účastnili všichni členové příslušného cechu. Šlechta často hostila poddané z celého panství anebo alespoň z vesnic v okolí hradu či tvrze. Svatby dětí nejzámožnějších velmožů trvaly několik dnů a lidé na ně vzpomínali často celá léta.

V 15. století se svatba odbyvala v nejlepších šatech, jaké lidé měli (speciální svatební neexistovaly). K potvrzení sňatku si snoubenci obvykle připili

(většinou z jedné společné číše), případně nevěsta dostala od ženicha květinu či jiný drobný dárek, někdy i prsten (i když ten formální součástí svatebního obřadu nebýval). Rituálem bylo, že otec nevěsty vložil její ruku do ruky ženicha. Během svatebního veselí odvedl ženich nevěstu do lože a tam byl sňatek dovršen milostným spojením, což se hostům na svatbě ohlašovalo, protože „konzumace v loži manželském“ patřila k formálním náležitostem sňatku.

ZRUŠENÍ MANŽELSTVÍ

Sňatek byl ve středověku podle církevního i světského názoru sice pevným a nerozlučitelným spojením muže a ženy, ovšem jen za určité situace. Tou byla podmínka, že manželství plní svůj smysl. Smyslem manželství bylo podle kanonického práva plození dětí, které mají legitimní původ, neboť vzešly z manželského lože. Právě proto se takový důraz při svatebním obřadu kladl na jeho „konzumaci“, neboť sňatek byl platný jen tehdy, pokud žena byla plodná a muž nebyl impotentní. Jsou doloženy případy, že sňatek vůbec nevstoupil v platnost, pokud se ženichovi z jeho viny nepovedlo fyzicky spojit se svou nevěstou.

Právě neplodnost ženy byla legitimním důvodem, kvůli kterému mohlo být manželství po několika letech rozloučeno. V praxi tuto formálně poměrně složitou cestu podstoupila řada evropských panovníků i významných velmožů (k potvrzení rozvodu byl nezbytný papežův souhlas). Městské a venkovské rodiny mohl rozloučit místní duchovní, někdy se souhlasem pražského arcibiskupa nebo biskupa olomouckého.

V praxi se někdy neplodnost manželky neřešila rozvodem, který byl pro prostý lid příliš komplikovaný, ale muž si přibral další ženu jako svou konkubínu. Její děti nechal pak legitimizovat (stačilo je při křtu přijmout za své). Neplodná manželka dál žila v rodině, často jí zůstávala práva hospodyně a se svým mužem nadále sdílela manželské lože (záleželo na vztahu muže s konkubínou). Konkubína zůstávala rovněž v rodině otce svých dětí a případně i ona sdílela s mužem lože. Právě tento vztah ostře pranýřovali duchovní kališnického i katolického tábora jako bigamii. Přesto byly podobné vztahy v 15. století na vesnici běžné, protože fakticky neodporovaly právu, pokud muž neuzavřel i s druhou ženou manželství.

K rozvodu mohlo dojít také pro neplodnost či impotenci muže. Zaznamenány jsou především rozvody, kdy si zámožná vdova vzala druhého manžela, ale on ji neobtěžkal. Protože měla děti již z prvního manželství, mohla tento fakt prohlásit za legitimní důvod ke zrušení manželství (zvláště pokud jí druhý manžel nevyhovoval).

Netušíme, do jaké míry se konaly rozvody z podnětu žen pro manželovu impotenci, nicméně taková možnost existovala nejen podle práva, ale zřejmě i fakticky, alespoň o ní hovoří prameny ze západní Evropy. Ostatně i v českých dějinách je podobná aféra doložena při rozchodu Markéty Tyrolské s Janem Jindřichem Lucemburským (bratrem Karla IV.) v roce 1341, jehož označila za impotentního a dosáhla anulace sňatku (i když šlo zjevně o výmysl, neboť Jan Jindřich později děti měl). V západní Evropě se v případě podobných nařčení vyžadoval důkaz, jehož obstarávání dokumentuje, že se na sex dávali lidé bez předsudků a formálně velice technicistně.

V anglickém Yorku požádal soud jistou vdanou ženu, aby se pokusila vzrušit muže obviněného jinou ženou z impotence. Žádost o rozvod byla posléze zamítnuta, neboť se to oné ženě povedlo (ve svém dobrozdání uvedla, že obžalovaný má ještě větší úd než manžel). V Itálii soud nařizoval milostný styk s nevěstkou, který měl prokázat, zdaje nařčení oprávněné. Ve Francii mohl od poloviny 13. století soud nařídít manželskému páru, který žádal o rozvod, tělesné konání před porotou (muselo se provádět, jak uvádějí prameny, „svědomitě“ a někdy opakovaně v průběhu více dnů).

STÁT A NÁROD

KRIZE ČESKÉ SPOLEČNOSTI

V odborné historiografické literatuře se často 15. století označuje jako doba první velké feudální krize evropské společnosti. Tato krize zasáhla v plném rozsahu i české země, které nežily izolovaně od zbytku Evropy. Mnoho obecných problémů bylo společných pro celou Evropu, drobné rozdíly byly dány jen specifickými podmínkami každé země. A protože byly české země ve 13. a 14. století hospodářsky velice vyspělé, byla krize o to hlubší a lidé ji vnímali mnohem bolestněji než v sousedních zemích.

Výčet problémů, které jako by se najednou nakupily na přelomu 14. a 15. století, je úctyhodný a není divu, že záhy došlo k celospolečenským otřesům. Nejvíce viditelná bývá vždy úroveň politiky, morální stav vládnoucích elit. I když to samo o sobě nebývá nikdy hlavní příčinou krize, prostí lidé právě tohle vnímají jako kardinální problém, a právě to se stalo na počátku 15. století předmětem veřejné kritiky, z níž vyrostlo husitství.

Úpadek církevního universalismu vyjadřovalo navenek papežské schisma. Od roku 1378 vládli dva papežové, jeden v Římě a druhý v Avignonu (k nim se později přidal ještě třetí). To samo o sobě zpochybňovalo autoritu zástupce božího na zemi. Schisma vyřešil až kostnický koncil, jenže v očích české společnosti bylo tohle řešení marginální, protože týž koncil upálil Jana Husa. Ke zpochybňování domácích církevních autorit vedl i vleklý spor mezi českým králem Václavem IV. a pražským arcibiskupem.

Úpadek postihl v českých zemích i moc panovnickou. Spor mezi bratry lucemburské krve, českým králem Václavem IV. a uherským králem Zikmundem, zpochybňoval princip Bohem dané legitimacy. Formálně vyvrcholil v roce 1400, kdy nechal Zikmund sesadit Václava IV. z římského trůnu (zdůvodněním bylo, že jde o krále „nepotřebného a nečinného i nedbalého“). Vzápětí se Zikmund sám ujal říšských záležitostí a posléze dosáhl korunovace císařem.

Nešlo však jen o události zahraniční. Spory mezi předními českými šlechtici a králem vyvrcholily dvojím zjetím Václava IV. To samozřejmě podstatným způsobem devalvovalo víru prostého lidu v královskou nedotknutelnost a moc. Rozpad celého správního systému země se promítal i do nižších sfér. Ozbrojené družiny české a moravské šlechty přepadaly královská města, družiny lapků olupovaly na cestách kupce a celkově rostla zločinnost.

Prohlubovala se krize hospodářská a společenská. Spolu s ochlazováním klimatu byla nejen nižší úroda, ale především byla velice nejistá. Většina lidu několikrát za svůj život zažila skutečný hladomor. Ale i v letech relativně úrodných bylo jídla mnohem méně než za časů otců a dědů. Klesala hodnota mince, a proto bylo problémem platit své závazky⁷ vůči vrchnosti a církvi. Zastavil se proces kolonizace a s poklesem počtu obyvatel některé vkloučené pozemky znovu zarůstaly lesem (to samo o sobě vyvolávalo pocit porážky v boji s přírodou). Podstatným způsobem se snižovaly výnosy těžby stříbra (což znamenalo chudnutí královské pokladny, kde najednou nebyly peníze na státní výdaje). Se snižováním počtu obyvatel dostávaly feudální vrchnosti od svých poddaných každoročně stále méně peněz. Rostlo sociální napětí, které se ventilovalo lidovými bouřemi (spojenými s rabováním církevního majetku), židovskými pogromy a také růstem nacionalismu (především národnostní spory mezi Čechy a Němci v pražských městech). Místo dosavadní celkem jednotné ideologie začaly vznikat náboženské sekty (které vyznávaly naprosto nereálné chiliastické názory). Koncept českého zemského vlastnictví nahradil bojovný nacionalismus. Ideologii harmonie založené na dělení společnosti na trojí lid vystřídal revoluční představa o vládě prostého lidu. Součástí duchovního klimatu byly nostalgické vzpomínky na časy vlády Karla IV. (které později ovlivnily oficiální českou historiografii).

HUSITSKÁ REVOLUCE

Hodnotit jakoukoli revoluci je vždy nesmírně ožehavé a ošidné, protože to je nejkontroverznější proces lidských dějin. Jinak se na ni dívají ti, kteří revoluci provádějí, a jinak ti, které revoluce smete, jinak ji hodnotí současníci a jinak pozdější historie (a záleží samozřejmě také na tom, na čí straně historik stojí). Snad žádná událost českých dějin nevyvolává tolik emocí jako husitská revoluce. Kromě jiného proto, že se stala symbolem vlastenectví, ale také komunismu. Pro pochopení dějin není nic horšího, než když se historické události zmocní ideologie.

Husitskou revoluci hodnotí historie s odstupem času v nejrůznějších souvislostech, ale téměř vždy z pohledu dneška. Pokud si však chceme ujasnit její smysl, musíme se na ni dívat výhradně očima současníků a hodnotit především to, čeho bylo v polovině 15. století reálně dosaženo a co bylo ztraceno. Většina obyvatel země přestoupila k utrakvismu. Vyrobovala si právo přijímat podobení a dosáhla svobody v hlásání slova božího (padl monopol církve na pravdu). Dnes velice pozitivně (kromě katolických historiků) hodnotí Evropa tento pokrok. Jenže v 15. století nehleděla Evropa na české země s obdivem. Bylo to právě naopak. Pro celou křesťanskou Evropu bylo České království nedůvěryhodnou kacířskou zemí. To platilo nejen v době bojů s husity, ale i v následujících letech až do počátku 16. století. I přes znění kompaktát, která zakazovala urážet utrakvisty, se ostatním křesťanům Češi protivili, báli se jich a ignorovali je. České země se dostaly na vedlejší kolej politického dění, ztratily postavení v mezinárodním obchodu, evropská učenci se kacířské zemi vyhýbali. České země se dostaly do téměř úplné mezinárodní izolace. Obyvatelé českých zemí, zvláště utrakvisté, se uzavřeli do sebe. Už od časů husitské revoluce v sobě pěstovali pocit zneuznání, neboť reforma církve byla v jejich očích mesiášským posláním českého národa. Ukazovali cestu ostatním křesťanům, jenže ti je nechápali a český národ nenásledovali. Oslabení kontaktů se zahraničím vedlo k malichernému lpění na bezvýznamných domácích úspěších.

Mezinárodní rozhled a toleranci multilingvní společnosti, která žila v českých zemích před husitskými válkami, nahradil úzkoprsý český a moravský nacionalismus. Oslabování zemské integrity vedlo ke stavovskému oddělení Čech a Moravy. Umělecké a duchovní proudy západní Evropy se začaly českým zemím vyhýbat.

I když si mnozí vzdělání lidé té doby uvědomovali reálné nebezpečí, které plynulo z ostré kritiky církve a z radikalizace lidových mas, neexistoval recept, jak tohle hnutí zastavit. Jediným lékem by snad bylo oživení hospodářství, jenže jeho stav se naopak v průběhu prvních dvou desetiletí 15. století ještě zhoršil. Celkem liberální vztah mezi feudálními majiteli panství a poddanými, jaký vládl před husitskými válkami, se dramaticky zhoršil a začalo vznikat nevolnictví. Utrakvistické náboženské ideje zasely do mysli prostého lidu sebevědomí, které neodpovídalo právnímu řádu a ani hospodářské realitě. Důsledkem zhoršení vztahů mezi bohatými a chudými byly mocenské kroky, které měly zajistit stabilitu společnosti a ve svém důsledku jen dále prohlubovaly psychologickou propast mezi jednotlivými vrstvami. Husitství hluboce narušilo sociální rovnováhu společnosti.

Z hlediska dalšího náboženského vývoje bylo husitství základem evropského protestantismu, znamenalo významné oslabení církevního monopolu vykládat pravdu, stalo se vzorem, k němuž se odkazovala řada reformních, ale i sociálních a levicových politických hnutí. Husitství nesporně prospělo pozdější Evropě jako inspirace (a v tom je jeho největší význam, který se dnes v učebnicích vyzdvihuje), ale v 15. století objektivně značně uškodilo českým zemím a negativně ovlivnilo budoucí vývoj české společnosti.

ČECHY

Václav IV. (1378-1419)

Zikmund Lucemburský (1419-1437)

Albrecht II. Habsburský (1438-1439)

Ladislav Pohrobek (1453-1457)

Jiří z Poděbrad (1458-1471)

Vladislav II. Jagellonský (1471-1516)

EVROPA

1409 - církevní koncil v Pise

1410 - bitva u Grunwaldu

1410 - Zikmund zvolen římským králem

1414-1418 - církevní koncil v Kostnici

1415 - anglické invazní vojsko zvítězilo ve Francii v bitvě u Azincourtu
(obnovení stoleté války)

1415 - Portugalci dobyli marocký přístav Ceuta
(počátek objevných mořeplaveb)

1416-1418 - spojenectví Anglie s Burgundskem proti Francii

1431 - upálení Johanky z Arku

1431-1449 - církevní koncil v Basileji

1434 - vládu ve Florencii přebírá Cosimo Medicejský

1439 - Florentská unie, pokus sjednotit západní a východní
křesťanskou církev

1444 - vítězství Turků u Varny

1444 - vítězství albánského vojska vedeného Skanderbegem nad Turky

1450 - Francesco Sforza vládcem v Miláně

1453 - dobytí Cařihradu tureckými vojsky

1453 - konec stoleté války mezi Francií a Anglií

1455- 1485 - válka růží v Anglii

1463 - Turci dobyli Bosnu

1466 - toruňský mír, konec války Polska s řádem německých rytířů

1469 - sňatek Isabely Kastilské a Ferdinanda Aragonského

1477 - porážka a smrt burgundského vévody Karla Smělého v bitvě u Nancy

1479 - sjednocení Kastilie a Aragonu

1485 - Jindřich VII. anglickým králem (zakladatel dynastie Tudorovců)

1492 - dobytí Granady španělskými vojsky (konec reconquisty)

1493 - Maxmilián I. Habsburský německým císařem

1494 - tažení francoo krále Karla VIII. proti Neapoli

1499 - vítězství švýcarských kantonů nad císařem a německými knížaty

CECHY

- kolem 1400 - dílo Oráč z Čech od Jana ze Žatce
- 1402 - Jan Hus jmenován kazatelem v Betlémské kapli
- 1409 - Dekret kutnohorský
- po 1410 - orloj na Staroměstské radnici v Praze
- 1415 - upálení Jana Husa
- 1418 - svatováclavská synoda husitského kněžstva v Praze
- 1419 - první pražská defenestrace
- 1420 - založení města Tábor
- 1420 - bitva u Sudoměře a na Vítkově
- 1421 - husitský sněm v Čáslavi, čtyři artikuly pražské
- 1422 - poprava Jana Želivského
- 1423 - Jan Žižka obsadil Hradec Králové
- 1424 - smrt Jana Žižky
- 1426 - porážka 3. křížové výpravy (bitva u Ústí n. Labem)
- 1427 - v čele pražských husitů Jan Rokycana
- 1431 - vítězství husitů u Domažlic
- 1432 - Soudce chebský
- 1434 - bitva u Lipan
- 1436 - císař Zikmund stvrdil v Jihlavě platnost basilejských kompaktát
- 1440 - první promoce na obnovené pražské univerzitě
- 1448 - Jiří z Poděbrad dobývá Prahu
- 1448 - latinský Výklad na evangelium sv. Jana sepsaný Janem Rokycanou
- 1455 - založení augustiniánské kanonie v jihočeských Borovanech
- 1457 - vznik jednoty bratrské
- 1458 - latinská Historia Bohemica, sepsal Aeneas Silvius Piccolomini
- 1460 - umírá Petr Chelčický
- 1462 - papež zrušil kompaktáta
- 1463 - spis Rada králi Jiřímu o zlepšení kupectví v Čechách, autor Antonio Marini
- 1469 - Dialog Jana z Rabštejna, první humanistické dílo v českých zemích
- 1470 - spis Pavla Zídka Správozna
- 1476 - v Plzni vydána tiskem Synodální statuta Arnošta z Pardubic
- 1478 - reorganizace konzistoře podobojí
- 1483 - radikální kališníci se převratem chopili moci v Praze
- 1484 - tiskárna knih ve Vimperku
- 1485 - kutnohorský náboženský mír
- 1486 - tiskárna knih v Brně
- 1488 - v Praze vydány tiskem Ezopovy Bajky a Bible pražská
- 1490 - oratoř Chrámu sv. Víta na Pražském hradě
- 1493 - okna Vladislavského sálu na Pražském hradě, nejstarší doklad renesančního slohu
- 1494 - sněm jednoty bratrské v Rychnově nad Kněžnou

EVROPA

1409 - založení univerzity v Lipsku

1432 - deskový oltář katedrály v Gentu od bratří van Eycků

1439 - povstání německých rolníků proti francouzským vojskům (Bundschuh)

1446 - zemřel Filippo Brunelleschi, florentský renesanční architekt

1446-1447 - Donatellova Jezdecká socha kondotiéra Gattamelaty v Padově

1452 - narozen Leonardo da Vinci

1455 - Johannes Gutenberg dokončil tisk své bible

1460 - založení univerzity v Basileji

1461-1462 - Závět, básnická skladba Francoise Villona

1464 - založení florentské platónské akademie

1466 - umírá italský renesanční sochař Donatello

1467 - založení univerzity v Bratislavě

1471 - Portugalci překročili rovník

1471 - narozen Albrecht Dürer

1480 - zřízení inkvizice ve Španělsku

kolem 1485 - Zrození Venuše, obraz Sandra Botticelliho

1487 - obeplutí mysu Dobré naděje portugalskou výpravou vedenou Bartolomeem Diazem

1492 - Kryštof Kolumbus objevuje Ameriku

1497-1498 - plavba Vasco da Gamy podél pobřeží Afriky do Indie

1500 - Pokušení sv. Antonína, obraz Hieronyma Bosche

výběr základní literatury

- Beranová, M.: Jídlo a pití ve středověku. Praha 2005.
- Beranová, M. - Kubacák, A.: Dějiny zemědělství v Čechách a na Moravě. Praha 2011.
- Bergolt, K.: Černá smrt v Evropě. Velký mor a konec středověku. Praha 2002.
- Boháč, Z.: Národnostní poměry v zemích Koruny české v době předhusitské a do třicetileté války. In: Husitství - Benesance - Deformace. Praha 1994, s. 123-132.
- Boubín, J.: Petr Chelčický. Myslitel a reformátor. Praha 2005.
- Breuers, D.: Na hradech, v klášterech a v podhradí. Středověk, jak ho neznáte. Praha 1999.
- Čisářová-Kolářová, A.: Žena v hnutí husitském. Praha 1915.
- Čechura, J.: České země v letech 1378-1437. Lucemburkové na českém trůně II. Praha 2000.
- Čechura, J.: Rolnictvo v Čechách v pozdním středověku (perspektivy dalšího studia). In: Český časopis historický 88, 1990, s. 465-498.
- Černý, J. a kol.: Hudba v českých dějinách od středověku do nové doby. Praha 1983.
- Černý, V.: Staročeská milostná lyrika. Praha 1948.
- Československá historická města. Praha 1974.
- Člověk českého středověku, redakce M. Nodl - F. Šmahel. Praha 2002.
- Čornej, P.: Velké dějiny zemí Koruny české V. (1402-1437). Praha - Litomyšl 2010.
- Čornej, P. - Bartlová, M.: Velké dějiny zemí Koruny české VI. (1437-1526). Praha - Litomyšl 2007.
- Dějiny české literatury I. Praha 1959.
- Dějiny českého výtvarného umění 1/1. Od počátků do konce středověku. Praha 1984.
- Dějiny hmotné kultury 1/1. Praha 1985.
- Dějiny hutnictví železa v Československu 1. Praha 1984.
- Dějiny Prahy. Praha 1964.
- Dějiny uměleckého řemesla a užitého umění v českých zemích. Od Velké Moravy po dobu gotickou. Praha 1999.
- Dějiny Univerzity Karlovy I., redakce M. Svatoš. Praha 1995.
- Dlabal, S.: Nábytkové umění. Vybrané kapitoly z historie. Praha 2000.
- Durdík, T.: Encyklopedie českých hradů. Praha 1995.
- Durdík, T.: Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha 2000.
- Dvořáček, P.: Architektura českých zemí. Gotika. Praha 2005.
- Encyklopedie českých tvrzí I. Praha 1998.
- Flašhans, J.: Hus. Jeho život a dílo. Praha 1905.
- Flori, J.: Rytíři a rytířství ve středověku. Praha 2008.
- Geremek, B.: Slitování a šibenice. Dějiny chudoby a milosrdenství. Praha 1999.
- Goff, (le Goff) J. - Schnitt, J.-C.: Encyklopedie středověku. Praha 1999.
- Graus, F.: Městská chudina v době předhusitské. Praha 1949.
- Halama, J.: Sociální učení českých bratří 1464-1618. Brno 2003.
- Halama, O. - Soukup, P.: Jakoubek ze Stříbra. Texty a jejich působení. Praha 2006.
- Heers, J.: Svátky bláznů a karnevaly. Praha 2006.
- Hlaváček, I.: Úvod do latinské kodikologie. Praha 1978.
- Hlaváček, I. - Krása, J.: Naše knihy a knihovny ve středověku. In: M. Bohatcová a kol., Česká kniha v proměnách staletí. Praha 1990, s. 46-69.
- Hoffmann, F.: Bydlení chudých vrstev ve středověkých městech. In: Ponížení a odstrčení, Documenta pragensia 16. Praha 1998, s. 17-26.
- Hoffmann, F.: České město ve středověku. Praha 1992.
- Hons, J.: Když měřičkové, rybníkáři a trháni krajem táhli. Praha 1961.
- Hrubý, H.: České postilly. Praha 1901.
- Choc, P.: S mečem a štítem. Praha 1967.
- Janáček, J.: Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu. Praha 1963.
- Kadlec, J.: Přehled českých církevních dějin I. Řím 1987.
- Kalivoda, R.: Husitské myšlení. Praha 1997.
- Kejř, J.: Dějiny pražské právnické univerzity. Praha 1995.
- Klučina, P.: Zbroj a zbraně. Evropa 6.-17. století. Praha - Litomyšl 2004.
- Kopičková, B.: Historické prameny k postavení ženy v české a moravské středověké společnosti. Praha 1992.
- Kořán, J.: Přehledné dějiny československého hornictví I. Praha 1955.
- Krása, J.: České iluminované rukopisy 13.-16. století. Praha 1990.
- Krása, J.: Rukopisy Václava IV. Praha 1971.
- Krejčíková, J. - Krejčík, T.: Základy heraldiky, genealogie a sfragistiky. Praha 1987.
- Křížek, L. - Čech, Z.: Encyklopedie zbraní a zbroje. Praha 1999.
- Křížek, V.: Obrazy z dějin lázeňství. Praha 2002.
- Kubíková, A.: Oldřich II. z Rožmberka. České Budějovice 2004.
- Kybalová, L.: Dějiny odívání. Středověk. Praha 2001.
- Lehár, J.: Česká středověká lyrika. Praha 1990.

výběr základní literatury

- Lehár, J.: Nejstarší česká epika. Praha 1983.
- Líbal, D.: Gotická architektura v Čechách a na Moravě. Praha 1948.
- Líbal, D. - Muk, J.: Staré Město pražské. Praha 1997.
- Liška V.: Husitství - lesk a bída české reformace. Olomouc 2009.
- Macek, J.: Česká středověká šlechta. Praha 1997.
- Macek, J.: Jan Hus. Praha 1961.
- Macek, J.: Jiří z Poděbrad. Praha 1967.
- Macek, J.: Věra a zbožnost jagellonského věku. Praha 2001.
- Majer, J.: Rudné hornictví v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha 2004.
- Malý, K.: Trestní právo v Čechách v 15.-16. století. Praha 1979.
- Malý, K. - Sivák, F.: Dějiny státu a práva v Československu. Praha 1988.
- Markov, J.: Kapitoly z dějin českého zemského soudního řízení XII.-XVII. století. Praha 1967.
- Menclová, D.: Česká hrady I. Praha 1972.
- Mezník, J.: K národnostnímu složení předhusitské Prahy. In: Sborník historický 17, 1970, s. 5-30.
- Montanari, M.: Hlad a hojnost. Dějiny stravování v Evropě. Praha 2003.
- Morant de, H.: Dějiny užitého umění. Praha 1983.
- Nekuda, V.: Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic. Brno 1975.
- Nodl, M. - Šmahel, F.: Člověk českého středověku. Praha 2002.
- Nohejlová-Prátová, E.: Krása české mince. Praha 1955.
- Nový, L. a kol.: Dějiny techniky v Československu (do konce 18. století). Praha 1974.
- Ohler, N.: Cestování ve středověku. Praha 2003.
- Olivová, V.: Lidé a hry. Praha 1979.
- Otis-Cour, L.: Rozkoš a láska. Dějiny partnerských vztahů ve středověku. Praha 2002.
- Petráš, J.: Český znak. Praha 1970.
- Petráš, Z.: Ilustrovaná encyklopedie české, moravské a slezské numismatiky. Praha 2010.
- Plaček, M.: Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hradečků a tvrzí. Praha 2001.
- Richterová, J.: Pražské středověké hrací kostky a kameny. In: Archeologie Pragensia 4, 1983, s. 201-223.
- Ringdal, N. J.: Nejtěžší povolání světa. Kapitoly z dějin prostituce. Brno 2000.
- Říčan, R.: Dějiny Jednoty bratrské. Praha 1957.
- Scheufler, V.: Lidové hrnčířství v českých zemích. Praha 1972.
- Sedláček, A.: Hrady, zámky a tvrze království českého I.-XV. Praha 1882-1925.
- Seibt, F.: Lesk a bída středověku. Praha 1999.
- Semotanová, E.: Historická geografie českých zemí. Praha 1998.
- Spunar, P.: Kultura českého středověku. Praha 1987.
- Svobodný, P. - Hlaváčková, L.: Dějiny lékařství v českých zemích. Praha 2004.
- Šimek, F.: Učení M. Jana Rokycany. Praha 1938.
- Šimůnek, R.: Správní systém šlechtického dominia v pozdně středověkých Čechách. Rožmberská dominia 1418-1472. Praha 2005.
- Šmahel, F.: Dějiny Tábora I.-II. České Budějovice 1988-1990.
- Šmahel, F.: Husitské Čechy. Praha 2001.
- Šmahel, F.: Mezi středověkem a renesancí. Praha 2002.
- Šmelhaus, V.: Kapitoly z dějin zemědělství a lesnictví. Praha 1980.
- Válka, J.: Dějiny Moravy I. Středověká Morava. Brno 1991.
- Vaněček, V.: Dějiny státu a práva v Československu. Praha 1975.
- Vařeka, P.: Čas kontinuální proměny a čas diskontinuity. Proměny tradičního obydlí ve středověké Evropě. In: Archeologické rozhledy 49, 1997, s. 294-303.
- Velimský, T.: K problematice počátků českých měst - prostorový vývoj a nejstarší zástavba. In: Archeologické rozhledy 14, 1989, s. 67-94.
- Verdon, J.: Volný čas ve středověku. Praha 2003.
- Vlček, P. - Sommer, P. - Foltýn, D.: Encyklopedie českých klášterů. Praha 1997.
- Voit, P.: Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století. Praha 2006.
- Vojenské dějiny Československa I. Praha 1985.
- Vondruška, V.: Intimní historie od antiky po baroko. Brno 2007.
- Vondruška, V.: Sklářství. Praha 2002.
- Vondruška, V.: Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750-1914), 1-2. Praha 1989.
- Vondrušková, A.: Jařmo, parkán, trdlice. Praha 2011.
- Vorel, P.: Rezidenční vrchnostenská města v Čechách a na Moravě v 15.-17. století. Pardubice 2001.
- Winter, Z.: Zlatá doba českých měst. Praha 1991.
- Winter, Z.: Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a v XVI. století. Praha 1901.
- Zíbrt, Č.: Veselé chvíle v životě lidu českého. Praha 2006.

Krajina a lidé

Klima	5
Počet obyvatel	5
Morové epidemie	6
Důsledky poklesu obyvatel	6
Národnostní vývoj	7
Židé	8
Cikáni	9
Daňová zátěž poddaných	9
Iracionalita	10

Sídla a stavby

Pozdní gotika	11
Proměna opevnění - Tábor	11
Hrady, tvrze a zámky	12
Hrady na počátku 15. století	14
Hrady v době husitské revoluce	16
Hrady druhé poloviny 15.století	17
Pražský hrad	18
Tvrze	19
Města a jejich obyvatelé	20
Praha	22
Radnice	22
Hláška	24
Městské opevnění	24
Měšťanské domy	26
Vesnice	28
Vesnický dům	28

Interiér a bydlení

Způsob bydlení	31
Soukromí	31
Komnaty reprezentační arodinné	32
Osvětlení	32
Vytápění	33
Nábytek	33
Nástěnné malby	34

Víra a chrám

Církev před husitskou revolucí	35
Pokles prestiže církve	36
Koncil	36
Znalost základů víry	36
Očekávání Apokalypsy	37
Výklad bible	38
Poutě na hory	38
Význam slova husité	39
Svátost oltářní	39
Přijímání podobojí	39
Ornáty	40
Pražské artikuly	40
Konec světského panování kněží	40
Katolíci v husitské revoluci	41
Husitský kněz	41
Husitské církve	42
Chiliasmus	42
Soudce chebský	42

Basilejská kompaktáta	43
Víra po husitské revoluci	44
Katolíci po husitské revoluci	44
Kališníci po husitské revoluci	44
Kutnohorský náboženský mír	45
Jednota bratrská	45
Pozdně gotická církevní architektura	46
Kostel	47
Církevní výtvarné umění	49
Plastika	49
Malba	51
Liturgické náčiní	53
Zvon	54

Odívání a móda

Dvorská móda za vlády Václava IV.	55
Móda střídmosti	56
Oděv pozdní gotiky	56
Barevnost	57
Mužský a ženský oděv	58
Plášť	59
Kabátec	59
Kalhoty	60
Pokrývka mužské hlavy	60
Pokrývka ženské hlavy	61
Obuv	61

Kráslení a hygiena

Šperk	63
Růženec	63
Prsten	63
Ostatní šperky	64
Oděvní doplňky	64
Líčení	64
Osobní hygiena	64
Lázeň	65
Lázeňská střediska	65
Komunální hygiena	66
Toalety	66

Obstarávání potravin

Lov	67
Rybníkářství	68
Šlechtický velkostatek	68
Vesnická plužina	69
Velikost polí	69
Orba	69
Pěstované plodiny	70
Sklizeň a uložení obilí	70
Ovoce a zelenina	71
Chov dobytka	71
Pastva	72
Včelařství	72

Kuchyně a stolování

Mletí obilí	73
Zpracování mléka	73
Zabijačka	74
Všední pokrm	74
Sváteční pokrm a hostiny	75
Stolovací mravy	75
Stolní vybavení	76
Práce v kuchyni	77
Jídelníček	79
Kaše	79
Polévka	79
Chléb a pečivo	79
Jídla z mouky a obilí	80
Masová jídla	80
Pivo	80

Suroviny a řemesla

Těžba a zpracování železa	81
Těžba stříbra	81
Těžba a zpracování cínu	82
Těžba a zpracování mědi a olova	83
Sklářství	83
Dřevěné uhlí a dehet	84
Textilní výroba	85
Zpracování vlny	85
Zpracování lnu	86
Předení a tkaní	86
Úprava plátna a sukna	87
Hrnčířství	88
Řemesla městská	89

Obchod a doprava

Peníze	91
Groše	91
Peníz se čtyřrázem	91
Lichva	92
Obchodní cesty	92
Obchodní blokáda	93
Obchod po husitské revoluci	93
Doprava	94
Povoz a zápřah	94

Vzdělanost a písemnictví

Univerzita	95
Dekret kutnohorský	95
Utrakvistická univerzita	96
Městské a venkovské školy	96
Knižní kultura	97
Objev knihtisku	97
Nejstarší české tisky	97
Husitské písemnictví	98
Latinský humanismus	98
Agitační manifesty a listy	98
Náboženské traktáty a postily	98
Polemické dialogy	99
Historická pojednání	100

Válečnictví a zbraně

Spravedlivá válka	101
Krutost a násilí	101
Husitské vojsko	101
Polní vojska	102
Žoldnéři	103
Bitvy	103
Zbraně a taktika	103
Palné zbraně	104
Vozová hradba	104

Spravedlnost a násilí

Pořádek na ulicích	105
Zloději a lupiči	105
Opovědníci a lapkové	106
Právo v revoluci	106
Revoluce a rabování	107
Udávání a prověrky	107
Vězení	107
Mučení	108
Právo hrdelní	108

Zábava a slavnosti

Styl zábavy	109
Husitská morálka	110
Hazardní hry	110
Turnajová zbroj	110
Turnaje	110
Tanec	111
Píseň	112
Smysl rodiny	113
Husitská rodina	113
Postavení ženy	113
Děti	114

Láska a erotika

Žena podle církve	115
Zenství podle husitství	115
Tělesný hřích	115
Prostituce	116
Láska	116
Námluvy a flirtování	117
Panenství	117
Sexualita	117
Sňatek	118
Zrušení manželství	118

Stát a národ

Krise české společnosti	119
Husitská revoluce	119

Přílohy

Chronologická tabulka	120
Výběr základní literatury	122

Autor a nakladatelství MOBA děkují odborným institucím, které umožnily reprodukovat fotografie a kresby originálů ze sbírek, rekonstrukce exponátů či staveb a další ikonografický a archivní materiál (v závorkách uvedeny strany). Stejně tak děkují odborníkům zmíněných institucí za cenné odborné konzultace a rady.

České muzeum stříbra Kutná Hora (9, 11, 30, 31, 32, 35, 51, 58, 81, 82)
Hrad Blatná (34, 42, 53, 57, 59, 61, 67, 110, 115, 117)
Hrad Horšovský Týn (30, 33)
Hrad Lemberk (30, 74, 75, 77, 101, 109)
Hrad Loket (32, 106)
Hrad Švihov (30, 31, 40, 43, 44, 47, 49, 50, 51, 66)
Hrad Zvíkov (30, 34, 35, 43, 49, 51, 52, 112)
Královská huť Doksy (84)
Město Jemnice (38, 39, 49)
Město Opava (37, 38, 52, 59)
Městské muzeum Rýmařov (83, 87, 88)
Muzeum českého venkova Kačina (28, 58, 70, 71, 73, 75, 78, 80, 81, 86, 87, 94)
Muzeum lidových staveb Kouřim (28)
Muzeum Šumavy Sušice (50)
Muzeum východních Čech v Hradci Králové (33, 54, 64, 76, 81)
Národní knihovna v Praze (57, 58, 67, 69, 71, 72, 84, 89, 92, 96)
Národopisné muzeum Slánská v Třebízi (80, 85)
Oblastní muzeum Praha-východ v Brandýse nad Labem (64)
Polabské národopisné muzeum v Přerově nad Labem (29, 70, 72, 78, 86)
Prácheňské muzeum Písek (62, 102, 103, 104, 105, 107, 111)
Římskokatolická farnost - arciděkanství Chrudim (52, 54)
Římskokatolická farnost Havlíčkův Brod (54)
Římskokatolická farnost Prachatice (46)
Svatoštěpánská farnost v Kouřimi (48)
Tvrz Tucharaz (11, 20, 32)
Vlastivědné muzeum dr. Ilostaše v Klatovech (7, 33, 50, 90, 99, 100, 114, 116)

Za technickou pomoc při zhotovení leteckých fotografií děkujeme panu Patriku Sainerovi.

LETECKÉ FOTOGRAFIE Patrik Sainer
www.airfoto.cz / tel: +420 602 420 260

PŘIPRAVUJEME:

Vlastimil Vondruška

ŽIVOT VE STALETÍCH

16. STOLETÍ

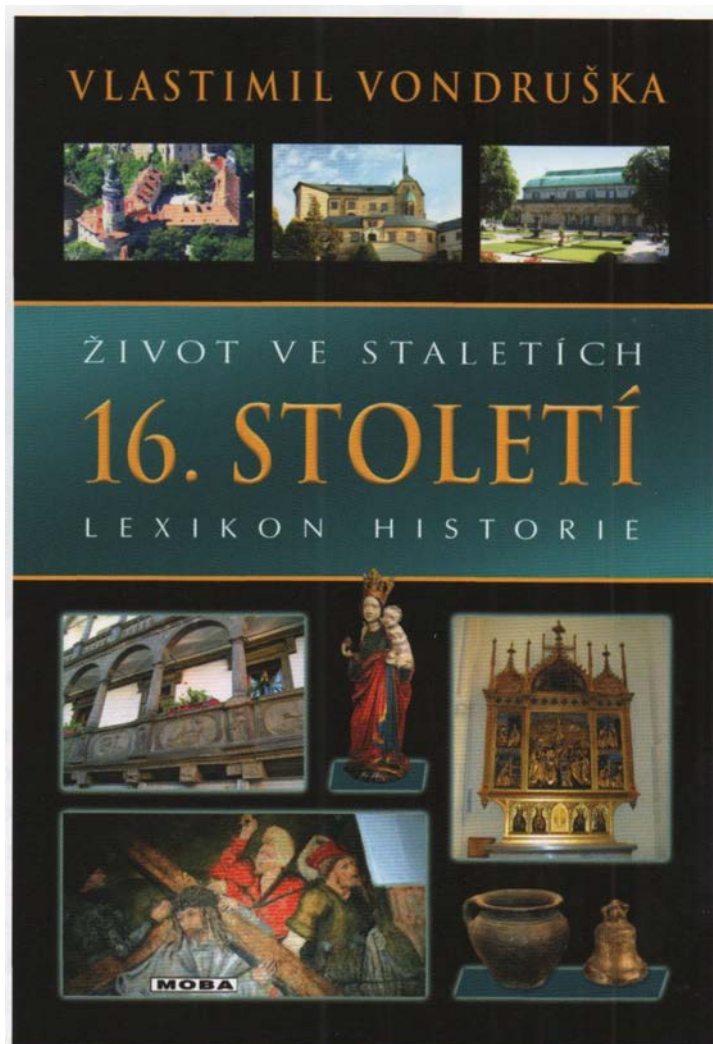
Další díl ojedinělého projektu známého historika a oblíbeného spisovatele, který představuje život v českých zemích od doby knížecí až do konce feudalismu. Kniha popisuje, jak se proměnil život všech vrstev tehdejší společnosti v 16. století.

I nadále autor vychází z dostupných historických pramenů a spojením odborné erudice a svého vypravěčského umění vytvořil ojedinělé dílo, které všem zájemcům přehledně a současně zajímavě přiblíží jedno z nejvýznamnějších období českých dějin. Text opět doprovází řada fotografií, kreseb, plánek a ukázek z dobových pramenů.

VBRAŇÉ KAPITOLY

Lidé * Sídla * Interiéry * Zemědělství * Kuchyně
& Výroba * Obchod * Víra * Spravedlnost * Vzdělání * Instituce * Společenský život * Rodinný život * Intimní život * Můda

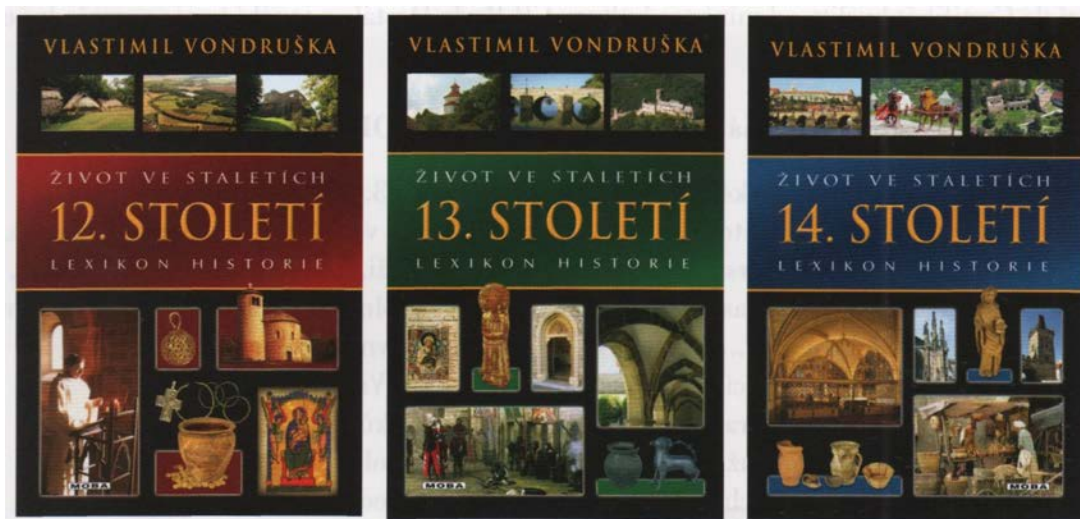
Více informací najdete na www.mobaknihy.cz

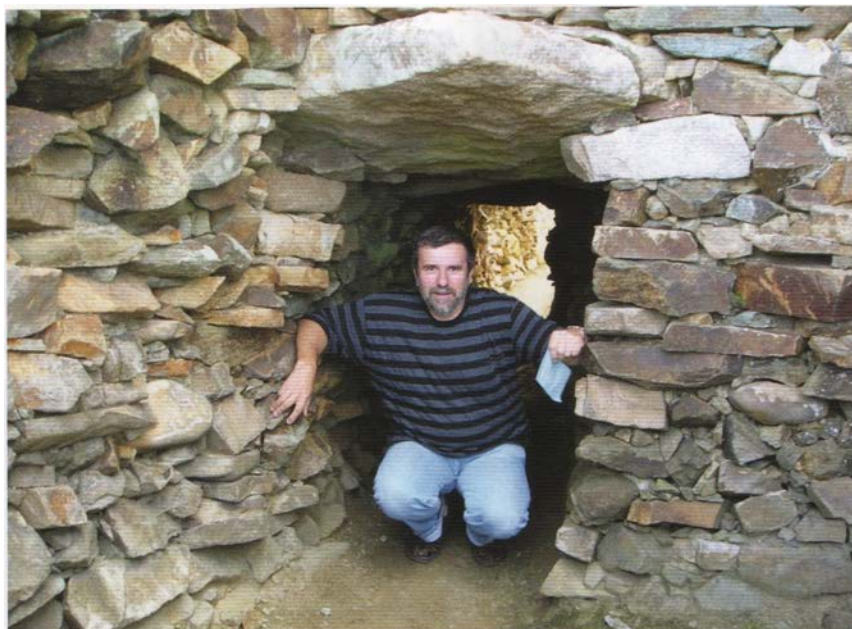
NEJROZSÁHLEJŠÍ EDIČNÍ PROJEKT DĚJIN VŠEDNÍHO ŽIVOTA U NÁS!

JŽ V PRODEJI:

První svazky unikátního projektu dr. Vlastimila Vondrušky, mapujícího proměny všedního života v českých zemích ve středověku.

Knihy můžete koupit u svého knihkupce nebo objednat na adrese nakladatelství MOBA,
Kotlářská 53, 602 00 Brno, tel. 541 126 051, e-mail moba@mobaknihy.cz, www.mobaknihy.cz

Vlastimil Vondruška

Po absolvování Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze v roce 1979 působil v ČSAV Praha a v Národním muzeu v Praze, v současné době se věnuje literatuře a historickému sklu. Publikoval přes 50 studií z oboru dějin hmotné kultury a několik odborných knih (Slovník starého zemědělského nářadí do r. 1918 aj.). Je také autorem řady populárně naučných knih - Památky národní minulosti, Tradice lidové tvorby (vydáno též německy a polsky), Život staré Šumavy, Církevní rok a lidové obyčeje, Katovny a mučírny. Publikuje studie z dějin sklářství - České sklo a Sklářství (historicko-technologická encyklopedie) a populární knihy o životě v minulosti - Intimní historie, Slavné bitvy českých panovníků, Slavná sídla české šlechty, Život ve středověku (edice OKO).

Dosud vydal dvacet devět historických románů pro dospělé a tři pro děti (Fiorella a bratrstvo křišťálu, Fiorella a záhada mrtvého netopýra a Fiorella a hřbitov upírů). Je autorem satirického románu o současné politice Strana štěstí. V roce 2005 měla premiéru divadelní hra Ještě že nejsem kat (s písněmi Petra Traxlera) a v roce 2010 v Praze hra Gaudeamus konšelé. Podle jeho románu Vražda v ambitu byl natočen film Jménem krále (s Karlem Rodenem v hlavní roli, premiéra 2009). Podle románů Dýka s hadem a Záhada zlaté stoly vznikly rozhlasové hry (vydány též na CD).

Vystupuje rovněž v literárních klubech a knihovnách (100 repríz se dočkalo talk-show Život ve středověku s písněmi Petra Traxlera a stejného počtu i pořad Oldřich z Chlumu - román a skutečnost).

Spolu s manželkou Alenou Vondruškovou (je též literárně činná - autorka více než desítky knih o tradičních technikách a řemeslech) vlastní sklářskou firmu Královská huť v Doksech, která za výrobu kopií českého historického skla obdržela Certifikát kvality od ministra kultury ČR Pavla Dostála a vyrábí kopie pro přední evropská i domácí muzea.

Historické romány (vše v nakladatelství MOBA Brno)

Rada Hříšní lidé Království českého (detektivní romány ze 13. století) - Dýka s hadem, Zdislava a ztracená relikvie, Záhada zlaté stoly, Adventní kletba, Vražda v ambitu, Znamení rožmberské růže, Olomoucký bestiář, Strážce boleslavského mystéria, Román o růži, Znamení Jidáš, Pečeť smrti, Tajemství abatyše z Assisi, Apage satanas!, Prokletí brněnských řeholníků, Podivná svatba na Lichnici.

Letopisy královské komory I., II., III., IV., V., VI. (detektivní romány z 16. století)

Mezi tiárou a orlicí (životopisný román o králi Vratislavu I.)

Prodavači ostatků, Sběratelé ostatků, Vládcové ostatků, Zloději ostatků
(dobrodružné romány z poloviny 14. století)

Krev na lopuchu (detektivní povídky ze středověku)

Klástersní madrigal (zábavná historie jednoho renesančního panství)

Přemyslovská epopéj I - Velký král

KRAJINA A LIDÉ

SÍDLA A STAVBY

INTERIÉR A BYDLENÍ

VÍRA A CHRÁM

ODÍVÁNÍ A MÓDA

KRÁŠLENÍ A HYGIENA

OBSTARÁVÁNÍ POTRAVIN

KUCHYNĚ A STOLOVÁNÍ

SUROVINY A ŘEMESLA

OBCHOD A DOPRAVA

VZDĚLANOST A PÍSEMNICTVÍ

VÁLEČNICTVÍ A ZBRANĚ

SPRAVEDLNOST A NÁSILÍ

ZÁBAVA A SLAVNOSTI

RODINA A DĚTI

LÁSKA A EROTIKA

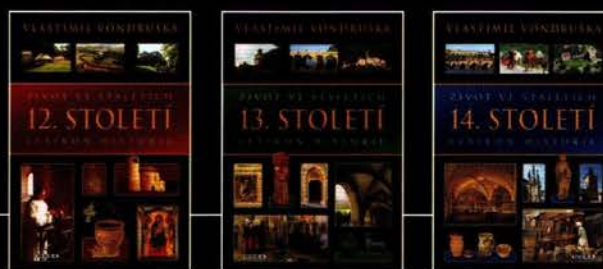
STÁT A NÁROD

VLASTIMIL VONDRUŠKA

ŽIVOT VE STALETÍCH
15. STOLETÍ
LEXIKON HISTORIE

Bohatě ilustrovaný sedmidílný Lexikon historie představuje život v českých zemích v době feudalismu od počátků českého státu až do zrušení nevolnictví. Na rozdíl od jiných historických monografií se lexikon věnuje netradičnímu pohledu na proměny běžného života vládnoucích vrstev, duchovenstva i prostého lidu. Každému století je věnován jeden díl, který se snaží ukázat souvislosti životního stylu s přírodními i materiálními podmínkami ve společnosti a rovněž s celkovým lidským naturelem.

Lexikon vychází nejen z tradičních písemných pramenů, ale využívá i experimentální historickou archeologii, poznatky moderních analýz hmotných dokladů a výsledky dalších společenských věd. Nejde tedy o klasickou učebnici, ale o moderní příručku v duchu 21. století.

JIŽ VYŠLO

www.mobaknihy.cz